53
1987

KŪRYBA IR ANALIZĖ

metmenys

metmenys

Tomas Venclova, Keturi eilėraščiai 3; Instrukcija 6 * *Marija Gimbutienė,* Matristinė Europos kultūra prieš siaubingų karų laikus 9 * *Kostas Ostrauskas,* Karali(a)us juokdarys 20 * *Vytautas Kavolis,* Ankstyvoji lietuvių kultūros modernizacija 25 * *Icchokas Meras,* Paskutinė vakarienė 47 * *Raymond Filip,* Gyvanašlė 56; Mano sesuo ir aš 58; Kažkas man sakė, kad atrodau kaip žmogus 60; Važiuojant palei upę po tėvo mirties 62; Galingasis doleris, imigranto prievartavimas ir laimė 66 * *Violeta Kelertienė,* Paklusnumo pelkė ar pelkių dievas? 76 * *Alina Staknienė,* Žaismingi sugretinimai ir priešpriešos Juliaus Kaupo pasakoj 88 * *Algirdas Landsbergis,* Užrašai ant karo žemėlapio 105 * *Zbigniew Herbert,* Prokonsulo grįžimas 121 * *Vincas Trumpa,* Žmogus be Dievo 124 *

Žvilgterėjus atgal: prisimenant Algį Kurauską ir Romą Viesulą, *Albinas Elskus* 144 * Likimas, rožė ir teatras, *A.M. Sluckaitė-Jurašienė* 145 * Analizės metodika ir mokslininkas poetas, *R. Šilbajoris* 164 * Nuo skaitymų ligi Keturių Vėjų, *Vincas Trumpa* 174 *

D 17 8518

Lietuvos Respublikinė Biblioteka

Dailės darbai: S. Eidrigevičius 46, 120; *Ž. Mikšys* 19, 55, 59, 67, 143; *B. Skurkis* p. 68-75; *V. Šerelis* 123; *A. Vaičaitis* 96, 103 (iš: Julius Kaupas, Daktaras Kripštukas pragare. Povilo Abelkio knygų leidykla, Freiburgas, 1948)

KETURI EILĖRAŠČIAI

TOMAS VENCLOVA

* * *

Už pusmylio, kur kertas autostrados,
Įžiebia liepsną titnago grandis.
Atodrėkis. Paversmiuos krūpsi ledas
Ir netelpa uosyno atspindys.

Kol kas pradžia, kol kas ne pats kartumas.
Skaidrioj migloj suakmenės krantai,
Ir netgi Dievas, apsimetęs dūmais,
Išsisklaidys. Bet aš ne apie tai.

Tikėk žiema. Gerk palaimingą šaltį.
Didžiuokis tuo, kad netekai namų.
Nelyginant bėglys, prigludęs valty,
Alsuok tamsa ir druskos giedrumu.

Itakės kauburius apgaubia miegas,
Ir kūdikiai neatmena skriaudos,
Ir bus tiktai mirtis, ir drėgnas sniegas,
Ir muzika, ir nieko niekados.

* * *

Naktį didžiulė knyga suplasnoja tarytum sparnai —
Juodas, ugnim išrašytas Egzodas, o gal tik žodynas,
Šifrai, hieroglifai, skaitmens. . . Prasmė, užsklęsta
/aklinai,
Tai, ko nedrįsta kartoti kristalas, kregždė ir žolynas.

Sunkiai pasvirus, be tikslo praplaukia žvaigždynų šlovė.
Siela sutapo su amžium, o amžius per pusę nutrintas.
Sielas įkalina laikas, o kūnus klaidina erdvė,
Ir nebeatskiri, kur fotografija, kur labirintas.

Fosforas, auksas ir magnis! Toskanos dangaus elektra!
Žodis praranda pilnatvę, nuo garso atskyla šešėlis.
Mirė lotynų kalba, ir dainuojančių diskų nėra,
Sintaksė trupa ir skaidosi. Juodžemis, molis ir smėlis.

Gal tik jaustukai ir priegaidės painiavą atitaisys.
Maža ragavom medaus, bet patyrėm, ką verta patirti:
Sodas, šaltinis, akmuo. . . Neaukštų debesų blizgesys,
Nieko staigesnio už būtį ir nieko tikresnio už mirtį.

Niekad neklauski, kodėl. Tik tasai, kas pravėrė duris
Ten, kur nėra nei kalvos, nei žvaigždės, nei išganymo
/laido,
Atstumia laiką skydu, lyg pargriuvęs etruskų karys,
Pasemia prasmę ranka ir suvilgo nebesantį veidą.

* * *

B.T.

Užplūdusi lūpas, vilnis atsitraukia ūmai,
Ir vėl susikaupia, ir tampa savim. Nemarumas —
Tik ženklas, tik įgūdis. Atsikartoja kiemai,
Aptirpusi žvakė, langinę brūžuojantis krūmas.

Apakina kūnas, tarytum akmuo vandeny.
Suklūsta naktiniai drugiai, parafinas garuoja.
Mes tolstame vienas nuo kito. Girdžiu, kaip eini
Iš sapno į sapną, iš rojaus į mirtį ir rojų,

Į spragą tarp žodžio ir daikto. Dabar tu visa —
Tik tat, ką prisimena pirštai. Žinau, kad pradingsi
Ir grįši atgal. Kambary karaliauja tamsa,
Ir krūmas prabyla, ir jūra sulėtina žingsnį.

Tik ženklas, grįžimas. Šešėlių, vilnių dovana,
Nereiškianti nieko, pranokstanti matą ir saiką.
Ir girgžda langinė, ir plazda kalba ir liepsna —
Pati amžinybė, aklai atsišliejus į laiką.

INSTRUKCIJA

Skridimo mažiau nekaip valanda. Pasienietis
praleidžia be vargo: neskubėdamas peržvelgia pasą
(vienintelę kortą žaidime, kuris nesibaigs)
ir pamoja ranka. Žinoma, daug kas gali
pasikeisti po metų, mėnesio ar po minutės:
rizika, nors ir nedidelė. Rusvo mūro lindynės
iš Mayerlingo epochos. Šventė. Portretai languos,
nematyti jau gerą dešimtmetį. Vėliavos, šūkiai.
Geriausias laikas šiuose kraštuose: valdžia išvykus už
/miesto,
užrakinti archyvai, budintysis tingi pirštu
prisiliesti prie disko; tikriausiai kalėjimuos
lieka du trys prižiūrėtojai, ypač pamėgę
savąjį darbą. Šitokią dieną lakūnas
nenumuštas perskrenda žemę, kurioje urano ir plieno
daugiau nei grūdų; šitokią dieną jisai nusileidžia mieste,
į kurį tu tikriausiai negrįši. Tiesa, jis drąsesnis.
Lapkritis, tamsūs bulvarai, už arkų kas nors būtinai
slepiasi, tarsi per sapną. Iš viso, tai primena sapną.

Kalnas migloj, bet į kalną kopti nereikia.
Čia jis, rodos, vienintelis. Lėkštos lygumos plyti
lig Dniepro, paskui lig Uralo ir Gobio. Už tilto pasuk
/dešinėn.
Tave palydės apakusio stiklo puikybė, užgesę žibintai,
secesinės aptvaros, senos mečetės. Praeivių nedaug.
Tu lieki nematomas jiems. Jau kelintą dieną lynoja.
Slėnis, didelis slėnis, tarytum lagūnos dugnas.
Akmeninės sraigės virš durų; aštuonkojai ir jūrų lelijos
karnizuos; net upė pilka nei moliuskas,
išlindęs iš kiauto.

Nesibaigė ir nesibaigs. Moteriškė sodietišku veidu
prekiauja gėlėm. Užteks ir vieno gvazdiko.
Čia jau netoli. Paprastai prie paminklo budi
tie, kurių pareiga — konfiskuoti gėles. Bet juk šiandien
/šventė.
Ir jie turi teisę į poilsį. Lygiai prieš trisdešimt metų
aikštėje susirinko (tūkstantis? du? Penki turbūt nesu-
/tilptų)
kai kurie su gvazdikais, kiti greičiausiai be nieko.
Kas buvo toliau, aprašyta daugybėje knygų.
Kad galėtum skaityti tokias knygas, turėjai palikti
/tėvynę.
Vietomis gal pasitaiko įskilęs akmuo,
išvarpyta granito plokšmė, nukirstas pastato kampas,
bet po tiekos metų sunku susivokti be gido.

Apie žmogų aikštėj, tiesą sakant, žinai nedaug:
„sunėręs rankas ant šarvo", „sugrius Jerichono mūrai",
„tolin — tolin — ". Galbūt geriausios pasaulyje eilės.
Masonas, artileristas. Šlubis apsvilintu veidu.
Labguva, Ostrołęka, Wola, Timisoara.
Pralaimėtų mūšių kur kas daugiau, nei laimėtų.
Mirė drugiu Aleppo mieste, priėmęs islamą.

Nei vieno praeivio. Padėk gvazdiką prie kojų,
kad pasaulis sukniubtų tarytum žvaigždė, įveikta
/savosios traukos.
Žemynas griūva į slėnį, slėnis į miesto miglas,
miesto miglos į aikštę, aikštė į paminklą.
Viso ko centras — gvazdikas. Sunkus, iš vienų
/neutronų.
Kada po dviejų valandų praeisi pro šalį,
jis dar gulės ant akmens. Ar bent taip atrodys.

Beprasmis gestas. Tu jo laukei trisdešimt metų.
Pakeitei kraštą, likimą, draugus, bet pasiekei savo.
Žmonės, tada susirinkę aikštėj (nevisi jie grįžo namo)
laukė šimtmetį. Netgi ilgiau: šimtą aštuonerius. Ką
/padarysi —
šitos lygumos, stepės, migla įpratina laukti.

MATRISTINĖ EUROPOS KULTŪRA PRIEŠ SIAUBINGŲ KARŲ LAIKUS

MARIJA GIMBUTIENĖ

Istorikas Toynbee yra išsireiškęs, kad ateities formavimasis priklauso nuo radikalaus praeities kultūrų pervertinimo. Tačiau mūsų laikai linkę neigti praeitį ir jos neinkorporuoti kuriant ateities planus. Riedėdami „progreso" keliu, mes izoliuojamės nuo praeities ir, kirsdami šaknis, naikiname gyvybines galias.

Šioje paskaitoje* paliesiu gilios praeities žmonijos kultūros laikotarpį, kuris užmirštamas paminėti bendrosios istorijos knygų puslapiuose, būtent matristinį (gynocentrinį) periodą, Didžiosios Deivės religiją bei androkratijos (patriarchalizmo) įsigalėjimą ir jo pasekmes.

Istorijos knygos mus moko, kad žmonijos kultūros progresas vyksta linearinės evoliucijos keliu, pradedant laukinių žmonių kultūra ir baigiant aukštąja mūsų laikų civilizacija. Tačiau linearinio kultūros vystymosi sąvoka atsirado tik tada, kai ji buvo sukurta industrinėje epochoje.

Hierarchinė socialinė struktūra būdinga androkratinei visuomenei. Priminsime: ji tokia nevisuomet buvo. Matuo-

* Paskaita, skaityta angliškai "Before the Nightmare: The Matristic Culture of Europe" kaip Distinguished Lecturer's Keynote Address Lyginamosios Civilizacijos konferencijoje Ohio Universitete, Athens, Ohio, 1987 m. gegužės 29 d.

jant visos proistorės ir istorijos mastu, piramidinė hierarchinė struktūra truko tik labai trumpą laikotarpį. Į tai neatsižvelgiant, dabartinis žodžio „civilizacija" supratimas beveik visuomet siejamas su tokia visuomene, kurios politinė ir religinė santvarka yra hierarchinė ir susiskirsčiusi į klases. Šitokia civilizacijos definicija neapima tų senovės kultūrų, kuriose nebuvo hierarchijos ir klasinės struktūros, bet kuriose gyvenimo sąlygos buvo geresnės ir pats žmonių gyvenimas turėjo kitą kokybę. Turiu galvoje Senąją Europą, 6500-3500 pr. Kr. vidurio ir pietų-rytų Europoje prieš indoeuropiečių atėjimą, ir iš jos išsivysčiusias Egėjaus ir Vidužemio jūrų kultūras, 3500-1500 m. prieš Kr., ypač aukštąją Kretos kultūrą. Senajai Europai priklauso taip pat vakarinės Europos megalitinė kultūra ir jai artima Pabaltijo kultūra prieš atsikraustant indoeuropiečiams („virvelinės keramikos arba kovos kirvių" kultūrai) apie 2500 m. pr. Kr. Šitos kultūros ilgą laiką gyveno taikų gyvenimą be karų.

Kalbant apie civilizaciją, turėtų būti pabrėžiami dvasinės kultūros aspektai, pvz. meno ir estetiniai laimėjimai, ideologijos, apskritai dvasinės vertybės, ne vien technologiniai aspektai. Man nepriimtinas toks civilizacijos supratimas, kuris apima tik androkratines, karingas, hierarchines visuomenes.

XX a. mokslininkai, neišvengiamai žiūrėdami į praeitį per savo amžiaus akinius, civilizuotas visuomenes dažnai sieja su karingais protėviais. Tai tikras nesusipratimas! Ankstyvieji protėviai nebuvo agresyvūs žudikai. Šiuo klausimu čia duosiu trumpą nuomonių apžvalgą.

William James (1842-1910) šio šimtmečio pradžioje išsireiškė, kad „istorija yra paplūdusi kraujuje" ir kad kariavimo impulsas glūdi genetiniame paveldėjime:

> Anksčiau žmonės buvo medžiotojai. Užpulti kaimyninę kiltį, iššudyti vyrus, išvogti kaimus ir pasiimti moteris buvo didžiausia laimė. . . modernus žmogus yra paveldėjęs šį kovingumą ir garbės troškimą iš savo protėvių.

Tie žmonės, apie kuriuos James kalba, nėra nei paleolito nei neolito žmonės, bet palyginti nesenų laikų protėviai, tokie kaip žalvario ir geležies amžių indoeuropiečiai, kuriems heroiškai žūti kovoje buvo didžiausia laimė.

Sigmund Freud knygoje *Das Unbehagen in der Kultur* (1930) ir savo laiške A. Einšteinui pasisako, kad žmogaus agresijos troškimas yra paveldimas instinktas. Šitaip jis rašė Einšteinui:

> Jūs esate nustebęs, kad taip lengva žmones įžiebti karui, ir Jūs manote, kad žmogus turi aktyvų palinkimą neapykantai bei destrukcijai ir dėl to taip lengvai gali būti stimuliuojamas agresyviai akcijai. Aš visiškai su Jumis sutinku. Aš tikiu į šito instinkto egzistavimą ir kurį laiką studijavau jo pasireiškimus. . .
>
> Priėjau išvados, kad žmonijos agresyvumo tendencijų negalima prislopinti.

Šitokiai nuomonei sustiprinti prisidėjo nauji antropologų atradimai ir jų netiksli interpretacija, ypač R. Darto australopiteko atradimas 1924 m. Straipsnyje "The Predatory Transition from Ape to Man" Dart tvirtino, kad australopitekas buvo mėsėdis, kanibalas ir apsiginklavęs medžiotojas (Dart, 1954: 207-8). Šis teigimas gal būtų likęs tik mokslo knygose ir straipsniuose ir nebūtų plačiai paplitęs, jei ne jo pasekėjai, patraukliai rašę knygas, pvz. Desmond Morris, *The Naked Ape* (1967) ir R. Ardrey, *African Genesis* (1961), o taip pat Nobelio laureatas K. Lorenz su knyga apie gyvulių agresyvumą, *On Agression* (1966). Tos knygos padarė didžiulę įtaką tikėjimui, kad žmogus iš prigimties yra agresyvus.

Kita vertus, minėtos knygos iššaukė priešingas nuomones. Paminėsiu svarbesnes knygas: Ashley Montagu, *The Nature of Human Aggresion* (1976) ir Richard E. Leakey, *Origins* (1979). Šie mokslininkai įrodė, visai priešingai Dartui ir jo pasekėjams, kad žmogus savo egzistencijos didžiumoje, per

tris milijonus metų, buvo taikingas ir kooperuojantis sutvėrimas. Leakey stipriai pasisako:

> Visa tai — duomenys apie kanibalizmą, apie teritorinį ir agresijos instinktą bei evoliucionavimą iš agresyvios ir žudančios beždžionės (killer ape) — buvo sutelkta sukurti pavojingai įtaigingam mūsų amžiaus mitui, kad žmonija yra nepakeičiamai karinga ir kad karas ir žiaurumas yra mūsų genuose. Aš kategoriškai atmetu šitą konvencionalią išmintį. (Leakey 1979: 208).

Paskutinieji ankstyvojo žmogaus tyrinėjimai rodo, kad kelis milijonus metų žmogus buvo maisto rinkėjas, daugiausia vegetaras, retai medžiojo didelius žvėris, o daugiau pasinaudojo kitų žvėrių nužudytais gyvuliais, kad, perskėlus kaulus, iščiulptų kaulų čiulpas (svarbų proteino šaltinį).

Karai, pilys, sustiprinimai Europai būdingi tik nuo žalvario amžiaus: nuo 3500-2000 m. pr. Kr. Ankstyvesniaisiais laikais šitie reiškiniai, prie kurių mūsų akys priprato vartant istorijos knygas, nebuvo norma. Paleolito urvų piešiniuose ginklų, kariaujančių ar žudančių žmonių nėra. Paleolito žmonės greičiausiai gyveno artimai tarp savęs santykiaujančiomis gimininėmis grupėmis, su stipriais ryšiais tarp motinos ir vaikų. Neolito mene taip pat nėra ginklų, durklų, halebardų ar kitokių ginklų ir karo scenų. Į visa tai neatsižvelgdamas, A. Ferrill laiko karą svarbiu faktoriumi žemdirbystės išsivystymui bei miestų atsiradimui (Ferrill 1986: 13). *Tokie teigimai parodo, kaip klastojami tyrinėjimų* duomenys norint įrodyti amžiną karų buvimą ir jų reikšmę kultūros evoliucijai. Mano supratimu, Europos, Anatolijos, Artimųjų Rytų ir pietinės Azijos ankstyvosios žemdirbystės laikai buvo pavydėtinai taikingas ir kūrybingas laikotarpis. Jį charakterizuoja kylantis menas (skulptūros, freskos, keramika) ir architektūra (patogūs gyvenamieji namai, kelių kambarių ir kelių aukštų šventyklos), nekalbant apie išradingumą prisijaukinant gyvulius ir augalus, gaminantis

įrankius, išvystant verpimą ir audimą, keramikos deginimą, dažymą ir kitokius technologinius patobulinimus.

Paleolito ir neolito žmonės turėjo kitokį archetipinį gyvenimo modelį negu vėlyvesnieji karingi protėviai, ir jis nulėmė kitokią visuomeninę santvarką. Šitie laikai yra matristinės kultūros laikai. Matristinę visuomeninę struktūrą reflektuoja Didžiosios Deivės religija, jos panteonas, deivių pavidalai ir pasireiškimai, funkcijos ir simboliai.

Aš vartoju terminą „matristinė kultūra", „matristinė visuomeninė santvarka", kai daug autorių mini „matriarchato" terminą. Aš jo nevartoju dėl to, kad jis priešpastatomas „patriarchatui". Tai netikslu, nes matriarchato kaip priešingybės patriarchatui niekados nėra buvę (moterys vyrų niekados nebuvo užslopinusios taip kaip vyrai moteris). Yra bandymų sukurti visai naują terminą, kuris atitiktų kultūrai, kuriai jis taikomas. Riane Eisler 1987 m. knygoje *The Chalice and the Blade (Taurė ir Durklas.* Taurė simbolizuoja Senąją Europą, durklas — indoeuropietiškus karų laikus) siūlo naują terminą: *gylany* (lietuviškai „gilanija"). Šio termino pirmoji dalis *gy* paimta iš graikiško žodžio *gyne,* „moteris", antroji dalis *an* paimta iš *andros,* „vyras". *l* yra jungiklis tarp abiejų. Tad šis terminas implikuoja jungimąsi, ne skyrimąsi ar hierarchiją. *Gilanija* pabrėžia lygybę tarp abiejų lyčių ir tuo būdu visiškai kitą paradigmą pasaulėžiūroje bei visuomeninėje organizacijoje. Pagaliau ne tiek svarbu pats terminas, kiek tos kultūros supratimas, kurią terminas definuoja.

Androkratijos ar patriarchalizmo (vyrų valdymo) buvimo įrodymų nerandama nei Europos neolite nei vario amžiuje. Jų nėra ir vėlyvesnėje Kretos minoinėje kultūroje. Nicolas Platon, vienas iš iškyliausių Kretos tyrinėtojų, šitaip rašo apie minoinę kultūrą:

> Čia paveldėjimas vyko pagal moteriškąją liniją, o visas gyvenimo būdas buvo persisunkęs stipriu tikėjimu į Deivę Gamtą, visa ko pradžią ir harmoniją. Šis tikėjimas vedė į

taikos meilę, tironijos neapkentimą ir pagarbą įstatymams. (Platon 1966: 148)

Tą patį galime pritaikyti kultūrai, Europoje egzistavusiai 3000 metų prieš minoinės kultūros iškilimą apie 2000 m. pr. Kr.

Gilanijos (matristinės kultūros) vyrų ir moterų santykiai labai skyrėsi nuo androkratijos vyrų ir moterų socialinės charakteristikos, kadangi gilanijoje nebuvo santykio tarp valdančiojo ir valdomojo. Gilanija nebuvo „matriarchatas", nes joje nebuvo autokratinio valdymo principo. Šitokia visuomeninė struktūra yra radikaliai priešinga dabartinei situacijai (dėl to mūsų laikais labai sunku suprasti, kad kažkada senais laikais yra buvusi visai skirtinga lyčių santykiavimo struktūra).

Kitas esminis skirtumas tarp gilanijos ir androkratijos glūdi vertybių prioritete. Androkratijos istorijoje stebime ryškų moteriškųjų vertybių nuvertinimą. Tuo tarpu gilanijoje jokia žmonijos pusė nebuvo subordinuota. Net atvirkščiai, moteriškosios vertybės buvo ypač respektuojamos, o visuomeninė santvarka buvo vairuojama pagal jas. Viršūnėje buvo kunigė, Deivės atstovė žemėje. Šventyklos buvo tarytum centrifūgos, aplink kurias sukosi gyvenimo ekonomika, technologija, menas. Gilanijoje technologija buvo kuriama tam, kad žmonių gyvenimas būtų geresnis, sveikesnis, patogesnis; visai skirtingai nuo androkratijos technologijoje ginklų ir destrukcijos akcentavimo, vedančio į užkariavimus ir dominavimus.

Apie žmonių gyvenimą matristinėje kultūroje, „gilanijoje", byloja visa, kas išliko žemėje: namai, šventyklos, kulto reikmenys, baldai, muzikos instrumentai ir kt. Kapai ir laidosenos papročiai byloja apie pažiūras į mirtį ir tikėjimą į atgimimą. Menas, vienas iš pačių svarbiausiųjų šaltinių, daug pasako apie tų žmonių ideologiją. Išlikę simboliai tiek svarbūs, kiek rašto žodžiai. Tad meno palikimas — freskos, skulptūros, uolų įraižos, vazų simboliai ir dekoravimas,

vaizdai ir simboliai įrėžti antspauduose ar žieduose — yra labai brangi informacija. Ko žmonės neparodo mene ir kituose archeologiniuose objektuose, taip pat daug pasako. Pvz., visame gilanijos mene nėra karo scenų, nėra karo idealizavimo ir karališkos valdžios garbinimo. Nėra karališkųjų kapų, tokių kaip androkratijoje, kuriuose buvo sukraunamas mirusiojo turtas pomirtiniam gyvenimui, aukojami žirgai ir vergai, net žmonos. Nerandama aukso ar bronzos lobių. Nėra piliakalnių ar pilių kaip indoeuropietiškaisiais laikais. Žmonės gyveno patogiose vietose prie upelių, ežerų ar jūros ir ten, kur buvo derlinga žemė; paprastai buvo parenkamos pačios gražiausios vietos gamtos atžvilgiu, visai priešingai indoeuropiečiams, kurie statėsi savo pilis sunkiai užkopiamų kalnų viršūnėse.

Šventyklos, kulto objektai, piešiniai, įraižos, skulptūros ir figūrėlės daug pasako apie Deivės religiją, įvairius deivių aspektus ir simbolius, atskleidžia jos ryšį su gamtos pasauliu — vandeniu, mėnuliu, augalais, gyvuliais — ir ypatingą dėmesį gyvybinei energijai, simboliuose išreikštą spiralėmis, gyvatėmis, gyvybės medžiais. Mene vaizduojami transformaciniai regeneracijos procesai — kiaušinių, vulvų, ragų, bičių, peteliškių ir kt. simboliais, o visų svarbiausia, gyvybės atsiradimo ir gimimo stebuklas, tiek žmogaus, tiek gyvulio ar augalo. Šalia to simboliais taip pat yra išreikšti mirties ir destrukcijos priedai.

Senosios Europos religija, kaip ir kitos religijos, atsako į klausimą, iš kur gyvybė, kas yra mirtis, kaip kovoti su destrukcija, ir kaip stimuliuoti gyvybines galias, kad vėl viskas atgimtų. Buvo stipriai tikėta į ciklišką grįžtančias gamtos jėgas ir tuo pačiu į žmogaus gyvybinės energijos nemirtingumą (miršta tik kūnas, o energija arba siela persikūnija į kitą gyvą objektą). Šitokią ideologiją netikslu vadinti „vaisingumo religija ar kultu", nes vaisingumo gerbimas ar troškimas buvo tik vienas šios religijos aspektų. Senosios Europos simboliai išreiškia tų laikų ideologiją:

gyvenimo meilę ir jo šventumą. Gyvenimas nebuvo nuodėmė, gyvenimas buvo džiaugsmas. Deivę supantieji simboliai — gyvybę gimdantis šaltinių ir gimdos vanduo ar drėgmė, sprogstantys pumpurai, žiedai, išsikeroję augalai, paukščiai ir žvėrys — visi jie liudija šios žemės meilę.

Labiausiai išsivystęs gyvenimą pabrėžiantis menas randamas Kretoje ir kitose Egėjaus jūros salose. Minoinė Kretos civilizacija be galo turtinga įvairiais atžvilgiais. Kai kurie mokslininkai laiko ją išreiškiančią *Homo ludens* idėją, žmogaus, kuris aukštesniuosius žmogiškumo impulsus įprasmina ritualais, džiaugsmu ir meno žaismu. Kretos kultūra dažnai apibūdinama kaip „grace of life" (gyvenimo kilnumas) arba kaip „grožio ir gamtos meilė". Iš nuostabos net pritrūkstama žodžių šiai kultūrai apibūdinti. Tiek meno, tiek technologijos atžvilgiu ši civilizacija yra aukščiausia, kokią žmonijos istorija žino. Žmogaus gyvenimas ir mirtis priklausė visa persunkiančiai Deivės religijai. Ji diktavo ir išlaikė egalitarinę visuomeninę struktūrą. Joje nerandame klasių susiskirstymo, turtingųjų ir neturtingųjų luomų. Gyvenimo standartas buvo aukštas; net ir ūkininkai gyveno gana prabangiai.

Nuo neolito pradžios VII tūkstantmetyje pr. Kr. Kretos saloje vyravo žemdirbystė. Palaipsniui kilo gyvulininkystė, amatai, prekyba. Salos turtingumas padvigubėjo ir patrigubėjo apie 2000 m. pr. Kr. dėl jūrininkystės ir prekybos, kuri apėmė visą Vidužemio jūros sritį, išsivystymo. Išaugo miestai ir rūmai. Tačiau rūmai ne tokie kaip tuo pačiu metu Artimuose Rytuose ar Egipte. Juos reikėtų vadinti „rūmais-šventyklomis", nes jų architektūra ir visa, kas juose išliko, liudija ritualus ir misterijas, susijusias su Deivės garbinimu. Iš meno paminklų galima atkurti mirties, regeneracijos ir gyvybės gimimo ritualus. Rūmų didumo šventyklos turėjo kanalizaciją, sanitarinius įrengimus, vonias ir tualetus. Aplink buvo grįsti keliai, viaduktai, fontanai, rezervuarai, irigacija kanalais, vandens paskirstymas ir t. t. Patys rūmai

turėjo majestotinius fasadus ir laiptus. Tarp daugelio kambarių buvo kiemai, kuriuose žaidė saulės šviesa. Pastatai buvo dviejų ir trijų aukštų, jie supo centrinę aikštę, skirtą kulto apeigoms.

Centrinis moterų vaidmuo Kretos visuomenėje taip aiškus iš freskų ir kitų meno paminklų, kad juo neabejojo net ir patys ankstyviausi Kretos tyrinėtojai. Arthur Evans jau XX a. pradžioje (1903-4) pripažino Deivės religijos buvimą ir pabrėžė, kad mene vaizduojamos scenos yra "scenes of feminine confidence" (moterys vaizduojamos pasitikinčios savimi). Freskose ir kitur vaizduojamos deivės ar jų kunigės, vadovaujančios ritualinėms apeigoms. Moterų drabužių stilius: atvira krūtine.

Pagal šio meto duomenis, Europos priešandrokratinė visuomenė ir Didžiosios Deivės religija nėra spekuliatyvinė galimybė, bet stipriai dokumentuotas istorinis faktas.

Žydinti Kretos ir kitų salų kultūra išsilaikė iki II tūkstantmečio pr. Kr. vidurio. Jos degradavimą nulėmė baisus vulkano išsiveržimas Theros saloje, paskandinęs 2/3 Theros salos su klestinčiais miestais ir nusiaubęs šiaurinę Kretos dalį. Nuo tų pačių laikų Kreta palaipsniui perėjo į Graikijos mikėniečių (indoeuropiečių) rankas ir ilgainiui jos minoinė kultūra asimiliavosi su graikų kultūra.

Kontinentalinėje Europoje transformacija iš matristinės į patriarchalinę epochą įvyko kelis tūkstančius metų anksčiau: rytinėje vidurio Europoje tarp 4300 ir 2800 m. pr. Kr. trijų proto-indoeuropiečių bangų iš rytų pasekmėje (Gimbutas 1979). Per pora tūkstančių metų Europos kultūra iš taikingų žemdirbių kultūros persiformavo į neramių, karą idealizuojančių, žmonių kultūrą. Atsiranda piliakalniai ir aplink juos maži kaimai, nauja administratyvinė sistema, trijų klasių (karališkojo, karių ir žemdirbių) struktūra. Menas žlunga, prasideda beatodairinė ginklų (durklų, halebardų, kardų, jiečių, skydų ir kt.) gamyba. V tūkstantmetyje prisijaukintas

P 27 8518
LTSR Valst. Respublikinė Biblioteka

žirgas ir jo panaudojimas jojimui nulėmė teritorinius išplitimus.

Šitų dviejų, Senosios Europos ir indoeuropiečių, kultūrų ir religijų susidūrimas sustabdė tolimesnį Senosios Europos vystymąsi, išskyrus salose, Vidurželio jūros srityje ir Atlanto pajūryje. Iš tikrųjų, indoeuropiečių įsigalėjimas Europos ir Anatolijos kultūrinę evoliuciją nuvertė nuo bėgių.

Šios paskaitos mintys nesiekia grąžinti neolito ar Kretos kultūros, religijos, ideologijos, meno ir visuomeninės struktūros į mūsų laikus. Į praeitį nebegrįžtama. Tačiau verta žinoti, kokia praeitis buvo, ir pasimokyti iš laimingesnių laikų, kad sugebėtume kurti gražesnę, „gilanišką" ateitį.

CITUOTA LITERATŪRA

Ardrey, Robert, *African Genesis* (1961).

Dart, Raymond, „The Predatory Transition from Ape to Man", *International Anthropological and Linguistic Review,* 1 (1954:207-8.

Eisler, Riane, *The Chalice and the Blade* (San Francisco, Harper and Row, 1987).

Evans, Arthur, J. „The Palace of Knossos. Excavations 1903 and 1904", *Annual British School at Athens,* 9 ir 10.

Ferril, Arthur, *The Origins of War from the Stone Age to Alexnader the Great* (London, Thames and Hudson, 1986).

Freud, Sigmund, *Civilization and Its Discontents* (London 1930):86. Ir „Why War?" (Laiškas Einšteinui), Bramson and Goethals, *eds., War:* 75-77.

Gimbutas, Marija, „The Three Waves of the Kurgan People into Old Europe", 4500-2500 B.B., *Archives suisses d'anthropologie générale,* Tome 43, Fasc. 2, 1979: 114-137.

James, William, „The Moral Equivalent of War": Bramson and Goethals, *eds., War:* 21-31.

Leakey, Richard E., *Origins* (New York, 1979).
Lorenz, Konrad, *On Agression* (1966).
Montagu, Ashley, *The Nature of Human Aggression* (1976).
Morris, Desmond, *The Naked Apie* (London ir New York, 1967).
Platon, Nicolas, *Crète* (Editions Nagel, 1966).

KARALI(A)US JUOKDARYS

Variacija J. Aisčio tema

KOSTAS OSTRAUSKAS

Prologas

Ateina ŠAUKLYS ir trinkteli lazda į grindis.

ŠAUKLYS. „Numirė karaliaus šuo — šunelis geras,
Geriausias iš šunų. . .
Ir sušaukė karalius visą dvarą
Ant šunio šermenų".

Nueina.

I

Soste sėdi KARALIUS — karūna, skeptras — visoje savo didybėj.

Šalia, ant sosto pakopos, rymo JUOKDARYS — spalvinga apranga, ant kurpių ir rankogalių — dzinguliukai.
Sėdi soste KARALIUS ir vaitoja - - -

KARALIUS. Ak, numirė mano šuo — šunelis geras. . .

Vaitoja, rauda ir visas KARALIAUS dvaras — markizai, freilinos, baronai, grafai ir daug kareivių, daug tarnų - - -

BALSAI. Aaaa! . . Oooo!. . .
KARALIUS. Kur aš rasiu kitą tokį šunelį, geriausią iš šunų?

BALSAI. Oooo! . . Aaaa! . .

KARALIUS pažvelgia į JUOKDARĮ.

KARALIUS. O ko tu tyli?

JUOKDARYS. Kalbėčiau, karaliau, jeigu neturėčiau ką pasakyt; tyliu, nes turiu ką pasakyti.

KARALIUS. Negi užmiršai, iš ko duoną valgai? Kalbėk! Juokis!

JUOKDARYS. Jei mano valdovas įsako, kaip aš galiu tylėti? Kaip aš galiu nesijuokt? — Sakai, karaliau, n u m i r ė tavo šuo? Gal tasai tavo šunelis ir buvo geras, gal net geriausias iš šunų. Gal kito tokio niekur niekada nerasi iš tiesų. Bet jis nenumirė.

KARALIUS *(nušvitęs).* Nejaugi?

JUOKDARYS. Jis nudvėsė. Pastipo.

BALSAI. Ak! . .

KARALIUS. Ką? . .

JUOKDARYS. Šuo — ne žmogus. Jisai nemiršta — jis nudvesia. Pastimpa. Netgi ir geras, net ir geriausias iš visų.

KARALIUS. Kaip tu drįsti! . .

JUOKDARYS. Šuo yra šuo.

KARALIUS*(JUOKDARIUI į ausį).* Kas to nežino. Bet kodėl turi prieš visą dvarą tai paskelbti, pakartot ir dar pabrėžti? *(Visu balsu)* Ak tai skausmo valandoj gramatiką man dėstai?

JUOKDARYS. Čia ne gramatika.

KARALIUS *(pašokęs nuo sosto).* Pakarti juokdarį!

KARALIUS išeina užširūstinęs.

JUOKDARYS. Pakarti?

BALSAI. Į kartuves!

JUOKDARYS stovi sumišęs.

JUOKDARYS. Mano karalius tikriausiai juokauja. . .

Netoliese kažkas ima kalti vinį.

II

Kartuvės.

DAILIDĖ įkala paskutinę vinį, pasitraukia atokiau ir gėrisi kartuvėmis.

DAILIDĖ. Ar ne dailus mano tvarinys?

Nešinas virve ateina BUDELIS.

BUDELIS. Ne tik dailus, bet ir didžiai naudingas.

BUDELIS užmeta ant kartuvių virvę ir suneria kilpą. DAILIDĖ prisišlieja prie kartuvių.

DAILIDĖ. Kažkada buvo medis — augo ir lapojo. . .

BUDELIS perbraukia pirštais per virvę.

BUDELIS. Kaip šilkas. O neseniai kanapė buvo.

Ateina ŠAUKLYS, įbeda lazdą ir stovi iškilmingai. BUDELIS su DAILIDE išeina ir atveda JUOKDARĮ. Skamba jo dzinguliukai. JUOKDARYS pažvelgia į kartuves.

JUOKDARYS. Tai pastatei?

DAILIDĖ. Vieni griauna, aš — statau.

JUOKDARYS. Akivaizdu: kūrėjas. *(BUDELIUI)* O tu, sakai, karsi?

BUDELIS *(skėstelėjęs rankomis).* Ką veiksiu nekoręs.

JUOKDARYS. Taip: lakštingala negali nečiulbėti.

BUDELIS beimąs už virvės, tačiau atbėga šaukdamas KARALIUS.

KARALIUS. Palaukit! . . Palaukite manęs! . .

JUOKDARYS. Iš tiesų: kaip drįstat be karaliaus. Be to, nieks nedega.

KARALIUS. Gal ir nedega, bet nėr ko laukti.

KARALIUS mosteli BUDELIUI. Šis paima virvę ir jau beneriąs JUOKDARIUI ant kaklo.

JUOKDARYS. Nejaugi, karaliau, iš tiesų verta pakart mane dėl žodžio?

KARALIUS. Karalius nekrečia juokų.

BALSAI. Taip: karalius nekrečia juokų.

JUOKDARYS. Dėl menko žodžio?

KARALIUS. Menko? Žodis yra Ž o d i s. Alfa ir omega. „Pradžioje buvo Žodis".

JUOKDARYS. Taigi. Bet kas bus pabaigoj?

KARALIUS. Pagyvensi — pamatysi. *(Nusikvatojęs)* Ar aš ne juokdarys?

JUOKDARYS. Tai kas tada aš? Karalius?

KARALIUS. A, norėtum būti. O kol nesi, įsidėmėk: Žodis yra viskas.

JUOKDARYS. Jau įsidėmėjau: pro vieną ausį įėjo, pro kitą — neišėjo. Tad byla baigta.

KARALIUS. Dar ne — ji pasibaigs virve. Taip, Žodis, juokdary, yra viskas. Neužmiršk.

JUOKDARYS. Mano atmintis — amžinybė.

KARALIUS. Pabrėžiu: viskas. Jei netiki, paklausk dvaro poeto — jis Žodžio meistras.

JUOKDARYS. Dvaro poetas — reiškia, eiliakalys.

KARALIUS. Eiliakalys? Tu jau ir kritikas?

JUOKDARYS. Juokdarys y r a kritikas.

KARALIUS. O gal kritikas yra juokdarys?

KARALIUS nusikvatoja.
Tyla.
ŠAUKLYS trinkteli lazda.

ŠAUKLYS. Kai karalius juokiasi, juokias ir jo visas dvaras — markizai, freilinos, baronai, grafai. . .

BALSAI. Cha! . . cha! . . Cho! . . cho! . .

JUOKDARYS. Tik juokdarys nesijuokia. — Atrodo, karaliau, iš tiesų ruošies mane pakarti.

KARALIUS. Aš? Nebūk juokdarys.
JUOKDARYS. Taigi: nebūk.
KARALIUS. Tai budelio darbas. *(BUDELIS nusilenkia KARALIUI)* Aš plaunuosi rankas.
JUOKDARYS. Žinoma, reikia higienos.
KARALIUS *(nervingai)*. Virvę!

KARALIUS išbėga.

DAILIDĖ. Koks juokdarys, toks ir karalius.
JUOKDARYS. Negirk karaliaus.
BUDELIS. Koksai karalius, toks ir juokdarys.
JUOKDARYS. O tuo labiau nepeik juokdario.

BUDELIS užneria JUOKDARIUI ant kaklo kilpą.

JUOKDARYS *(DAILIDEI)*. Ar jo rankos švarios?

Staiga — aklina tamsa ir tyla, tik suskamba JUOKDARIO dzinguliukai ir vėl nutyla.

Epilogas

Soste vėl sėdi KARALIUS — didžiai susigraudinęs, susijaukęs — karūna kreivai užmaukšlinta, skeptras po kojom. . .
Ateina ŠAUKLYS ir stukteli atsargiai lazda.

ŠAUKLYS *(patyliukais)*. Karalius linksminas.
KARALIUS *(susiėmęs galvą)*. Ak, kur aš rasiu kitą tokį juokdarį — geriausią iš visų? . .

ŠAUKLYS ateina pirštų galais į priekį.

ŠAUKLYS *(pridėjęs prie lūpų pirštą, tarsi išduodamas didžiulę paslaptį)*. Juokiasi tas, kurs juokias paskutinis.

Išeina.
KARALIUS pravirksta.

1986

ANKSTYVOJI LIETUVIŲ KULTŪROS MODERNIZACIJA

VYTAUTAS KAVOLIS

Išeivijoje 1987 m. nemaža ginčytasi neįdomiu klausimu: ar krikščionybė Lietuvoj įvesta 1251 ar 1387? Klausimas neįdomus, nes ginčas ėjo dėl formalaus datavimo, o ne dėl proceso esmės ir skirtingų kritinių jo reikšmės vertinimų.*(1)* Problemiškesnis klausimas — kokią reikšmę krikščionybės įvedimas ir tolimesnė jos atstovų veikla turėjo lietuvių kultūros modernėjimui — liko rimčiau nepaliestas.

Kultūrinės modernizacijos pradžia bet kuriame krašte galima laikyti laikotarpį, kuriame (a) įsipavidalina aiški „naujo kelio" programa ir (b) kultūroje vyksta kitimai racionalizacijos, universalėjimo, individualėjimo, istoriškumo (supratimo, kad žmonės patys kuria savo gyvenimo būdą) ir humanizacijos (visko vertinimo pagal tai, ar žmogui padeda ar sunkina gyventi) link. Šiais požiūriais ir bandysime pasvarstyti klausimą, kada ieškotina lietuvių kultūros modernėjimo pradžios.

1387-1528: Lietuviškieji viduramžiai

Pirmoji apčiuopiama „naujos kultūros" programa lietuvių istorijon įrašyta krikščionybės įvedimo veiksmais. Nors krikščionybė skverbėsi į lietuvius ir anksčiau,*(2)* 1387 m. lietuviams, o 1413 m. ir žemaičiams, jų pačių tradicinės

valdžios liepta tapti „naujais žmonėmis". Senosios kultūros simboliniai centrai arba valstybės atstovų sunaikinami, arba atiduodami naujosios kultūros eksploatacijai, ant pagoniškųjų aukurų arba buvusiose šventose giriose statant krikščioniškas bažnyčias.*(3)*

Senosios kultūros sugriovimas ir pakeitimas naująja lietuvių tautoje turėjo būti totalus, senajai nepaliekant jokių indėniškų rezervacijų.*(4)* Kultūrinio genocido — sistematiško naikinimo, kas kitiems reikšminga, — pradininku Lietuvoje laikytinas apsikrikštijęs, anot A. Nykos-Niliūno, „išblyškęs karalius Jogaila" („Žiemos peizažas Lietuvoje A.D. 1387"). Toks, pagonybės sąlygomis neįsivaizduojamas užmojis daug kur yra buvęs vakarietiško tipo modernizacijos pagrindine tema. Rytinėje Azijoje modernizacija nenaikino ankstyvesniųjų sluoksnių, bet kraudavo ant jų naujus elementus, tarp seno *ir naujo išsivystydavo eklektinis atvirumas.*

Naujoji kultūra ne visais atžvilgiais turėjo modernizuojančių pasekmių. Pagoniškieji tikėjimai, nesiekę galios už genties apgyventų sričių, iškeisti į „universalų" religinį daiktą, planuojantį kalbėti į visus. Bet pagonies Gedimino galvojimas, kad kiekviena religija garbinanti Dievą pagal savo apeigas, „ir visi turime vieną Dievą", savo indiškai skambančia išmintimi liudija universalesnę kultūrą negu krikščionių tezė, kad tik jie patys teisūs, visi kiti — „klaidatikiai" (šis terminas taikytas, net mokslinėje literatūroje, dar ir XX amžiaus antroje pusėje skirtingų sektų krikščionims).*(5)*

Įvesta įstatymas, kad kitų religijų žmonės (stačiatikiai), vedę to tikėjimo, kurį valstybė labiau mėgsta, šalininkus privalo savo tikėjimą pakeisti. Sukatalikinta Lietuva tapo *mažiau* į modernią panaši visuomenė, negu buvo pagoniškoji, kurioje galėjo gyventi pagonys kunigaikščiai su stačiatikėm žmonom, vienus vaikus augindami pagonimis, kitus krikščionimis, niekam netrukdant.

Panašių išvadų prieiname ir vertindami pirmąjį krikščioniškosios Lietuvos laikotarpį racionalizacijos kriterijumi. Be

abejo, krikščionybė racionaliau organizuota religija už pagoniškąją: kodifikuota teologija, biurokratinė administracija, nuo XII amžiaus išsivysčiusi kritinė intelektualinė aparatūra ir t. t. Tačiau krikščionybės vartojimas tuometinėje Lietuvoje atnešė poslinkių į „mažiau racionalų" gyvenimo būdą. Idėjinis diskursas ir jo aparatūra modernizuota, visuomenės praktika mažiau moderni.

Karinės veiklos kultūroje nei pagonims lietuviams, nei Žalgirio mūšy dar nereikėjo stebuklų; jie pasikliovė, kaip vikingai, savo jėgomis. Stebuklų pirmą kartą prireikė 1518 metais, kai mūšio lauke nuo rusų ginant Polocką pasirodė būsimas šventasis Kazimieras. Pasirodė, kai karalius pažadėjo daugiau pasistengti, kad Kazimierui būtų suteiktas šventumo pripažinimas, jei tas kariuomenei padėsiąs.*(6)* Laikysena „mažiau moderni" negu ankstyvesnis *self-reliance*. Karinių stebuklų pagausėjo XVII amžiuje, kada karuose su Maskva lietuviams-lenkams ėmė nebesisekti.*(7)*

Politikoje posūkis į neracionalumą buvo vienos religijos privilegijavimas daugelio religijų valstybėje, ilgainiui apgrioves tarpusavio solidarumo pagrindus, sustiprinęs Maskvą Lietuvos sąskaiton. Šiuo atžvilgiu daryta praktinių kompromisų, — ypač tada, kai kitos religijos buvo palyginti stiprios —, bet iki galo išliko principas aukščiausioje valstybės valdžioje rezervuoti vietas tik Katalikų bažnyčios dignitoriams, tuo simboliškai pabrėžiant, kad kitos religijos — nepilnateisės valstybėje.

Kad lietuviuose katalikybė buvo mažiau modernizuojanti negu Vakarų Europoje, liudija būdinga bažnyčių architektūros detalė. Vakarų Europoje nuo XIV amžiaus bažnyčių bokštuose dažnai įtaisomas laikrodis. Technologija jungiama su dvasine misija; tikslaus, visur matomo mechaninės tvarkos simbolio įtaigumu žmonės kviečiami racionalizuoti savo dienotvarkę. Stačiatikių kraštuose laikrodžiai į bažnyčių bokštus nekeliami. Technologija nesiejama su tarnyba Dievui. Laiko pergyvenimas neracionalizuojamas.

Pagal Lynn White, ši technologijos sakralizacija — ideologiniai pagrindai Vakarų Europos ekonominei pažangai, XVIII amžiaus viduryje nuvedusiai į pramoninę revoliuciją.*(8)* Lietuvių religija, nors formaliai „vakarietiška", savo dvasia daugiau „rytietiška"; beveik nėra bažnyčių bokštų su laikrodžiais ir tie patys palyginti vėlyvi.*(9)*

Kai Vakarų Europoje religija galėjo jungtis su mokslu, technologija ir kasdieninio gyvenimo disciplinavimu (visuomenėse, kuriose visa tai žengė pirmyn), Lietuvoje ta pati religija susieta su politine, kariavimo funkcija (visuomenėje, kuri kariniu atžvilgiu silpnėjo). Vakarų Europoje religija dažnai nuo XII amžiaus, ypač vienuolynuose ir miestuose, buvo racionalizuojantis veiksnys, Lietuvoje iki XVI amžiaus vidurio beveik niekad. Vakarų Europoje religija judino tai, kas stiprėjo; Lietuvoje kamšė spragas ten, kur buvo smunkama.

Du kultūriškai reikšmingi šio laikotarpio poslinkiai kilo ne iš religinės dinamikos, bet iš politinės sistemos poreikių. Pradėjus po lietuvių krikšto dalinti žemdirbius bajorų nuosavybėn, padaryti pirmieji žingsniai, iš kurių išsikerojo baudžiava, didžiausios krašto gyventojų dalies priklausomybė privilegijuotam sluoksniui, paveikusi tiek „žmogaus savininkų", tiek „žmogiškos nuosavybės" sąmoningumą. Tai poslinkis į mažiau modernią kultūrą. (Praktinė dehumanizacija).

Šiame laikotarpyje užrašomi pirmieji lietuvių istorinės sąmonės tekstai. Ankstyviausiame, „Vytauto skunde prieš Jogailą ir Skirgailą" (1390) istorija sutampa su kunigaikščio pergyvenimais ir nusakoma *aš-man* — asmeninio monologo — tonacijoje. Bet jau XV ir ankstyvojo XVI amžiaus Lietuvos metraščiuose*(10)* istorija prasiplečia į kunigaikščių, didikų ir jų kariuomenių veiksmus ir rašoma *jis-jiems* — kolektyvinės atminties — stiliumi. Istorija ne tiek centralizuota ir suasmeninta, joje gausiau veikėjų. Bet ji vis dar suvokiama kaip atsitiktinių įvykių seka, pagrindinei jos struktūrai

nesikeičiant. Modernizuojantis poslinkis į istorinį savo egzistencijos suvokimą — bet tik dalinis.

Visi šie pirmojo lietuvių krikščionybės laikotarpio bruožai neleidžia jame įžvelgti modernizuojančio pobūdžio vyravimo. Tai greičiau lietuviškųjų Viduramžių (pavėluota) pradžia: lietuviai ne modernizuojami, bet medievalizuojami. Ir tai tuo metu, kai Vakarų Europoje, net ir religijos sferoje, modernizacija jau prasidėjusi.

Krikštas lietuviams daugeliu atžvilgiu, jei ir ne visais, reiškė „modernesnės", nors ir su tiems laikams jau nebepakankama aparatūra, kultūros pakeitimą „mažiau modernia". Ten, kur būtų buvę galima laukti aiškiausių modernėjimo žymių — rašto, mokyklų — per pirmuosius 160 krikščioninimo metų beveik nieko nerandame.

1529-1639: Šešioliktojo amžiaus pažanga

Antrajame XVI amžiaus ketvirtyje, maždaug tokia eilės tvarka, lietuvių kultūroje įvyksta šie pokyčiai:

1) Kodifikuojami valstybės įstatymai (1529, 1566 ir 1588 m. Lietuvos Statutai). Pradedama atsisakyti ankstyvesnio kolektyvinės atsakomybės principo už individo nusikaltimus bausti ir jo šeimos narius.*(11)* (Racionalizacija, individualizacija). Bet po 1588 m. Lietuvos Statutas jau nebereviduojamas ir pradeda atsilikti nuo kintančių visuomenės poreikių, „užšąla". Svarbiausia priežastis — baimė, kad po glaudesnės Liublino unijos lenkai galėsią netvirtinti Lietuvos atskirumą teigiančių Statuto nuostatų, jei jis būtų reviduojamas.

2) Pirmąja lietuviška knyga Mažvydui 1547 m. išleidus Karaliaučiuje liuteroniška katekizmą su elementoriumi, paskelbiamas visuotinio religinio raštingumo reikalavimas: kiekvienas turįs išmokti skaityti religinius raštus savo kalba, ir tam suteikiamos priemonės. (Universalizacija). Tą pačią „mokslingumo" kryptį plečia jau nuo 1539 m. Vilniuje steigiamos aukštesnės mokyklos — pirmiausia protestantiško-

ji, po trijų metų valdžios uždaryta; po to 1570 m. jėzuitų įsteigtoji kolegija, po devynerių metų paskelbta akademija. Toji akademija vis dėlto iki jos sekuliarizacijos 1773 m. nedavė esmingesnių impulsų lietuvių kultūros modernėjimui. Akademija šiek tiek perdavė kitur prasiveržusius modernizuojančius impulsus, daugiau prieš juos kovojo ar buvo indiferentiška modernizacijos uždaviniams.*(12)*

3) Intelektualinio visuomenės kritikavimo sąjūdis išryški apie 1550 metus, kada Mykolas Lietuvis tuometinius trūkumus suvokia kaip istorinio visuomenės kitimo pasekmes.*(13)* Vėliau kritikuoja Andrius Volanas 1572 m. ir Petras Gonezijus 1570 m., kuris pirmasis Lietuvoje raštu pasisako prieš baudžiavą.*(14)* Istorija šiems autoriams jau nebe atsitiktinių įvykių seka, kaip ankstyvesniojo laikotarpio Lietuvos istorikams, bet sistematinis, nors ir regresuojantis vyksmas, už kurį atsakingi jo autoriai. (Istoriškumas). Mykolas Lietuvis iš dalies „antimodernistas". Gonezijus reikalauja pažangių reformų. (Teorinė humanizacija).

4) Prasideda sistematinis raganų persekiojimas (pirmoji žinoma sudeginta ragana 1566 m. Kaune,*(15)* savo simboline struktūra skirtingas nuo Vakarų Europos tuo, kad raganos nejungiamos su jų specifiniais krikščioniškais koreliatais — religine herezija, žydais ir seksualinėm obsesijom.*(16)* Ir Vakarų Europoje raganų teismai prasiplečia prasidėjus modernizacijos laikotarpiui nuo XIV iki XVII amžiaus. Ir čia, ir ten jie siejasi su pastangomis „suvaldyti moteris", kurios modernizacijos vyksmo atrodė „per daug išlaisvintos".

Vienas iš raktų šio laikotarpio supratimui — Mykolo Lietuvio, lyginamojo metodo pradininko lietuvių socialiniuose moksluose, aprašytasis moterų išsilaisvinimas. „Totoriai visuomet laiko savo žmonas uždarytas, o mūsiškės, nieko neveikdamos, vaikščioja iš namų į namus, dalyvauja vyrų sueigose ir dėvi vyriškus drabužius. Iš to atsiranda gašlumo". Bajorų klasės moterų išsilaisvinimas ir iš to kyląs moralės pagedimas esąs įstatymų pakeitimo, suteikusio joms daugiau

ekonominės nepriklausomybės, pasekmė: „Tas paprotys smarkiai išplito mūsų tautoje nuo to laiko, kai buvo paskelbtas Lietuvos Statute. . . žinomas įstatymas, leidžiąs žmonoms, kaip atlyginimą už kraitį, gauti tam tikrą palikimo dalį. Todėl jos pasidarė akiplėšos, nieku verčia dorybę, nebeklauso *globėjų, tėvų, vyrų ir galvoja, kaip gyviesiems* pagreitinti mirtį". Moterų teisės esančios ne tik moraliai pražūtingos, bet ir valstybei žalingos: „Kad ir labai gėdinga moters valdžia privačiuose namuose, tačiau mūsų krašte jos valdo pilis, esančias maskvėnų, totorių, turkų bei valachų kaimynystėje, o jos gali būti patikėtos tik išmintingiems vyrams. (Prisimena Jono Aisčio 1935 m. pareiškimas: „Tokius dalykus geriau supranta vyrai. . ." Mano intarpas). Taigi ne skriaudą moterims darydami, jūsų šviesiausios didybės protėviai *neduodavo joms laisvės,* paveldėjimo teisių ir ištekindavo jas pagal savo, o ne jų valią. . ."*(17)* (Mano pabraukta).

Šitoks laisvės, moterų, moralinio chaoso ir politinio pavojaus suplakimas į vieną grėsmių kompleksą padeda paaiškinti ir tuo metu prasidėjusį raganų (jos dažnai buvo labiau nepriklausomos kaimo moterys) persekiojimą, ir vėlesnį, kontrareformacijos sąjūdžio ypač skatintą Marijos — kaip tobulai klusnios moters, raganos priešingybės — kultą. Bet moterų laisvės buvo išsigandąs jau protestantizman linkęs Mykolas Lietuvis. Kovoje dėl individo laisvės ankstyvieji protestantai nesiruošė būti patikimais sąjungininkais.

Įstatymų kodifikaciją ir visuomenės kritiką iš dalies skatino iš Vakarų ateinančios humanistinės įtakos. Bet pagrindinė jų priežastis — struktūriniai visuomenės pakitimai, reikalavę įstatymų sistematizavimo ir išryškinę problemas, apie kurias kritikai kalbėjo. Raštingumą ir mokyklas (ir radikaliausius kritikos motyvus) atnešė reformacijos banga. Raganų teismai ir nusiskundimai išsilaisvinusiom moterim — reakcijos prieš modernizacijos sukeltus neaiškumus, „netvar-

kos" visuomenėje ir sieloje pajutimus (apie kuriuos tuo pat metu plačiai kalbama ir Vakarų Europoje).*(18)*

XVI amžiaus antrosios pusės Lietuva neturėjo tiek ekonominės ir kultūrinės akumuliacijos kaip Vakarų Europa. Bet *tuometinių* kultūrinės modernizacijos procesų atžvilgiu ji, bent vienoje plotmėje, buvo užėmusi pačias pažangiausias pozicijas. 1563 m. Vilniaus seime priimta, pirmoji Europoje, privilegija, suteikusi lygias teises išpažinti ir skelbti bet kurią religiją.*(19)* Į Lietuvą, religinės tolerancijos dėka,*(20)* iš Vakarų Europos būrėsi kai kurie iš pačių drąsiausių — t. y. „moderniausių" radikaliosios reformacijos atstovų.

Vilnius kurį laiką tampa pažangiausios Europoje religinės minties centru. Sąjūdis, žinomas Lietuvos brolių vardu, skleidžia savo mintis ir ieško šalininkų Anglijoje ir kt. Vakarų Europos valstybėse.*(21)* Šio sąjūdžio teologai, išskyrus galbūt vieną, ne lietuviai,*(22)* bet jie veikia įtakingiausio Lietuvos didiko Mikalojaus Radvilos Juodojo globojami (kurs ir pats, racionalizuojančia linkme, aktyviai dalyvauja teologiniuose debatuose).*(23)* Jų dėka, vienintelį kartą istorijoje, religijos sferoje Lietuva mokina pasaulį. Ši galimybė kultūriškai „spinduliuoti pasauliui" užsibaigia, kai Radvilos Juodojo sūnūs, grįžę katalikybėn, Vilniaus aikštėse puola deginti knygas.*(24)*

Modernizuojančių tendencijų būta ir Lenkijos-Lietuvos katalikų tarpe. Jas leidžia pajusti dvi iliustracijos iš karališkųjų rūmų aplinkos. Apie 1480 m. šv. Kazimieras:

> vilkėjęs ašutine, apmąstydavęs Kristaus kančią, vykdęs artimo meilės ir gailestingumo darbus, miegodavęs ant plikos žemės, melsdavęsis Vilniuje prie uždarų katedros durų, alkinęsis.

1555 metais karaliaus Žygimanto Augusto

> pasiuntinys St. Maciejowski, turėjęs pasveikinti naują pop(iežių) Povilą IV, audiencijoje valdovo vardu prašė panaikinti kunigų celibatą, įvesti komuniją dviem pavidalais, mišias vietos kalba ir leisti sukviesti tautinį (bažnyčios) susirinkimą.*(25)*

Pirmuoju atveju dramatizuojami gryniausi Viduramžiai, antrasis dar ir šiandien skamba moderniai.

Didžioji lietuvių dauguma, kaimo liaudis, modernizuojančių impulsų turbūt liko menkai paliesta. Ją tiesiogiai pasiekė beveik vien antimodernistinė raganų gaudymo metodika, kurios aukomis dažniausiai tapdavo individualiai aktyvesnės (ir gal senajai, pagoniškai tradicijai ištikimesnės) kaimo moterys. Liaudį iš visos ankstyvesnės krikščioniškosios patirties — „lietuviškųjų Viduramžių" — buvo patraukę tik tie jos „teatraliniai" aspektai, kuriuose ir pati liaudis galėjo aktyviai dalyvauti — didieji atlaidai, į kuriuos suvažiuoja minios žmonių iš tolimiausių apylinkių, jų procesijos, turgūs ir t. t. (Ši sistema tebeveikia ir išeivijoje.)

Martynas Mažvydas 1550 m. skundžiasi Prūsijos hercogui, kad jo parapiečiai nežino ir nenori žinoti „paprasčiausių dalykų iš Viešpaties maldos, tikėjimo straipsnių ir kitų katekizmo dalių", bet:

> žinodami, jog pagal labai seną popiežininkų paprotį Lietuvos ir Žemaitijos parapijose, esančiose netoli nuo mūsų kunigaikštystės sienų, yra švenčiami kokio nors šventojo atlaidai, . . . tie mano parapijiečiai, kuriems patinka tokios popiežiaus įvestos apeigos, ten keliauja ir nusikalsta biauriausia stabmeldyste.*(26)*

Atlaidų populiarumas net ir protestantų tarpe kontrastuoja nerimtai laikysenai bažnyčioje, kur, Dievo žodį skelbiant, pati liaudis aktyviai nedalyvauja. Antrajame XVII amžiaus ketvirtyje *dėl to skundžiasi Didžiosios Lietuvos katalikų* kunigas Konstantinas Sirvydas:

> Kad kalti yra mišios klausyt, tuo metu kartais apsnūsta, dairosi, po bažnyčią ant visų šalių akis mėtydami, kušta su kitais, nusijuokia kam, — geidžia, kad greitai kunigas mišią pabaigtų, o netrukintų jų ilgai ant jos. Jau kada meldžiasi, tiktai liežuvį ir lūpas krutina, — širdis laksto po svietą; kad klauso Dievo žodžio, pusė valandos regisi pusantros, — nerimsta klausydami, kaip badomi akstinais, krutinasi, kaip ant skruzdėlyno sėdėdami.*(27)*

Apeigoms skeptiškas, antiritualistinis, bet užtat juo išsamiau pamokslaujantis protestantizmas tokiai liaudžiai negalėjo patikti, ir ji turėjo sveikinti katalikybės sugrįžimą XVII-me amžiuje.

Oficialiajame reformacijos slopinime svarbiausios buvo trys priemonės. Pirma, karališkosios valdžios galia. Antra, jos jėzuitams atiduotas aukštojo mokslo monopolis. Trečia — tai, kas religinėje tradicijoje labiausiai prieštaravo pagrindinei modernizacijos tendencijai, *die Entzauberung der Welt.*

> Lietuvos religiniam atsigavimui ir galutiniam reformacijos nugalėjimui lemiamos reikšmės turėjo du veiksniai: Kazimiero šventuoju paskelbimas ir Marijos apsireiškimas Šiluvoje. . . Katalikybės atgimimas pasireiškė. . . iškilmingomis ir dažnomis procesijomis, atlaidais, dažnu šv. Sakramento priėmimu, relikvijų kultu, brolijomis. . . Kažin, ar rasis kitas kuris kraštas, kuris tokiame nedideliame žemės plote turėtų tiek daug Marijos šventovių su jos stebuklingais paveikslais, kaip Lietuva. . . Iš Bažnyčios vyresnybės oficialiai pripažintų 26 stebuklingų vietų Lietuvoje, jų 22 yra Marijos.*(28)*

Marijos apsireiškimas 1608 m. Šiluvoje, laikomas pirmuoju Europoje (gal čia katalikiškas atitikmuo protestantiškiems Lietuvos broliams) — liaudiškųjų stebuklų etnografinėje Lietuvoje pradžia. Jei stebuklas, kuriuo šv. Kazimieras ankstyvesniajame laikotarpyje prasikišo istorijon, buvo pasirodymas, ginklams žvangant, bajoriškai kariuomenei, tai Marija apsireiškia kukliausiam liaudies elementui, piemenėliams bandą ganant. Jei Kazimiero tikslas politinis — padėti valstybei, jos gerovei naudojant religijos priemonę (nes Viduramžių galvojimu ir pati valstybė turi šventumo žymių), tai Marija liūdi dėl grynai religinės, žmogiškai suvoktos priežasties (kuriai gali simpatizuoti ir nekatalikas) — kad, kaip rašoma vieninteliame šaltinyje, 1651 m. paruoštoje Šiluvos bažnyčios- istorijoje, „prieš tai šioje vietoje buvo garbinamas mano sūnus, o dabar čia ariama ir sėjama", t. y. bažnyčia sugriautą. Atkreiptinas dėmesys, kad Marija kalba

liaudies idioma: „ariama ir sėjama". Bajorijai ne tai būtų buvę svarbiausia.

Nors abu pasirodymai įvyksta kovos lauke — pirmu atveju tarp lietuvių ir rusų, antruoju tarp katalikų, kurie, atrodo, nuo 1606 m. jau buvo pradėję bylą dėl savo ankstyvesnių nuosavybių Šiluvoje atgavimo, ir protestantų — ir abu stebuklai sumobilizuojami vienos partijos interesams ginti, Šiluva išsiskiria tuo, kad tai „turbūt vienintelis atsitikimas, kad Marija prakalbėjo į kito tikėjimo žmogų".*(29)* Ne tik kad reformatų katechetas, į kurį Marija prabilo, buvo „kito tikėjimo" žmogus, bet ir piemenėliai, kuriems ji pirmiausia pasirodė, turėjo būti reformatai, nes kitaip kodėl jie būtų kvietę *reformatų* dvasiškį į stebuklo vietą? Tik Lietuvoje ir tik šiame vis dar reliatyviai pažangiame amžiuje Marija taip „ekumeniškai" elgėsi.*(30)*

Palyginant su ankstyvesniuoju Kazimiero pasirodymu, Marijos apsireiškimas liaudiškesnis, humaniškesnis, universalesnis — ir esmiškiau religinis. Gal ši stebuklų istorijos atkarpa atskleidžia tam tikrą, šiaip sunkiai užčiuopiamą evoliuciją lietuvių religiniame sąmoningume. Bet ar šis sąmoningumas vystėsi ir toliau? Atrodo, kad XVII amžiaus antroje pusėje viskas, kas anksčiau vystėsi, sustoja (kaip jau prieš tai buvo sustingusi teisinio galvojimo evoliucija), ir lieka tik išgijimai šventųjų šaukiantis ir auksinės karūnos ant stebuklingųjų paveikslų.

Kelis dešimtmečius dar vyksta substancialus kūrybinis atskirų individų darbas, kuriam pagrindai paruošti XVI amžiaus antroje pusėje. Teologinio galvojimo struktūros pokytį išryškina Jono Bretkūno (1591) ir Konstantino Sirvydo (1629 ir 1644) lietuviškų postilių — pamokslų rinkinių — lyginamoji analizė.*(31)* Vienu atžvilgiu, stipriu laisvos valios pabrėžimu, katalikas Sirvydas „individualizuoja" labiau negu liuteronas Bretkūnas ir, jei Sirvydui būtų priklausiusi ateitis, būtų buvę galima kalbėti apie katalikiškąją, paskališkai jansenistišką ankstyvosios modernizacijos versiją ir Lietuvoje.

Bet tam turbūt būtų reikėję stiprios pusiau buržuazinės *noblesse de la robe*, kuri Prancūzijoje buvo pagrindinė jansenizmo rėmėja. Ar, prisiminus ką pats Sirvydas yra rašęs apie lietuvių elgesį bažnyčiose, jo teologija neatrodo truputį pakibusi beorėje erdvėje? (Panašiai kaip vėlesnis Vydūno „misterijų mokslas").

Pasiekiami svarbiausi prieš XVIII a. pabaigą istorinės Lietuvos griežtųjų mokslų laimėjimai (pvz. Kazimieras Semenavičius, apie 1600 — po 1651, kurio knygos apie artilerijos techniką iš lotynų kalbos verčiamos ir leidžiamos prancūziškai, vokiškai, angliškai iki XVIII amžiaus). Bet būdinga, kad mokslo pažanga vyksta ne universiteto, o karaliaus ir didikų, ypač Radvilų, dvarų prieglobsty ir daugiausia liečia karinę sritį.*(32)* Mokslo sferoje kartojasi tai, kas anksčiau, šv. Kazimiero stebuklo atveju, pastebėta apie religiją: samplaika su valstybine politika. Nebuvo ir žymesnių privačių mokslininkų, kaip XVII amžiaus Anglijoje. Su ūkine pažanga šitoks mokslas neturėjo jokio ryšio.

Galutinai pirmąjį modernizacijos projektą Lietuvoje sužlugdė apie 1655 metus vykę karai, kurių metu Lietuva rusų ir švedų okupuota ir nusiaubta. Bet būtų per lengva viską vien tuo aiškinti. Maždaug tuo pat metu (1658) iš Lenkijos-Lietuvos išvyti arijonai, vėliau Anglijoje virtę unitarijonais. Nei pagoniškoje, nei ligi tol krikščioniškoje Lietuvoje nebuvo vykdomi „visuomenės valymai", permanentiškai ištremiant religines mažumas. Būdingas skirtumas: kai iš Lietuvos 1495 metais, Vakarų Europos pavyzdžiu, išvaryti žydai, jiems 1503 metais leista sugrįžti, grąžinant jų turtus. (Vakarų Europoje nebuvo *papročio* žydams turtus grąžinti.) Arijonų ištrėmimas galutinis. „Atvirosios visuomenės" laikai pasibaigę.

1640-1775: Demodernizacija arba prarastieji šimtmečiai

Ankstyvąjį modernųjį laikotarpį Didžiosios Lietuvos kultūros istorijoje aš vis dėlto užbaigčiau reformatų bažny-

čios, po jos trečiojo sudeginimo, 1640 m. išvarymu iš Vilniaus.*(33)* Šis simboliškai tirštas aktas reiškia, kad dominuojanti religija veiksmingai atima kitiems teisę dalyvauti valstybės gyvenimo centre — *šventajame mieste*, jiems vietos palikdama tik periferijoje, kur jie vėliau (XVIII amžiuje) bus verčiami klausyti katalikų vyskupų nurodymų.*(34)*

Kazimiero Liščinskio sudeginimas už ateizmą 1689 metais, Vilniaus vyskupo iniciatyva, jau priklauso laikotarpiui, kada ankstyvasis modernizmo projektas Lietuvoje galutinai pasibaigęs. Lietuvos katalikų tuometinį atsilikimą nuo savo bendraminčių Vakarų Europoje liudija tai, kad popiežius Inocentas XI „byloje dalyvavusius vyskupus smarkiai papeikė".*(35)* Kontrareformacijos Lietuvoje organizatoriai negali nepriimti atsakomybės už tai, kad Lietuva, 1563 metais religinės laisvės požiūriu buvusi Vakarų Europos priešaky, keliais dešimtmečiais pralenkusi net Olandiją ir Angliją, XVII amžiaus gale atsiduria tamsiausiame jos užpakaly. Iš ideologinių monopolių nieko kito ir negalima laukti.

1640-1740 m. laikotarpyje ūkis stagnavo, valstybė klimpo impotencijos pelkėn, krašte pakartotinai siautė įsiveržusios rusų ir švedų armijos, badas ir maras. Bet, J. Vaišnoros pastebėjimu,

> gražiausios, daugiausia baroko stiliaus, Lietuvos bažnyčios buvo pastatytos kaip tik didžiulio politinio susmukimo ir ekonominio suskurdimo laikais, XVIII-XVII amžiuje, po Lietuvą nusiaubusių Maskvos karų, po Švedų invazijų, po valstybę *nualinusių kazokų maištų*. Atrodo, kad nelaimių prislėgtas ir ekonomiškai suvargintas žmogus, tada stengėsi didžiausias ekonomiškas vertybes paaukoti Dievo ir Marijos garbei.*(36)*

Deja, ne suvarginti žmonės statė tas bažnyčias, o didikai, kurie suvargintus žmones, nė kiek nesistengdami jiems padėti, dar labiau paspausdavo, kad galėtų sutrūnyti didingesnių bažnyčių rūsiuose. Nieku kitu didžiuotis jie jau nebegalėjo.*(37)* Šv. Petro ir Povilo bažnyčią Vilniuje pastatė Lietuvos

kariuomenės vadas (didysis etmonas) Mykolas Kazimieras Pacas 1667 metais padėkai, kad jam pasisekė pabėgti, kai sukilo ir pradėjo savo vadus žudyti algų negavusi jo kariuomenė karų su Maskva metu, prieš pat rusams pirmą kartą užimant Vilnių.*(38)* Užuot pasirūpinęs savo kariuomene, vadas stato bažnyčią, puošnesnę už kitas. Jokiam istorinės Kinijos generolui tokia laikysena nebūtų net atėjusi į galvą.

Bažnyčiose, tapusiose nežemiško grožio evokacijomis, žmonės plakasi rimbais iki kraujo,*(39)* prie jų durų prirakinami ir baudžiami už paleistuvavimą, bažnyčios nelankymą ir kitus nusikaltimus.*(40)* (Tokios fizinės priemonės turėjo reikšti katastrofišką vidinės kontrolės — sąžinės — silpnumą.) Oru skraido raganos, XVII amžiaus vidury išmokusios pavirsti šarkomis ir tik XVIII amžiaus vidury tos galios netekusios.*(41)* Religiniai disidentai XVIII amžiuje smarkiausiai spaudžiami, tiek, kad ne tik stačiatikiai, bet ir demokratiški, į Vakarus linkę reformatai prašosi užsienio valstybių, ne tik Švedijos ir Anglijos karalių, bet net ir Rusijos caro, „apsaugoti juos nuo katalikų siautėjimo".*(42)*

Smunka Vilniaus akademijos lygis, barbarėja lietuviškų knygų kalba. Populiariausi leidiniai po maždaug paskutinės kūrybiškai rimtos Didžiojoje Lietuvoje knygos Slavočinskio katekizmo (1646) — gąsdinimai mirtimi ir pragaro kančiomis. Kraštas nusėjamas kryžiais, tiksliausiais tuometinio lietuvio likimo simboliais.

1776-1821: Reformų ir nostalgijos interliudas

Antrasis modernizacijos bandymas lietuvių kultūros istorijoje prasideda apie XVIII a. vidurį ir įsitvirtina 1776 m. Lenkijos-Lietuvos seimo nutarimu uždrausti teisminius kankinimus ir panaikinti mirties bausmę už raganavimą.*(43)* Apie tą laiką įsipavidalina įvairių politinių ir ekonominių reformų pavėluoti ir dažniausiai nesėkmingi bandymai.

Geriau sekasi su mokyklų reformomis, nors jų pasekmėje Vilniaus universitetas tampa dar labiau lenkinančia institucija negu anksčiau. Valstiečių sukilimuose pirmą kartą (1769) reiškiamos naujos aspiracijos — „ne tik gintis nuo naujų priespaudų ir naujai dedamų naštų, bet ir iš viso panaikinti baudžiavinę santvarką".*(44)* Vilniuje išleidžiamas (1759) pirmasis Lietuvoj laikraštis *Kuryer Litewski.* Smarkiai padidėja lietuviškų knygų skaičiai.

Šiame antrajame, ribotos modernizacijos laikotarpyje religija nebėra kitimo iniciatorius. Kur ji pažangi, — veikia nebe savo pačios impulsais, o perduoda Apšvietos amžiaus įtakas. (Vėlesnė, dinamiškesnė katalikybė Lietuvoje yra XIX a. vidurio — Motiejaus Valančiaus — ir jį sekusiųjų kūrinys.)*(45)* Politiniai ir ekonominiai projektai sužlugdomi paskutiniojo Lenkijos-Lietuvos padalinimo, po kurio bajorijoje jaučiami konservatyvaus „grįžimo į religiją" ir politinės nostalgijos polėkiai. Šį pereinamąjį laikotarpį kultūros istorijos plotmėje užbaigia žemaičių lituanistų sąjūdis Vilniaus universitete ir Simono Daukanto pirmasis, „antropologinis" veikalas *Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių* (1822, išspausdintas 1929).*(46)* Politinėje plotmėje laikotarpį likviduoja 1831 m. sukilimo prieš Lietuvą-Lenkiją okupavusius rusus užslopinimas ir jų įsakytas dabar jau imperatoriškojo Vilniaus universiteto uždarymas.

Bet šiame vis dėlto tik iš dalies užslopintų impulsų laikotarpyje savo veidą įgijo trečiosios lietuvių kultūros modernizacijos pradininkai, visų pirma Simonas Daukantas.*(47)* Tik šiai trečiajai bangai pasiseks pradėti jau nesulaikomą, iki šiandien tebesitęsiantį modernizacijos vyksmą.

IŠNAŠOS

1) Klausimas išspręstas nutarimu išnaudoti kiekvieną progą pasaulyje paskleisti kuo palankesnę nuomonę apie savo kaukes ir žonglieravimą.

2) Mindaugo krikšto metu Lietuvoje lankęsis vakarietis vienuolis neseniai Dubline surastame rankrašty pastebi, kad, nors „Žemaičiuose niekas dar nėra be kardo pamokslininkavęs', lietuviai „yra lengvai apkrikštijami, nes jie buvo nuo lopšio išauginti krikščioniškų auklių (pagoniškose šeimose)". Marvin L. Colker, "America Rediscovered in the Thirteenth Century", *Speculum,* 54 (October, 1979), p. 715-716.

3) Apytikrė analogija: bažnyčių pavertimas ateizmo muziejais. Skirtumas — pastarasis pokytis įsakytas ne tradicinių saviškių vadų svetimiesiems spaudžiant, o svetimos jėgos saviškių mažumai jai tarnaujant.

4) Tik stačiatikiams tuo pačiu metu Vytauto vardu užtikrinama: „mes senovės negriauname ir naujovių neįvedinėjame". J. Jurginis, I. Lukšaitė, *Lietuvos kultūros istorijos bruožai. (Feodalizmo epocha. Iki aštuonioliktojo amžiaus.)* (Vilnius: Mokslas, 1981), p. 80.

5) Lietuvos TSR Mokslų Akademija, Istorijos Institutas, *Gedimino laiškai* (Vilnius: Mintis, 1966), p. 129. „Klaidatikio" terminas išeivijoje dar 1966 m. laikytas bendrinei mokslinei literatūrai tinkamu „protestanto" sinonimu. P. Rabikauskas, „Vilniaus akademija", *Lietuvių Enciklopedija,* toliau trumpinama *LE,* t. XXXIV, p. 135.

6) Zenonas Ivinskis, *Šv. Kazimieras 1458-1484* (New Yorkas: Tėvai Pranciškonai, 1955), p. 121-122.

7) Ivinskis, *op. cit.,* p. 115.

8) Lynn White, Jr., *Medieval Religion and Technology: Collected Essays* (Berkeley: University of California Press, 1986).

9) Tarp 885 1943 m. Lietuvoje buvusių katalikų bažnyčių išeivijoje prieinamose nuotraukose galima įžiūrėti tik apie 15-20 su bokšto laikrodžiais, ir jos statytos tik nuo XVII amžiaus, kada iš

katalikiškosios tradicijos jau beveik nebebuvo laukiama impulsų ekonominei racionalizacijai, kokių ji yra davusi Viduramžiais Vakarų Europoje. Bokšto laikrodžių žymiai daugiau vakarinėse Lietuvos dalyse — dabartinėse Vilkaviškio ir Telšių vyskupijose. Gal tai vokiečių įtaka? (Šaltiniu naudotasi Broniaus Kviklio serija *Lietuvos bažnyčios.)*

10) Jų trumpasis sąvadas parašytas apie 1446 m., platesnysis sąvadas „Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės Kronika" greičiausiai XVI a. antrajame dešimtmety, Bychovco kronika, dabar manoma, apie 1525 m. *Lietuvos Metraštis. Bychovco kronika* (Vilnius: Vaga, 1971), p. 9, 36, 339.

11) Prieš asmeninės atsakomybės principui įsivyraujant, „vagies žmona ir vaikai atsako kartu su tėvu už vagystę. Vagies ūkis būdavo sunaikinamas, jis nebetenka vaikams, įpėdiniams, visa vagies šeima likviduojama". Konstantinas Jablonskis, *Istorija ir jos šaltiniai* (Vilnius: Mokslas, 1979), p. 218. Nuo XVI amžiaus, išskyrus valstybės išdavimo ir karaliaus įžeidimo atvejus, tik pats individas atsako už savo veiksmus. Teisinės individualizacijos procesas pirmiausia įvyksta bajorijos, kurios nuostatą įstatymai išreiškia, kultūroje ir gal šiek tiek padeda paaiškinti jos tuometinį polinkį į reformaciją, kuri akcentavo religinį individualizmą.

12) „Tarp Vilniaus universiteto profesorių neatsirado nė vienas, kuris būtų pasisakęs prieš raganų deginimą". J. Jurginis, *Raganų gaudymo šimtmetis* (Vilnius: Mokslas, 1984), p. 67.

13) Mykolas Lietuvis, *Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius* (Vilnius: Vaga, 1966).

14) Bet jau 1567 m. arijonai kritikuojami, kad: „Čia, Vilniuje, svarstoma, ar gali būti prileidžiami prie Viešpaties vakarienės tie, kurie nepaleidžia į laisvę savo valstiečių. . . valdiniai, rašydami ponams ir urėdams, vadina juos broliais. . . prasti ir nemokyti žmonės. . . savo supratimu leidžia nuostatus ir daug nedoro prieš valdžią drįsta pasakyti". Ingė Lukšaitė, *Radikalioji reformacijos kryptis Lietuvoje* (Vilnius: Mokslas, 1980), p. 24.

15) Jurginis, *Raganų gaudymo šimtmetis, op. cit.*, p. 85.

16) Vakarų Europoje, "Witch-hunters were Jew-hunters. . ." Leon Poliakov, *The History of Anti-Semitism from the Time of Christ to the Court Jews* (New York: Schocken Books, 1976), p. 153. Lietuvoje taip nebūta. Bet Anglijoje XII-me amžiuje

susidėstęs patologinis mitas, kad žydai žudą krikščionių vaikus — visada berniukus (kaip religiškai vertingesnius) — , kad panaudotų jų kraują savo apeigose, Lietuvą pasiekė jau bent XVI amžiaus gale. Vilniaus Bernardinų bažnyčioj „kairėje navoje, sienos įdubime, stovi nedidelis marmurinis karstas, o apačioje jo lenta, kurioje parašyta, kad tai paminklas 7 metų berniukui Simanui Kaireliui, kuris buvęs 1592 m. žydų nužudytas ritualiniais tikslais: šie jam padarę 170 žaizdų". Bronius Kviklys, *Lietuvos bažnyčios,* t. 5, Vilniaus arkivyskupystė, 1 dalis (Chicago: Amerikos Lietuvių Biblioteka, 1985), p. 307.

17) Mykolas Lietuvis, *Apie totorių, op. cit.,* p. 53-55; Jonas Kossu-Aleksandriškis, „Lietuvės būdas", *Dievai ir smūtkeliai* (Kaunas: Sakalas, 1935), p. 214-215.

18) Nachman Ben-Yehuda, „The European Witch Craze of the 14th to 17th Centuries: A Sociologist's Perspective," *American Journal of Sociology,* 86 (July, 1980), p. 1-31.

19) Jokūbas Kregždė, *Reformacija Lietuvoje* (Chicago: Devenių Kultūros Fondas, 1980), p. 88.

20) Gal šios dar pagoniškos kilmės tolerancijos pėdsakų galime ieškoti ir pastebėjime, jog „neturime davinių, kad Lietuvoje, kitų kraštų pavyzdžiu, kalvinistai būtų sunaikinę kur nors žymesnį (religinį) paveikslą". J. Vaišnora, MIC, *Marijos garbinimas Lietuvoje* (Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija, 1958), p. 241. Prisimena panaši kan. J. Tumo-Vaižganto pastaba apie nenaikinančią lietuvių radikalų laikyseną 1905 m. rusų revoliucijos metu.

21) "Proselyting in that area (England) had been started by Budny of Lithuania, and English notables were being persuaded to Unitarianism by letters and tracts, or through the British merchants of the Moscovy Eastern company". Stanislas Kot, *Socinianism in Poland: The Social and Political Ideas of the Polish Antitrinitarians in the Sixteenth and Seventeenth Century* (Boston: Starr King Press, 1957), p. XXII.

22) Tik „Petras Gonezijus vadino save lietuviu. Tai galėjo reikšti ir tautybę, ir LDK pilietybę". Lukšaitė, *Radikalioji reformacijos kryptis, op. cit.,* p. 10.

23) Radvila Juodasis, tapęs kalvinistu, teologiniais klausimais laiškais ginčijasi su Kalvinu. Šiam labiau rūpėjo asmeninio

išganymo, Radvilai — Dievo Tėvo (kurį jis laikė realesniu už Kristų ir už Šventąją Dvasią) esmės klausimas ir ta linkme jis norėjo kreipti protestantizmo evoliuciją. Šiuose minties užmojuose galėjo būti ir žydų įtakos, kuri tuomet buvo gana aktyvi ir rusų religiniame galvojime. Plg. Vytautas Bagdanavičius, MIC, „Radvila Juodasis-Teologas", *Mūsų sparnai,* nr. 58 (1985 m. birželis), p. 9-22. Stipresnė koncentracija į Dievą Tėvą, „apvalytą" nuo scholasticizmo sąnašų, būtų įgalinusi disciplinuotai individualizuotą, „visiems suprantamą" tikėjimą, kuris, šalia įstatymų racionalizacijos, buvo Radvilos atsakymas į valstybėje besiplečiantį chaosą — anot Mykolo Lietuvio, daugiau karių tuomet žūdavę įsigėrusių muštynėse negu kovose su Lietuvos priešais. (Panašiai vėliau bus rašoma apie lietuvių dalinius vokiečių kariuomenėje Baltgudijoje 1943-1944 m. Zenonas Ignonis, *Praeitis kalba* [Brooklyn: Bronius Ignatavičius, 1980]).

Šalia autonomijos santykyje su nuosavu religiniu autoritetu ir atvirumo svetimajai, judaizmo tradicijai bei tolerantiškumo visoms, savo tarpe kovojančioms sektoms, Radvila buvo „modernus" ir palikdamas sūnui religinio apsisprendimo laisvę: „Tu ieškok pats sau patarimo". Stasys Yla, *Šiluva žemaičių istorijoje: I* (So. Boston, Mass.: Krikščionis gyvenime, 1970), p. 87. Kažin ar šie modernūs paties Radvilos bruožai, padėję sukurti pažangų klimatą 1550-1574 m. Lietuvoje, netrukdė reformacijos, kuriai jis vadovavo, jėgų mobilizacijai. Paralelių tam vėliau, XX amžiuje, atsiras nepriklausomų žmonių sąjūdžių istorijose.

24) Su šiuo 1574 m. veiksmu baigiasi vienintelis, maždaug 30 metų, visiškos religinės tolerancijos laikotarpis senojoje krikščioniškoje Lietuvoje.

25) *LE,* t. XI, p. 280; t. XVI, p. 257. Viduramžiškas ir vienintelis stebuklas, legendos priskiriamas dar gyvam Kazimierui: kad jis, raginant jį vesti, pavirsdavęs kūdikiu. Simas Sužiedėlis, *Šventas Kazimieras 1458-1484* (1947), p. 5, 24. Tos legendos pagrindas — moters nešvarumo idėja, neleidžianti vedusiam būti šventu. Marijos įvaizdyje šios implikacijos išvengta. Ir šiuo atveju (nors istoriškai senesnis) Marijos mitas pažangesnis už šv. Kazimiero.

26) Martynas Mažvydas, *Pirmoji lietuviška knyga* (Vilnius: Vaga, 1974), p. 277-279.

27) Konstantinas Širvydas, „Punktay sakymų", in Mokinio Biblioteka, *Lietuvių literatūra IX klasei* (Kaunas: Šviesa, 1968), p.

31. Bet panašiai aprašomas ir ikireformacinio laikotarpio kaimiečių elgesys Saksonijos bažnyčiose. Kritiškas skirtumas — miestiečių, su jų labiau disciplinuota religija, kurie buvo pagrindinė reformacijos atrama Vakarų Europoje, styglius Lietuvoje.

28) Vaišnora, *Marijos garbinimas, op. cit.*, p. 29, 31, 236.

29) *LE*, t. XXVIII, p. 518-519; Vaišnora, *op. cit.*, p. 351.

30) Pabrėžiu *reliatyviai*, nes kaip tik Marijos apsireiškimo laiku (1611) Vilniuje teismo nutarimu už savo tikėjimo viešą skelbimą buvo sukapotas pirmasis patikimai dokumentuotas krikščioniškosios Lietuvos religinis kankinys — italas arijonas Lorencas Frankus. Stebuklų pažanga vyko kartu su intolerancijos regresu.

31) Darius Kuolys, „Dvi tikrybi turi tiesą", *Pergalė*, 1987, nr. 6, p. 138-148. Šis jauno sovietinės Lietuvos literatūrologo darbas — išskirtinai įdomi, pavyzdinė kultūros istorijos kaip sąmoningumo istorijos studija. Bretkūnas tačiau tik iš dalies, kai kuriais atžvilgiais, laikytinas renesansiniu žmogum.

32) Jurginis, Lukšaitė, *Lietuvos kultūros istorijos, op. cit.*, p. 276-287.

33) Kregždė, *Reformacija Lietuvoje, op. cit.*, p. 156. Tą patį purifikacijos užmojį atspindi Vilniaus žydų 1639 m. skundas Romai, „jog Lietuvoje žydų vaikai prieš tėvų valią dažnai katalikų pakrikštijami". Yla, *op. cit.*, p. 261. Purifikacinis projektas XVIII amžiuje praplėstas į visą kraštą, įsteigta net speciali marijavičių kongregacija, griebusi neturtingas žydes ir per 80 m. apie 2000 jų išauklėjusi katalikėmis. *Op. cit.*, p. 261-262. Skirtinga forma, pirmoj eilėj ekonomine, nukreipta prieš žydus, purifikacinis projektas atgimė, po pirmųjų kelių kovos dėl nepriklausomybės metų, kada dar siekta „kosmopolitinės Lietuvos", ir nepriklausomoje Lietuvoje. Ž. Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the World Wars* (Bloomington: Indiana University Press, 1983), p. 213-239.

34) Vilniuje tai buvo privaloma jau nuo vysk. Jurgio Radvilos Knygdegio 1581 m. uždraudimo „be jo leidimo spausdinti ir platinti Vilniuje knygas ir pro vysk(upo) rūmus protestantams vesti iškilmingas laidotuvių eisenas". *LE*, t. XXIV, p. 384. Vėliau draudimai pasiekė ir kunigų sutanas. Protestantai turėjo jas nešioti trumpesnes negu katalikai.

35) *LE*, t. XVI, p. 273.

36) Vaišnora, *Marijos garbinimas*, *op. cit.*, p. 30-31.

37) Mažoji (Prūsų) Lietuva tuo metu galėjo didžiuotis rimtomis lituanistinėmis diskusijomis apie religinės literatūros kalbos tobulinimą ir, visų pirma, Donelaičiu. Jo *Metuose* įkūnijama Didžiojoje Lietuvoje tuomet neegzistavusi religijos ir gamtos sintezė, kovoja modernistinės su antimodernistinėmis tendencijomis, istorinis pesimizmas ir moralinė autonomija. Ž. mano *Sąmoningumo trajektorijos* (Chicago: Mackus, 1986), p. 133-136. Visa tai tuo metu nepriklausė pagrindinei lietuvių kultūros istorijos srovei, apie kurią šioje studijoje kalbama.

38) Kviklys, *Lietuvos bažnyčios*, 5, 1, *op. cit.*, p. 317.

39) Motiejus Valančius, „Žemaičių vyskupystė", *Raštai*, II (Vilnius: Vaga, 1972), p. 362-363.

40) Valančius, *op. cit.*, p. 363-364; Juozas Jurginis, *Lietuvos valstiečių istorija* (Vilnius: Mokslas, 1978), p. 146. Tik 1787 m. vyskupas Staponas Giedraitis „dideliai užgynė kunigams tokiu keliu vesti žmones ant gero. . ." Valančius, *op. cit.*, p. 364.

41) Jurginis, *Raganų gaudymo šimtmetis*, *op. cit.*, p. 135, 143. Maždaug tuo pačiu metu, kai jos nustoja skraidyti, apie XVIII amžiaus vidurį, užsibaigia ir raganų deginimai. Bet raganos teismų baudžiamos iki 1771, o bylos joms keliamos iki XIX a. pradžios.

42) „Evangelikai pirmiausiai prašė Švedijos karalių apginti jų teises. . . 1716 m. reformatų vadovai prašė Petrą Didįjį palikti Lietuvoje rusų kariuomenę apsaugoti juos nuo katalikų siautėjimo. Vėliau įteikė prašymą Prūsijos karaliaus pasiuntiniui, prašydami. . . ‚numalšinti Lietuvos katalikų žiaurumą'. . . 1718 m. evangelikai skundėsi Anglijos karaliui. . ." Kregždė, *Reformacija Lietuvoje*, *op. cit.*, p. 193. Skundai tik pablogino disidentų padėtį. „1733 m. konvokacinio seimo. . . aktas atėmė disidentams pilietines teises: nebegalėjo gauti jokių urėdų, negalėjo būti renkami seimo atstovais, tribunolo ir komisijų nariais; buvo uždrausta disidentams daryti bet kokius suvažiavimus, susirinkimus; griežtai uždrausta ieškoti globos svetimose valstybėse" *(op. cit.*, p. 194). Skamba šiandieniškai.

43) *LE*, t. XXIV, p. 421. Maždaug tuo pačiu metu, 1779 m. vyskupas Staponas Giedraitis „įsakė kunigams, kad peiktų plakimąsi bažnyčiose". Valančius, *op. cit.*, p. 363. Čia jau Apšvietos amžiaus įtaka.

44) Jablonskis, *Istorija ir jos šaltiniai, op. cit.*, p. 67.

45) Nepagrįsta kartais išeivijoje skelbiama tezė, kad religijos gynimasis sovietinėje Lietuvoje savo šaknis turįs XVI a. jėzuitų antireformatoriškoje veikloje. Jėzuitų laikysena buvo būdinga organizacijai, kuri daug kur rėmėsi valdžios galia; šiandieniniai katalikai yra išmokę veikti nepriklausomai nuo (jiems nepalankios) valdžios. Negalima katalikų priešinimosi šaltinių ieškoti nei XVII-XVIII amžiuose, kada jiems būdingas buvo bizariškas hegemonijos ir rezignacijos audinys. Šiandieninę katalikybę Lietuvoje suformavo vyskupas Motiejus Valančius XIX a. viduryje.

46) Vincas Maciūnas, „Vilniaus universitetas ir lietuviškasis XIX amžiaus pradžios sąjūdis", in Bronius Vaškelis, *red., Lituanistikos Instituto 1979 metų suvažiavimo darbai: Vilniaus universitetas 1579-1979* (Chicago: The Institute of Lithuanian Studies, 1981), p. 111-212.

47) Pirmoji modernizacija užslopinta iš esmės, antroji — fragmentuotai. Tarp griuvėsių atsirado vietos ir naujai gyvybei.

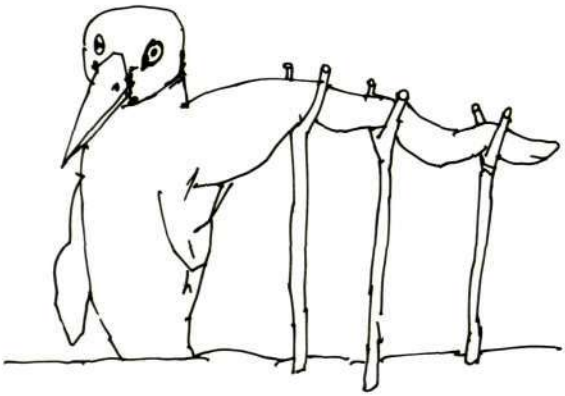

PASKUTINĖ VAKARIENĖ

Apsakymas

ICCHOKAS MERAS

Ar valgėte kada „floimen-cimes"?

Jei nevalgėte, nesielvartaukite, o jei pagyvenęs žmogus esate, geriau neragaukite, nieko ypatingo, — bulvės, juodos slyvos ir riebi jautiena, ir viskas parudę, stipriai parudę, gal nuo ilgo kepimo, gal nuo slyvų, nieko ypatingo, tik be galo skanu, mama taip kepdavo prieš karą, seniai, kai dar buvo jauna, jaunesnė už mane, nes dabar aš už ją vyresnis, seniai, kai buvo gal tokia pat jauna, kaip tos dvi seserys, kurios mus pakvietė vakarienei.

Jos gyveno Tel-Avive, gatvėje su keistu pavadinimu, tokiu negirdėtu, kad atrodė netikras, išgalvotas, bet nesunkiai suradau, tą šventadienio vakarą mašinų buvo labai nedaug apsnūdusiame mieste, ir galėjau ties kiekvienu kampu ramiai sustoti, neskubėdamas perskaityti gelsvai apšviestose lentelėse gatvių vardus ir įsitikinti, kad teisingai važiuoju.

O jų, tų seserų, vardai buvo: vienos — Šošana, kitos — Šulamit, nors kažkada po karo, gal net kokį dešimtį metų po karo, kai aš jau buvau studentas, o jos, dvi mergytės, kepė smėlio kepsnius dideliame kieme Kęstučio gatvėje, Kaune, mes vieną, tą mažutę juodukę, šaukdavome Lilia, o kitą, šviesiaplaukę, — Liama.

Lilia ir dabar buvo liekna juodukė, o Liama — putni jauna moteris šviesiais plaukais. Buvo ir jos našlaitės, nors nepavadinsi našlaitėmis, nes jau suaugusios buvo, kai pasimirė motina, o vėliau ir tėvas, vėžio pakirstas, ir palaidojo juos viens greta kito čia, Kfar-Sabos kapinėse, ir paminklą pastatė. Jos iki šiol ilgėjosi tėvo ir motinos, o tėvo gal labiau, nes pagirta už gausią ir skanią vakarienę Liama tylom pasakė:

— Taip tėvas mane mokė: jei ką darai, padaryk, kaip reikiant.

O Lilia mane paklausė, — vėliau, žymiai vėliau, kai visi tylėdami valgė kapotas kepenėles, kurių skonį irgi prisiminiau iš namų, ji tyliai paklausė:

— Iš kur tu mano tėvą pažįsti?

Juk žinojo, kad mūsų tėvai buvo geri draugai. Juk ir jos teta, tėvo sesuo, sėdinti šį vakarą už to paties stalo kartu su mumis, prisimena mane kūdikiu, man buvo dveji metai, kai jinai išvažiavo į Palestiną.

Matyt, tai buvo perdaug paprasta, perdaug aišku ir visai ne tai.

Nes mane klausė ne Šošana, — Lilia klausė mane.

Lilia — maža mergytė Kęstučio gatvėje.

Ir aš atsakiau:

— Dar iš tada, tu negali žinoti, tavęs dar nebuvo, jie pralaužė vokiečių frontą, ir aš išlipau iš kumetinės rūsio, ir dairiausi aplinkui, žinodamas, kad nebereikia bijoti, ir mane glėbin sučiupo juodukas kaip tu kareivis, jam parodė mane, ir jis mane kamantinėjo: ar liko dar kas gyvas, ar kas nors liko, na, gal vis dėlto liko, o aš pasakiau, kad ne. Tai ir buvo tavo tėvas. O dabar, studentaudamas Kaune, aš užeinu pas jus pavalgyti. Aišku, mergyte?

Ir nejučiom pagalvojau nejau, iš tiesų, aš pusę gyvenimo alkanas? Vokietmečiu, tuoj po karo, ir dar ilgai po to iki šiol?

Niekas man nepriminė, kad mes ne Kaune, ir kad aš seniai nebe studentas. Ir negerai, kad nepriminė.

— Skanūs šiemet macai, — pasakė Liama.

Iš tikrųjų, macai buvo labai skanūs.

— Macai mažuose pokeliuose visada skanūs, — paaiškino jos teta.

Ir diena buvo šventa: paskutinioji žydų Velykų diena ir katalikų pirmoji — Prisikėlimo.

Gal dėl to, kad Velykos, aš paklausiau savo seserį, kuri irgi gyva išliko ir dabar sėdėjo už šito ilgo bendro stalo, nežinau, gal prisiminęs stacijas ir pagalvojęs, kad Jeruzalėje kryžiaus keliai visai kitokie, negu bet kurioj pasaulio bažnyčioj, bet turbūt pagalvojau apie žmogaus didžiosios savaitės klajones, jei paklausiau:

— Ir kodėl mūsų nenuvarė ligi galo, kodėl grąžino iš pusiaukelės į žvyrduobę?

— Vokiečiai liepė kol kas palikti kelioliką vaikų, kad nesakytų: ėmė, va, visus iš karto ir iššaudė.

— Aš galvojau, kad klebonas išprašė.

— Prašė už visus, bet neišprašė. Jis stovėjo ant kalniuko ir iš tolo žegnojo, norėdamas apkrikštyti, nes, sakė, jei palaimini nekaltai mirštantį, jis krauju apsikrikštija.

— Maniau, kad klebonas. . .

— Mykolas pasakojo, o jis juk žinojo. Kai buvau pas Klimienę, jis ten irgi gyveno, ar užmiršai?

Neužmiršau.

Kai Dinikienė, aprengusi mane mergaite, kad niekas nepažintų, atvesdavo į Kalnų gatvę pasimatyti su seseria, ten kartais pasimaišydavo paniuręs vyriškis vardu Mykolas, žydšaudis, bet, kaip sakė, jau po visam, nebepavojingas. O aš · tada nebegalvodavau apie pavojus, nes mergaičiukė apvaliu veiduku ir žaižaruojančiom juodom akim, lygiai sušukuotais juodais plaukais ir ilgomis kasomis, — mano sesuo, Klimo duktė ir Klimienės tarnaitė, — klupdama bėgdavo atnešti iš kamaros ir duonos, ir pieno, ir dešros ar

kokio mėsgalio. Ir Klimienė nežiūrėdavo į mus, sau su Dinikiene plepėdavo, o Klimas, ruošdamasis, kaip visada, žūklėn, dėliojo meškeres, raizginėjo susipynusius arklio šerius, mazgė mazgelius ar perrinkinėjo baltus riebius musių vikšrus, kuriuos išgriebdavo iš išvietės ir plaudavo, kol tapdavo skaisčiai balti, Klimas, jau stipriai išgėręs ar besiruošdamas tik išgerti, nes visada gėrė ir numirė samagono persigėręs, Klimas laiks nuo laiko mesdavo į mane padrąsinantį žvilgsnį, ir aš valgiau, nes visada buvau alkanas.

O alkanas būdamas prisiminiau, kaip skaniai traška tarp dantų žali agurkai, pusiau perpiauti ir medumi patepti.

Tada paklausiau Libą, mes ją visada vadindavome Libale, meilute.

— Kažin, ar gyvas dar Molių klebonas, jis mane visada valgydindavo žaliais agurkais su medumi.

— Ar tu ir pas jį buvai? — paklausė Libalė.

— Ne, pas jį jau po karo užsukdavau retkarčiais, kai pro šalį keliaudavau. Jau po karo, pripuolamai.

— Gyvas dar, — tarė Libalė. — Devyniasdešimt trejų sulaukė, o gyvas, altarista Žiburiuose. Netoli tenuvažiavo per visą ilgą gyvenimą. Kiek iš Molių į Žiburius?

— Devyni kilometrai.

— Devynis kilometrus, iš Molių į Žiburius.

Libalė sėdėjo priešais mane kitoje stalo pusėje ir irgi buvo ne ta, kuria turėjo būti. Ją prisiminiau iš nuotraukos *pilnaskruoste mergaite su tamsiai ruda gimnazistės uniforma* ir baltu megztu kalnieriuku arba žvitria nediduke studente Vilniuje, kai mane, neturėdama daugiau kur pernakvindinti, paguldė į savo lovą, iš krašto, o pati atsigulė prie sienos, ir kambary dar trys studentės savo lovose miegojo, nes buvo tai studentų bendrabuty, ir niekas nieko nepasakė, bet aš jau pusbernis buvau ir tą naktį, visą naktį nemiegojau, taip man buvo nepatogu, Libalė tada buvo Marytė.

Pradžioje, kažkada, prieš karą, Žiburiuose, ji buvo Liba, Libalė. Paskui, per karą, ją pakrikštijo Maryte. Dabar jos vardas — Eliševa. Bet aš pasirinkau Libalę, nors kartais vadindavau ir Maryte.

— Pasakykite man, Eliševa, kaip gi jūs vėl tapote žyde? — klausė Marytę, jau ne pirmą kartą pakartodama tą patį sakinį, Lilios ir Liamo teta, kurią anksčiau vadindavo Lialia, o dabar — Avital, kuriai niekada blogo žodžio nepasakiau ir nepasakysiu, nes žiūrėdamas į ją visada galvodavau, kad tokie gal dabar būtų, taip gal dabar atrodytų mano tėvas ir motina, labai nebejauni, apdžiūvę ir raukšlėti.

Ir matydamas, kad Marytė neranda vieno tokio žodžio paaiškinti, nes nėra tokio žodžio, pasakiau:

— Joks žydas, bent akimirką nepabuvęs kataliku, to nesupras niekada.

Taip pasakiau aš, krikštytas Jonu Algirdu, dirmavotas Viktoru, Algirdas-Jonas, Viktoras Dinikis.

— Tylėk, rupūže! — aiškiai lietuviškai staiga pasakė man Lialia, gal juokais, o gal ir rimtai, turbūt rimtai, bet aš nieko neatsakiau.

Nieko neatsakiau, nes žinojau, kad jos nebejaunose susiaurėjusiose gyslose dabar teka ne kraujas, bet nuodai, ir tuose nuoduose ji bematant paskandintų visus, — nežinia ką, bet visus, — už tai, kad mus šaudė, už tai, kad mus krikštijo, už tai, kad mes tikėjome Kristumi ir jam kažkada meldėmės karštai, nuoširdžiai, vaikiškai gailiai.

O Libalė dar ilgai, labai ilgai pasakojo, kaip jinai, Marytė, popieriuose vėl tapo Leiba, kaip jinai ištekėjo už Lenkijos žydo, kad galėtų išvažiuoti į Izraelį, kaip sugyveno su juo du vaiku, o jį patį, girtuoklį, išvijo, kaip pati viena išaugino abi dukteris, kaip perdavė joms visą savo moterišką grožį, o pati, nori-nenori, suseno, ir seniai jau ji nebetiki į Dievą, o gaila, bet nebetiki, nors nepakenčia, jeigu

kas nors nepagarbiai atsiliepia apie Mariją ar pašiepia Kristų.

— Bet kaip tu galėjai... Kaip tu patikėjai... Kaip tu galėjai patikėti Kristumi?! — nerimo Lialia.

Avital nerimo, negalėjo nurimti.

Ji buvo vyriausias žmogus už šio stalo, labiausiai gyvenimo suraukšlėtas, ji buvo pasišventusi tautai, ji savo jaunystę, savo šeimos laimę, visą gyvenimą paaukojo, kurdama ir statydama žydų valstybę, gindama kiekvieną žemės pėdą savo gležnu kūnu ir artimaisiais: už šią žemę paguldė galvą jos brolis, jos vyras, jos žentas, o ji vis tiek gyveno ir kūrė ir dainavo pionierių-chalucų dainas, tas pačias, kurias, va, dabar, čia už stalo tebesėdint, transliavo per televiziją, tas pačias, kurias mes jau seniai turėjome išmokti atmintinai per penkiolika ar dvidešimt penkis metus, išgyventus žydų žemėje, nes ji viską paaukojo, kad tokie kaip mes turėtume savo namus ir būtų žydai, grynadvasiai žydai.

— Per paskutinį šaudymą, — lyg teisindamasi pasakojo Leibalė, — mus slapstė Šterno kaimynas bulvių rūsy dieną ir naktį, bet apylinkėse jau ieškojo pasislėpusių žydų, tada ant dviračių atvažiavo gimnazijos sekretorius Steponkus, prisimeni?

— Prisimenu, — tariau.

— Steponkus ir jo draugas, vienuolis, jie mus užsodino ant dviračių ir išvežė, ir atvežė į Žiburius, ir vežė per miestą vidury dienos, ir mes baisiai bijojome, bet vienuolis tas ramino, juokdamasis, sakydamas, kad jeigu Dievas saugo, tai saugo ne tik naktį, bet ir dienos šviesoj, ir taip jie atvežė mus į senąsias kapines prie bažnyčios, prisimeni tas kapines?

— Prisimenu.

— Tada jie mums pasakė, man ir seseriai, kad neturi kur mus padėti, bet yra dievobaimingos moterys Raubaitės, jos gyvena Padubysy ir paims mus, jei būsim pakrikštytos, o nekrikštytų neims. Ar tau kitaip buvo?

— Kitaip, bet ar svarbu?

— Mes su seserim susižvalgėm ir linktelėjom, kad gerai, ir mus tuoj pat bažnyčioje pakrikštijo ir išvežė į Padubysį, o ten Raubaitės mus džiaugsmingai priėmė į mažytę susmegusią trobelę su didele krosnim, į trobelę pilną Dievo, ir dar Molių klebonas atvažiuodavo pamokyti ir Raubaičių draugė Paušytė, tokia pat dievobaiminga, ir greitai viskas tapo aišku: kam patikėti, jei beveik visas pasaulis tiki Kristumi, tik žydai netiki, o juos jau ir iššaudė visus. Ar ne taip?

— Taip, — patvirtinau.

— Nes buvo mums tada viena artimiausia esybė — Kristus, Dievas ir žmogus, žydas prikaltas prie kryžiaus su nuleista galva ir pervertu šonu, prie jo galėjai prisiliesti, jis buvo apčiuopiamas ir gyvas plevenančių žvakių geltonoj šviesoj, jam vienam galėjai pasipasakoti, sielvartą išlieti, jį galėjai prašyti, ir jis visada tave išklausydavo iki galo, nepertraukdamas ir nieko neklausdamas.

Buvo.

Ar ne todėl Paušytė jau po karo, matydama, kaip blaškausi, pasakė, tarytum paliepė: jei kada nustosi tikėjęs Kristumi, būk geriau netikėliu, bet ne žydu. Nes atėjo laikas, ir aš pakeičiau lietuvišką vardą ir pavardę į tikrąją.

— Paušytė pernai mirė, — pasakė Leibalė. — Kviečiau ją persikelti čia, ji ilgai dvejojo, paskui jau buvo pervėlu.

— O Vaigauskai? — paklausiau.

— Irgi mirę, — atsakė Leibalė.

Dabar jau aš klausinėjau.

— Atsimeni? — klausiau. — Užlipi laiptukais, įeini į trobą, o ten pečius ir pailgas stalas. Iš kur jie sužinojo, kad esu žydukas — nežinau. Iš kur žinojo, kad būdavau alkanas — irgi nežinau. Karves ganiau tada pas Sutkienę, tai Vaigauskai ir sakydavo: atvaryk galvijus ligi mūsų tvoros ir užeik pavalgyti. Ant to stalo viena Šternaitė man juodą kepurę pasiuvo, su guzikėliu. Kiek žydų per juos perėjo?

— Daug, — atsakė Leibalė.

— Dieve mano, — sudejavo greta manęs sėdinti moteris tokiu pažįstamu, mielu ovaliniu veidu.

Turbūt tik ji viena galėjo dejuoti, nes ji viena iš sėdinčių už stalo niekada nekeitė savo vardo.

Man sakė, kad ji mano žmona.

Kai ištiesiau ranką, norėdamas paimti cigarečių pokelį, ji mano ranką švelniai sulaikė, sakydama:

— Nereikia. . .

Ne, ne, nereikėjo rūkyti, tikrai nereikėjo rūkyti, kad nenumirčiau vėžio užsmaugtas, kaip Lilios ir Liamos tėvas.

Bet aš nepažinojau tos pažįstamos moters, nes norėjau traukti dūmą, kaip Žiburių miške, ant kelmo, kol galva susisuks. Ar galėjau būti tada vedęs? Ar galėjau, vaikas, turėti savo moterį?

Tada Liama man pripylė taurę raudono vyno, ir aš jau buvau ranką betiesiąs, kai mano ranką sulaikė kita moteris, irgi šalia manęs sėdinti, sakydama:

— Geriau negerk. . .

Ji buvo pražilusiais trumpai kirptais plaukais.

Man sakė, kad ji — mano sesuo.

Žinojau, kad nereikia gerti, kad nesudegčiau, kad nenumirčiau taip, kaip numirė Klimas.

Bet ir šitos moters nepažinojau.

Ji negalėjo būti mano sesuo, nes mano sesuo buvo dvylikos metų mergaičiukė su lygiai sušukuotais plaukais ir ilgom juodom tvarkingai supintom kasom.

O aš buvau mažas pusplikis alkanas ir basas vaikas.

Ir pajutau ant savo smulkių perkrypusių pečių viską, kas buvo, ir viską, kas bus, ir tos naštos pakelti nebegalėjau, taip nežmoniškai slėgė jinai, kad geriau norėjau nebegrįžti iš pusiaukelės žvyrduobėn, o nueiti iki galo, bet to kelio nebebuvo, todėl pajutau stiprų smūgį krūtinėn, ton pačion vieton kaip Kristus, ir nugriuvau ant velykinio vaišių stalo.

Tik po savo klinikinės mirties sužinojau, kad griūdamas

apverčiau neišgertą taurę, ir išsiliejo raudonas vynas, ir visi sustingę žiūrėjo, kaip teka mano kraujas.

Jau gulėjau tada Tel-Avivo Hadasos ligoninėj ant aukštos lovos, ir daktarai mane gaivino, nežinodami ar atgaivins.

O aš irgi dar nežinojau tada, ar prisikelsiu iš numirusiųjų.

Jei prisikelsiu, sakys, kad nevalia tiek daug valgyti vakare, nors ir labai skanu, ir labai alkanas esi, o tokio sunkaus maisto, kaip floimen-cimes, visai negalima vartoti mano amžiaus žmogui.

Jie niekada nesužinos, kad numiriau, būdamas vos aštuonerių metų.

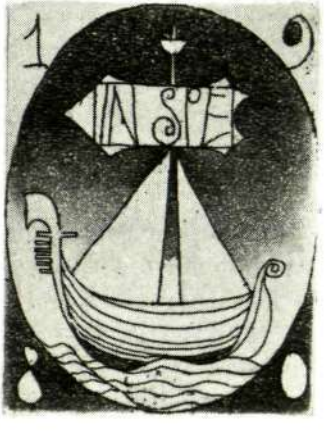

GYVANAŠLĖ

RAYMOND FILIP

Išplėšta iš savo žemės, mano motina,
Pieno ir medaus mergelė iš senojo pasaulio,
Drovus padaras medinių klumpių jaunystėje,
Dirbanti dosniai, dainos atstume,
Nuo mėlynų jazminų prie pakelės koplytėlių
Savo gimtojo krašto.

Ta pati lino kaimietė sukinėjasi
Vokiečių saksofonistams grojant pabėgėlių lageriuose,
Visur ieškodama vyro, namų ir laimės —
Schleswigas, Lübeckas, Kiel — ieško jų vyre,
Kurio pasaulis — padugnių pasaulis:
Mano tėvas savo protėvių išsižadėjo,
Kai geležinė uždanga užkrito ant jo pabaltietiškų pirštų;
Vėliau sudaužęs savo namus į šipulius,
Ir dalinęs baimę kaip kasdieninę duoną.

Ta pati moteris vieną vakarą paliko savo naują gyvenimą ir išėjo
Į pažadėtą žemę iš vergovės namų,
Į neverstinus darbus: fabriko mašinų sūkuryje
Išsieikvodama savo vaikų išlaikymui;
Susitaikius su Quebeco separatistų diskriminacija,
Pakuodama ir išpakuodama produktus, kurie daugiau atėmė iš jos,
Negu ji gavo iš jų, kosėdama kraujais,
Vergaudama mašinoms širdimi ir protu,
Iki dienos, kol nukris dirbdama, pribaigta.

Ta pati kilni moteris vaišina besiperšančius gerbėjus,
Įsiveržusius kaip kryžiuočius į jos užslėptą skausmą,
Rodančius savo pinigų spalvą: dviveidžiai šykštuoliai,
Paviršutiniški, lyg pieštuku nutrintos netikros monetos.
Ji juos suvėrė, lyg dešras ant šniūro,
Prie vis gilėjančio nepasitikėjimo vyrais.

Sekmadieniniai rūbai jos dėvėti pakeliui į Kanadą,
Dabar tik dulkėm šluostyti nuo
Spalvotos televizijos ir Elektrohome radijo.
Lietuvių kapuose prie Toronto žolė nupjauta, kur jos kūnas ilsėsis.
Nuo sužadėtinės iki seniai buvusios nuotakos,
Ji lieka ta pati dosni siela, su žemės galia.
Jos gyvenimas pražydės į nekintančią šventę:
Verkiantis gluosnis, kuris niekad nepalies augančios žolės,
Bažnyčią lankanti agnostikė, giedanti chore,
Mėlynų jazminų balsu, vystančių vedybų žiede.

MANO SESUO IR AŠ

Mes išmokom susivarstyti batus patys,
Ir tada išėjom savais keliais.
Nei vienas, nei kitas nesivadinam
Savo tėvo vardu.
Jokio šeimos kristalo
Surinkti saviems žvilgsniams,
Mūsų palikimas yra sienų istorija:
Šaltų kaip geležinė uždanga,
Sulaužytų kaip Brandenburgo vartai,
Uždarų kaip Quebeco kalbų užtvaros.
Jokių pavyzdžių, tiktai raumeninga motina,
Patvari kaip maldaknygės oda.
Du smulkūs mažyliai, devynių dešrelių aukščio,
Kaip mes glėbėm vienas kitą košmarais.
Net ir vidinės erdvės nebuvo užstoti mus
Nuo snaudžiančių pabaisų su tėvo veidu.
Vėl susitinkam, praradę tą tėvą tironą
Kaip plunksną.
Šeima labiau suskilus negu žemės pluta
Europos ir Šiaurės Amerikos kontinentų.
Mano sesuo ir aš nepajėgiam žiūrėti į tėviškės nuotraukas,
Rūtas ir rožančius ant mirusiųjų giminių,
Įmestus į mūsų gyvenimą
Kaip lapus nuo šventųjų ąžuolų.

Iš užsilikusios meilės
Mes vėl atrandame, kas tai yra
Būti seserim ir broliu,
Mainyti jurginą į pabučiavimą.
Nedrąsą rankom prisiliesti.
Ji man yra
Lyg vasara.
Jos akys
Žydros mano žydrumu.
Lėlė atrasta upėje.

KAŽKAS MAN SAKĖ, KAD ATRODAU KAIP ŽMOGUS

Ir dar su puse!
Bet reikia atimti septyniolika veido raumenų,
Paralyžuotų.
Pridėti sugadintą dešinę ranką
Be riešo kaulo.
Pasekmė nepasisekusios chirurgijos vaikystėje:
Apgamos, nedidesnės už kraujo dėmę ant baltos
/nosinės.
Sudarkytas po-Antro-pasaulinio-karo-televizijos-
/kūdikių-antplūdžio,
Pediatrų su radiacija ir „sidabro milteliais" —
Paverstas dar viena kanadietiška nelaime,
Importuotas iš Vokietijos,
Gimęs po Liūto ženklu
Liūtukas mestas krikščionims.
Štai tokia atmintis nuo mano metmenų, kurie susidėsto
Į kažką visiškai svetimą — jūsų paviršutiniško
/seksapilio įspūdžiams.
Suvynioju jūsų gailestį į skausmingą smingantį gniužulą
Ir kišu į jūsų užuojautos pilną pasturgalį.
Kad būtumėt jautę, kaip tvirtai, vaiku būdamas,
Sukau tėvo mažą pirštelį kaip pirštą Kūrėjo,
Bandydamas jėgą savo nevykusio kumščio: savo
/ateities. . .
Jums užtikrinu, pajėgiu laikyti gyvenimą delne.

Matote, analizuoju grožį, pyktį, humorą
Rudoje šūdo dėmėje, kuri lieka apyranke
Aplink apsvilintas venas: stigma, kurią dėviu įdegintu
/išdidumu —
Kaip juodieji savo odos spalvą, ar žydai Dovydo
/žvaigždę —
Nemainyčiau už Adomo šonkaulius.
Ją naudoju išbandyti jūsų charakterio stiprumą,
Iš ko jūs sudėti;
Ją vadinu savąja persvara.
Prieš man sugrįžtant į jūsų primestą rolę, broli,
/palygink:
Kaip aklas, spėjantis spalvą savo akių,
Kaip modelis, spjaunąs į foto aparato akį,
Kaip to prakeikto rupūžės grimasa, atėmus kaukę,
Ar jūsų išgalvota gyva ir spurdanti esybė
Giliai mintyse — tai baisus meilės reikalavimas.
Įsižiūrėk mane savyje.

VAŽIUOJANT PALEI UPĘ PO TĖVO MIRTIES

Negaliu atsiminti tavo balso — —
Upė trykšta metais,
Po visų palikimų, skyrybų,
Po brendimo metų ašarų ir žaksėjimų
Augant be tėvo, kuris padėtų suprasti gyvenimą.
Girdžiu tavo diržo sagtį,
Kertant per mano kruviną ausį;
Tuščią revolverį,
Atsimušantį į tavo sunerimusius smegenis,
Ir atsuktą į mūsų galvas lovoje
Po ritualinių ginčų.
Mes dėvėjome kraujo šašus
Lyg šeimos herbą.
Netikėlis, be jokių sugebėjimų,
Išskyrus kaip išmaukti vodkos butelius
Ir skleisti neapykantą.
Vėžio liga tau užgniaužė gerklę,
Nutildė tave, uždarydama į susiraukšlėjusį,
/keverzojantį,
Prismaugtą, iškraipytą džigolo veidą,
Kuris galėjo sutraukti tūkstantį ambulansų,
Kol laidotuvių vežimas paslėpė tavo pasturgalį
/pragarmėje.

Būčiau norėjęs išgirsti tave dainuojant
Skubant pabėgėliams UNRROS arkoje,
Nusviedžiant akordeonus į jūrą.
DP, kuris spjovė ant savo vedybų altoriaus.
Mano tėvas lėkė nacių "Zundapp",
Pasipuošęs deimantais ir oda,
Su pinigų krūva, kuriuos svajojo prašvilpti po karo
/ Berlyne,
Pardavinėdamas juodojoje rinkoje laikrodžius ir cigaretes
"Schnodams" ir huliganams.
Jo tėvų derlingi sodai ir eržilai
Išgaravo po Stalino saule.
Mano giminė:
Griaučiai spintoje Sibiro dydžio.
Mama būtų galėjusi rasti vyrą,
Traukdama vardus iš šalmo.
Medaus mėnuo Nisseno barake,
Su devyniomis kitomis barakų lovomis;
Benamiai kūnai išmėtyti,
Kaip sudužę gintaro karoliai;
Jokio išsigelbėjimo nuo Pabaltijo "drôle de guerre"
Quebece: nevykėlis,
Dar vienas visiškas nulis.
Mūsų vienintelis pasilinksminimo kartu smagus juokas
Atsivyniojo išperkančių pasivažinėjimų metu palei upę:
Aš buvau kelrodis,
Tas, kuris mokėjo angliškai skaityti —
Berniukas dabar nešė savo tėvą ant pečių.
Mes vijomės šviesos greitį
"Plinz" sportinėje mašinoje,
Paklydom, važiuojant į Platssburgo pliažą.

Bet tiksliai, kaip priejuostės išsiuvinėjimais,
Paupio keliai mus sugrąžino saugiai.
Niekad nesėdėjom prie vieno stalo
Keturių šeimyna:
Keturi šakutės dantys,
Keturi netinką žmonės kartu,
Luošas sūnus ir graži duktė,
Kuriems tu išsigynei savo tėvystės
Pokario kūdikių antplūdyje.
Sugadinta tapatybė,
Draugai tapo šeima;
Bet tu juos susiradai,
Mušei mane jų išvietėje.
Mušei mane gatvėje,
Mušei mane pasislėpusį už motinos, už plytos,
Susigūžusius kaip vištos kampe.
Po viso kankano — pasipiršimo antrajai žmonai dėl jos
/turtų —
Pagaliau laimėjai:
Išsvajotą išeinamąją ties Lakeshore,
Kad pasiimtum į kapus su savim,
Į duobę, žemėje.

Dabar esu greitos upės mirgėjimo prieglobstyje,
Tavo laidotuvėse jaučiausi kaip prasižengėlis,
Nekviestas, sustingęs, kaip ir tavo širdis;
Raudonmedžio karstas mano rankų nepaliestas.
Upė dėl manęs nesustos.
Saujomis žemė, metama aukštyn į dangų,
Krenta atgal į upės slenksčių putas.
Juodas pykčio alsavimas išsisklaido
St. Lawrence upės ramiame pulse.

Štai mano balsas,
Mano tau atleidimas,
Gėlės apie lietuviškų kryžių ratelius;
Palieku tave,
Kaip tu palikai mane,
Meilės vaiką
Ant apleisto kelio.

GALINGASIS DOLERIS, IMIGRANTO PRIEVARTAVIMAS IR LAIMĖ

Nužengus nuo laivo ar orlaivio,
Prisipažįstu liežuvį prikandęs.
Esu prarasta kalba,
Pavardė pakeista,
Vaiduoklis priėmimo namų ir šeštadieninių mokyklų.
Esu kaip vyrai avies kailinukuose iš senojo krašto,
Esu jų ainis iš naujojo krašto, kur moterys dėvi
/persiškus kailius.
Aš esu europietis:
Mano dainos, kurių jūs nedainuosit, ir šokiai, kurių jūs
/nebešoksit.
Esu kaip kieti pinigai.
Mano teisė atitolti — neatimama.
Horatio Alger alžyrietis, iš Haiti elektrikas,
Kubietis sargas, taksi vežikas iš Kalabrijos,
Žydas šeimininkas, gyvenąs Floridoje,
Našlaitis vietnamietis, čigonas muzikantas,
Esu huteritas, menonitas, wahabitas, Bahai, sikhas ir
/alkoholikas.

Esu kanadietiška mozaika: sulydymo katilas ant ledo.
Esu visada sekanti generacija,
Vaikas, su kuriuo gera imigrantų beletristika baigiasi.
Esu tas vaikas — užaugęs, rašantis angliškai.
Gimtoji kalba mintyse, adoptuotas liežuvis prikąstas.
Jūs buvote bendra sąjunga, aš esu bendras netekimas.
Kaip pasaulio pilietis egzilėje,
Arba ryšulys iš užjūrio, grąžintas siuntėjui.
Man nieku neliko būti kaip tiktai kanadiečiu.

Vertė Živilė Bilaišytė

BARRY SKURKIS

gimė Čikagoj, 1951 m. Seneliai kilę iš Vilniaus. 1975 m. gavo BFA School of the Art Institute of Chicago, o 1978 m. MA University of Notre Dame. Tapytojas, grafikas, skulptorius. Šiuo metu meno skyriaus vedėjas North Central College, Naperville, Illinois. Dalyvavo grupinėse ir solo parodose; iš jų paminėtinos: Beverly Art Center, Chicago; 7th Illinois Regional Print Show; 2 x 2 Exhibit, Art Inst. of Chicago; Horwich Cultural Center, Skokie.

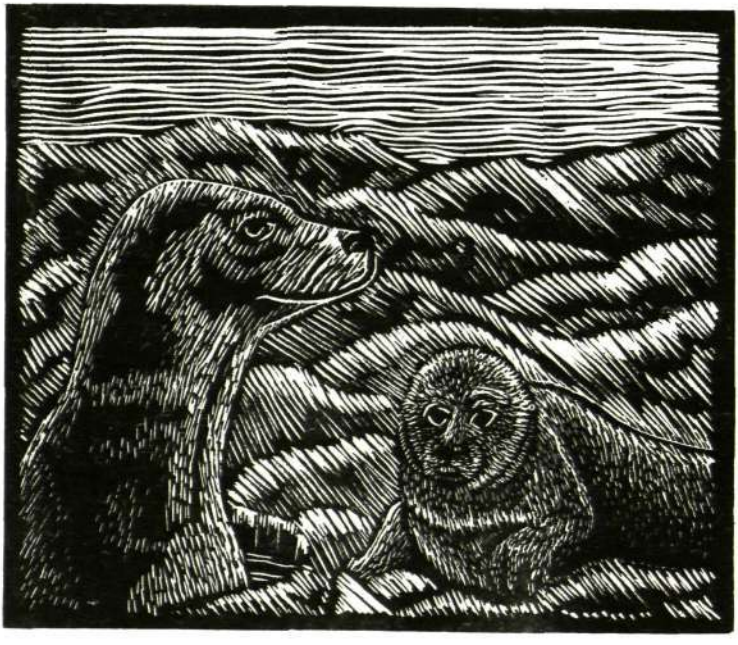

Ruoniai, 13 x 15 cm, lino raižinys.

Žvirbliai, 15 x 15.5 cm, lino raižinys.

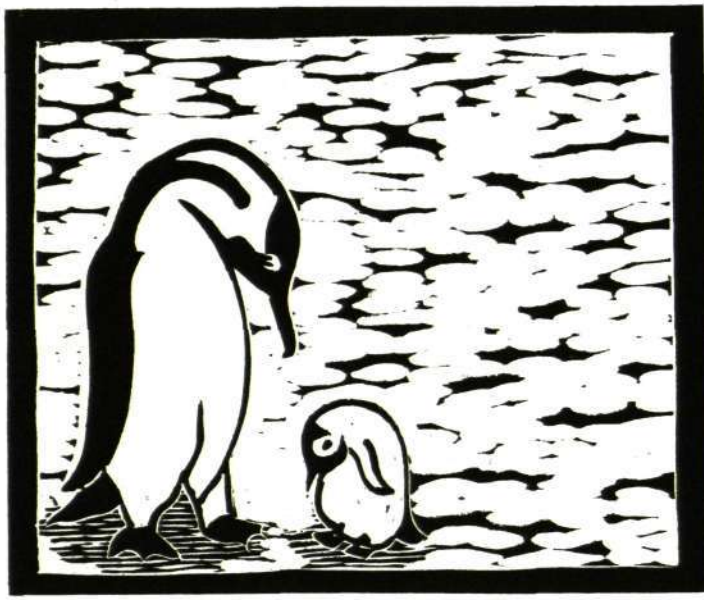

Pingvinai, 15 x 12.5 cm, lino raižinys.

Gervė, 12.5 x 15.5 cm, lino raižinys.

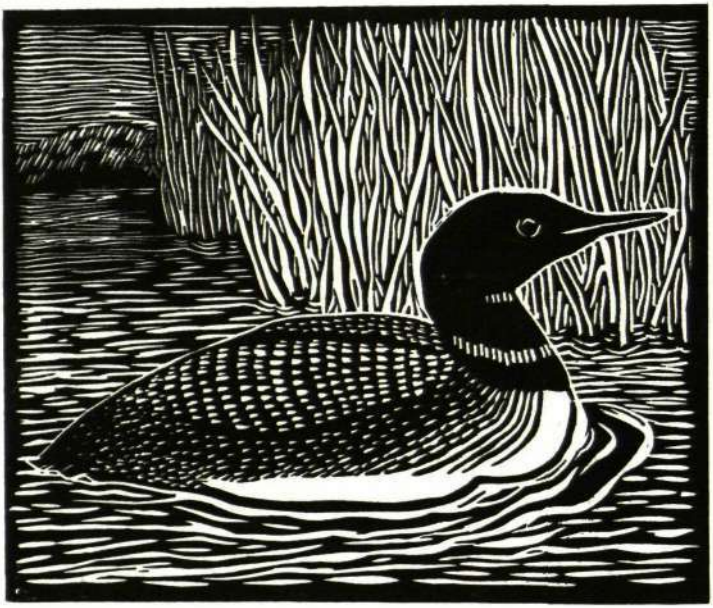

Naras, 12.5 x 15 cm, lino raižinys.

Naktinė gervė, 15 x 12.5 cm, lino raižinys.

Gulbės, 12.5 x 15.5 cm, lino raižinys.

Plačiasnapė gervė, 15 x 13 cm, lino rižinys.

PAKLUSNUMO PELKĖ AR PELKIŲ DIEVAS?

Moters paveikslas Lietuvos moterų prozoje

VIOLETA KELERTIENĖ

> Bet labiausiai man pamėgsta didelis jos pakarnums
> Mikelis Šapalas („Lietuvninkė", 1880-1881)

Mūsų prozininkės moterys, iškilusios XIX a. pabaigoje (Žemaitė, Šatrijos Ragana, Bitė, Lazdynų Pelėda ir kitos mažiau žinomos*(1)*), paliko ryškų pėdsaką lietuvių literatūroje. Pasiremdamos asmenine patirtimi, jos kėlė klausimus, gvildeno temas, aktualias ano meto skaitytojoms. Jų kūriniai ne tik atspindėjo tuometinius moterų rūpesčius, bet formavo moterų pažiūras, o per jas veikė viešąją nuomonę. Ryšys tarp literatūros ir visuomenės visada glaudus. Žodžiu, minėtos rašytojos tiesiogiai padėjo susiformuoti moters identitetui ir jos vertybių sistemai šio šimtmečio pradžioje.

Žemaitė pirmoji ėmėsi nagrinėti visais laikais aktualią temą — painius vyrų ir moterų santykius, pasisakydama *prieš* sunkią moters dalią patriarchalinėje visuomenėje, *už* vedybas iš meilės, o ne iš naudos. Šatrijos Ragana atkreipė dėmesį į inteligentės moters problemas ir skriaudas, kylančias iš skirtingos vyrų ir moterų pasaulėjautos ir nevienodo prioriteto šeimoje. Jos *Sename dvare* Mamatė, nerealizuotų muzikinių gabumų ir švietėjiškų interesų moteris, norėtų šelpti ir slaugyti dvaro darbininkus, bet

vyras jos nesupranta, neremia labdaringų žmonos užmojų, kurie šiai yra svarbiausi gyvenime. Šatrijos Ragana piešia pasiaukojančios žmonos ir motinos paveikslą, tačiau ji aiškiai parodo, kokia kaina tai pasiekiama. Kitame kūrinyje — novelėje „Irkos tragedija" — ji svarsto iširusių šeimų pasekmes — neišvengiamą skriaudą vaikams. Vienišų motinų, vaikų, našlaičių likimas sudaro didelę dalį Lazdynų Pelėdos tematikos. Visi atsimename apsakymo „Motulė paviliojo" jaudinantį ir šiurpų finalą. Dvi seserys, pasirašinėjusios Lazdynų Pelėdos slapyvardžiu, buvo itin jautrios moteriai — socialinių ir ekonominių aplinkybių aukai. Kita vertus, Gabrielė Petkevičaitė-Bitė romane *Ad astra* jau įteisino savarankišką heroję, turinčią gyvenime asmeniškų tikslų ir tautinių siekių.

Trumpai tariant, dabartinės mūsų rašytojos paveldėjo iš savo pirmtakių drąsią moterų, vyrų ir vaikų santykių analizę socialinio ir ekonominio gyvenimo fone, savarankiškos, jautrios, mąstančios ir tautiškai susipratusios moters idealą.

Ateity gal bus progos pagvildenti ir išeivijos moterų rašytojų kūrybą, bet čia norėtųsi žvilgterėti į moterų prozą Lietuvoje. Paskutinį kartą feministinę temą liečiau 1980 m. ir apgailestavau, kad Lietuvoje beveik nėra moterų prozininkių, todėl sunku nuspėti, ką jos galvoja, kas joms rūpi, kokia jų vidinė tikrovė (išorinė kiek aiškesnė; ją galima nutuokti iš laikraščių ir panašių informacijos šaltinių). Po metų, tarsi atsakymas į mano pareikštą norą, Vilniuje pasirodė net keturių prozininkių knygos. Tai du apsakymų rinkiniai — Bitės Vilimaitės *Vasaros paveikslėlis* ir Birutės Baltrušaitytės *Po pietvakarių dangum* bei dvi apysakų knygos — Emos Mikulėnaitės *Ona* ir Vidmantės Jasukaitytės trijų apysakų (beveik romanų) rinkinys *Stebuklinga patvorių žolė*. Apie šias knygas ir noriu pakalbėti, pridėjusi dar 1984 m. *Pergalėje* pasirodžiusią Jolitos Skablauskaitės apysaką „Tik šviesūs paukščiai naktyje"*(2)*. Tai pirmoji ryškesnė šiuolaikinių moterų rašytojų banga, kur vėl

pasirodo herojės, išgyvenančios moterims rūpinčius klausimus.

Dabartines lietuvių prozininkes visų pirma jaudina tie patys vyrų ir moterų santykiai, moters identitetas ir vertybių sistema. Tačiau, ieškodamos atsakymų į šiuos klausimus, jaunosios rašytojos peržengia Žemaitės ir jos amžininkių nustatytas ribas. Daug kas pasikeitė ne tik išeivijoje, bet ir Lietuvoje. Nepaisant to, su meile ir nostalgija prisimenamos mūsų literatūros kūrėjų figūros. Bitė Vilimaitė jautriai ir įžvalgiai atkuria Šatrijos Raganos, Žemaitės gyvenimo akimirksnius — matyt, jų patirties ir jausmų išgyvenimas mums šiandien vėl prasmingas. Istorinį foną kuria ir B. Baltrušaitytė — kaip šalutiniai veikėjai čia vaikštinėja Donelaitis ir Vydūnas, — o pagrindinis prozininkės dėmesys sutelktas į epochą, kuri apšviečia dabarties-ateities normas ir vertybes. Panašios temos atsispindi V. Jasukaitytės kūryboje. Autorė akcentuoja, kad moterys stiprybės semiasi viena iš kitos, kad tam tikri teigiami bruožai perimami iš kartos į kartą ir suaktyvėja tam tikrame istorijos vyksme. Netolimos praeities prisiminimai varo į priekį Emos Mikulėnaitės apysakos veiksmą. Autorė neskubėdama kalba apie moters augimą, brendimą ir vilčių žlugimą, į viską žvelgdama jos akimis. Ji išaukština moterį, teikdama jos mažiausiems išgyvenimams tiek pat reikšmės, kiek ir istoriškai prasmingiems įvykiams. Taip herojė tampa pilnateise naratyvinės erdvės gyventoja. J. Skablauskaitės apysakoje pagaliau įteisinama savarankiška moteris, kuri nedangsto savo egzistencijos ir sakosi už ją atsakanti pati (gal dar šiek tiek kaltinama aplinka). Taigi į literatūrą ateina herojė, pakankamai sugebanti kontroliuoti aplinką ir žmones, nebepaklūstanti senosioms gyvenimo normoms, pavyzdžiui, vedyboms su mylimu vyru. Atrodytų, jog visa moteriškos prozos raida kaip tik ir vedė prie tokio moters modelio. Moters, aiškiai suprantančios, ką ji gali ir kokios jos pasirinkimo pasekmės, moters, turinčios aiškų savo

gyvenimo planą ir tikslą. Tas tikslas gali būti ne itin didelis, bet ji jo siekia sąmoningai arba konstruoja savo gyvenimą pagal intuityviai suvoktus principus. Vyrams nebeteikiamas pirmaujantis vaidmuo. Pažiūrėkime iš arčiau į tą aiškų perversmą moters charakterio traktavime.

Bitė Vilimaitė, kaip minėta, jaučia prielankumą praeities literatūros figūroms — Žemaitei, Šatrijos Raganai, iš dalies Povilui Višinskiui — ir atkuria jų portretus iš biografinių detalių bei laiškų, pasirinkdama tik tam tikras vaizduojamų asmenų gyvenimo atkarpas, t. y. tuos momentus, kai moterys arba teigia asmenybės laisvę arba gyvena nepriklausomos nuo šeimos, pasikliaudamos tik savo darbu ir pasinėrusios į jo sukeltus rūpesčius. Šatrijos Raganos portretą Vilimaitė piešia Povilo Višinskio monologu. Višinskis galvoja: „Brangioji, kaip myliu tave beviltiška meile! Švelnumas tau nereikalingas kaip vilkei pavadis. Aš jaučiu tavo išdidžią, nepaperkamą sielą, ji mylės tai, kas užginta, ji geis to, kas draudžiama, ji niekada neturės ramybės. Ateities juostoje regiu tave vienišą, neradusią laimės, bet amžinai jauną; negalių iškamuotą, bet gyva širdim. Atrodo, tu būsi mokytoja, kažkodėl taip manau, ir vaikai, susėdę tau iš šalies, ir čia bus fonas tavo nepaprastumui iškelti. . ."*(3)* Taip sužinome, kad Šatrijos Ragana atsisako meilės (neaišku kodėl), pasišvenčia tik kūrybai ir mokytojos darbui. Vilimaitė akcentuoja, kad moteriai, kuri turi „nepaperkamą sielą" ir žino, ko nori iš gyvenimo, toks apsisprendimas nėra nepakeliamas. Panašiai traktuojama ir Žemaitė — savarankiška, žmogiška, protaujanti ir veikli būtybė, kuriai rūpi ne tik jos pačios, bet ir kitų darbai. Parodydama savo herojes — rašytojas klasikes netradicinėse moters veiklos sferose, Vilimaitė tarsi pritaria tokiai gyvenimo sampratai ir pabrėžia jos svarbą šiuolaikinei moteriai. Manau, toks pavyzdys gali pavilioti dažną šiuolaikinę moterį.

Birutė Baltrušaitytė pratęsia ir atnaujina Žemaitės problematiką. Jos veikėjoms nebekyla tokie klausimai — ar tekėti iš meilės, ar iš naudos: jos aiškiai pasisako už meilę. Izabelės „tėvas vedė be meilės ir ne iš meilės velionei našlauja"*(4)*, užtat pati Izabelė neseka tėvų pėdomis, o pabėga su pamiltu čigoniuku. Groteskiškomis spalvomis autorė piešia finalinę sceną, kaip įpykę pilni prejudicijų kaimynai suranda juos po vienos meilės nakties. Izabelė, užuot grįžusi gyveniman be meilės ir laimės, nusiskandina Nemune. Taigi Baltrušaitytės apsakymuose alternatyvos aštresnės negu Žemaitės įsivaizduotame pasaulyje. Tai, ko gero, sąlygota kraštutinių moralinių sprendimų, kurie dabartinėje Lietuvoje ypač paplitę. Nors veiksmas dažniausiai vyksta Klaipėdos krašte per karą, konfliktai, kuriuos patiria apsakymų veikėjos, aktualūs Lietuvos moterims ir dabar, nes pagundų ištekėti už svetimšalio vis daugiau ir daugiau. Rašytojos pamokas galime prisitaikyti ir sau — juk tautinių vertybių, net pačios tautos likimas atsidūręs pavojuje. Viena Baltrušaitytės veikėja Marta, kurios „istorija" jungia visą apsakymų seriją, skaudžiai išgyvena konfliktą tarp to, ko reikalauja širdis ir ko reikalauja tauta. Ji pasiduoda vokiečiui Hansui, išniekinusiam jos tėvą, ir už tai yra pasmerkiama ir savo tautos, ir likimo. Šią dilemą Baltrušaitytė išsprendžia taip: „moters širdis nepaiso tautų nei rasių įstatymų"*(5)*. Tai išreiškiama ir kitais žodžiais: „moterys kaip katės — pirmos paklūsta valdžiai"*(6)*. Baltrušaitytė kategoriškai parodo, kad šiais moralinių alternatyvų laikais Žemaitės siūlomas principas tekėti tik iš meilės yra praradęs savo galią ir nebeatitinka istorinės tikrovės. Dabar tautinės, o ne asmeniškos vertybės turi turėti prioritetą.

Baltrušaitytė sugestijuoja — ir tai pasiteisina kitų šiuolaikinių rašytojų kūryboje, — kad rašytojai nebeužtenka aprašyti tik moters šeimyninius ar buities aspektus. Aišku, moterims visada svarbiausia emocijų ir asmeniškų išgyveni-

mų rezginys, tačiau vis dažniau prasikiša istorinis fonas, kuris nuspalvina visus kitus įvykius. Baltrušaitytės kūryboje tą istorinį foną sudarė nacių laikų žiaurumai, o Emos Mikulėnaitės apysakoje *Ona* šmėsčioja vėlesni laikai: partizaninis karas, kolūkių kūrimas ir to laikotarpio siaubas bei pasekmės. Antra pagal dažnumą giluminė tema — tai moterų savitarpio saitai. Apysakoje *Ona* viską pasakoja herojės amžininkė. Sukrėsta ankstyvos savo buvusios draugės mirties, ji ir bando „parašyti istoriją apie Oną Milašienę-Šlioptarkyčią". Tačiau toliau randame ir tokį prisipažinimą: „O kartais Onos Šlioptarkyčios vieton aš atsistodavau pati ir imdavau galvoti jos mintimis apie save — ar savo mintimis apie jos mintis — viskas susipainiodavo, susimaišydavo, ir tik kalnelis, į kurį ji nukeliavo per anksti auginti gėlių, vėl atskirdavo mano gyvenimą nuo jos. . . Galų gale visi juk esame vienodi"*(7)*. Panašios šioje apysakoje ne tik Ona ir pasakotoja. Onos vaikystės draugė Aldutė, susižavėjusi „miškiniais", ketinusi pas juos pabėgti, žūna su visa šeima, stribams (nors tai apysakoje aiškiai nepasakyta) padegus trobą. Tada Ona pajunta pareigą gyventi ir už žuvusią draugę. Pasakotojos žodžiais, „tas pats [sielvartas] mumyse srūva nuo neatmenamų laikų — kad ir pilame jį žeme, slegiame akmeniu, užsėjame mišku ar avižom"*(8)*. Taigi kažkas turi atsiminti ir užfiksuoti ano meto sielvartą ir kančias. Tai ir yra pasakotojos tikslas. Mikulėnaitė tarsi susieja visas moteris vienu saitu ir kelia joms uždavinį išsaugoti tai, kas avižomis užsėta, tai, kas kitaip pražūtų be pėdsako. Kadangi istorija, kurią daugiausia rašo vyrai, Lietuvoje šiuo metu klastojama, moters misija — išlaikyti gyvą tautos atmintį.

. Mikulėnaitės tikslas — įamžinti pokarį. Ji sugeba pasakyti daug ir elegantiškai, viską perleisdama per savo pasakotojos prizmę. Ta prizmė ypatinga: *Onos* pasaulyje visi įvykiai ir išgyvenimai yra lygiaverčiai. Onai toks pat prasmingas jos pirmasis liemenukas, kaip ir kaimynų

sudeginimas; jos pokalbiai su įsivaizduojamąja sesute traktuojami taip pat kaip gražuolės Apolonijos ištrėmimas į Sibirą už meilę partizanui („miškiniui"). Kai bulvėse paslėpusi miškinio šovinius Ona, nesuprasdama savo veiksmo pasekmių, užtraukia nelaimę tėvui, kuris iš Sibiro taip ir nebegrįžta, — visa tai irgi vaizduojama kaip dalis jos kasdieniškos buities. Tokia meninė priemonė — viskam suteikti vienodą svorį — ir gyvenimiška, ir įtikinama. Įtikinama pirmiausia dėl to, kad autorė aprašo tik tuos istorinius įvykius, kuriuos mato ir supranta herojė. Vadinasi, per moters jausmus ir buities pasaulį galima gvildenti ir gana svarbius tautinius klausimus. Jeigu tokio kūrinio dar ir negalėtume vadinti istoriniu tautos skriaudų romanu, vis dėlto tai jau bene viskas, kas dabartinėmis sąlygomis įmanoma pasakyti.

Šokiruojantys Onos išgyvenimai, kurie Vakarų literatūroje tikriausiai peraugtų į heroję persekiojantį kaltės jausmą, apysakoje pasireiškia tuo, kad Ona išauga labai aukšta ir stambi mergina. Tuo fiziniu didumu Mikulėnaitė tarsi pabrėžia ypatingą Onos supratimą ir jautrumą. Kai suaugusi Ona pradeda melžti kolūkio karves, ji su gailesčiu žiūri į gyvulius, uždarytus tvartuose, nematančius nei dienos šviesos, nei žalios žolės. Jai gaila kiaulių, kurias konvejeris negailestingai neša vis arčiau automatinės skerdyklos. Žodžiu, Ona nėra savarankiška herojė mums įprastine prasme — jos vedybos ypač nebūdingos šiuolaikinei moteriai: ji išteka į tolimą kaimą už seno našlio. Tačiau Ona lieka savarankiška savo mąstymu, kvestionuoja ekonominę ir socialinę kolūkio tvarką, pasisakydama už humanišką elgesį tiek su žmonėmis, tiek su gyvuliais. Taigi Mikulėnaitė sukuria paprastos kolūkio melžėjos modelį, paremtą įžvalgiu, protaujančios moters gyvenimu — tokią ją išugdė siaubo ir baimės pilni pokario metai Lietuvoje. Kalnelis, kur sudegė Aldutė ir penki jos šeimos nariai, apsėtas avižomis,

bet Ona ir jos pasakotojos užfiksuoti išgyvenimai neužmiršti — jie gyvena apysakoje, savotiškame istorijos pakaitale.

Tiek klasikių, tiek dabartinių moterų rašytojų temos įgyja sintetišką išraišką Vidmantės Jasukaitytės miniromane *Stebuklinga patvorių žolė*. Tai, ko gero, reikšmingiausias ir įspūdingiausias prozos veikalas, parašytas Lietuvoje rašytojos moters apie moteris. Kaip ir kitos, Jasukaitytė atsigręžia į praeities moterų figūras, tačiau jos herojės nėra istorinės asmenybės. Tai pasakotojos pažįstamos, jos giminės, bendramintės. Romano pasakotoja Kristina tiki, jog „žmonės lieka amžinai gyventi su mumis daiktuose, medžiuose, jausmuose ir amžinai gyvame ore, kuriuo mes kvėpuojame"*(9)*. Kristina bendrauja su savo mirusia prosenele Malvina, stiprybės semiasi iš jos patyrimo, o per prosenelės gyvenimą ta stiprybė eina iš dar tolimesnės giminaitės, kuri knygoje žinoma tiktai Brukšdvaro panelės vardu. Šios praeities moterys pasižymėjo tuo, kad nekonvencionaliai, bet nuoširdžiai sprendė meilės problemas, ir tai *joms sekėsi: jos kontroliavo savo likimą*, kuris nė vienai nebuvo itin lengvas. Sekėsi todėl, kad žinojo savo vertę ir pasitikėjo savimi. Anot Brukšdvaro panelės, moteris turi „išlikti nepriklausoma, laisva, išdidi, neapšnekama ir nesutepama"*(10)*. Tik taip ji gali būti ištikima sau. Būdama aristokratiškos kilmės ir turėdama tokios pat kilmės mylimąjį, ji buvo priversta tekėti už baudžiauninko, nes materialinė padėtis neleido laisvai rinktis. Bet ji nepalūžo nei buityje, nei 1863 m. sukilimo audrose, nors kartais ir nusikalsdavo prieš Dievą ir žmogų. Prosenelė Malvina irgi turėtų būti savo laikmečio ir žmonių prejudicijų auka. Ji negali tekėti už mylimo kaimyno, šaunaus Janio, nes jis yra latvis. Juos skiria tautybė, tikėjimas, pikta Janio motina. Tačiau Malvinai užtenka žinoti, kad Janis ją tikrai myli. Tai žinodama, ji gali laisva širdimi tekėti už lietuvio Stanislovo ir laimingai nugyventi savo amžių. Abi, — ir Brukšdvaro panelė ir Malvina, — yra geros ūkio prižiūrėtojos, sumanios

tvarkdarės, žmonių akimis — laimingos moterys. Bet pirmiausia jos priklauso sau, jos pačios sprendžia, kam atiduoti savo energiją ir gabumus: vyrui, ūkiui ar savo „savasčiai", kaip būtų pasakiusi Žemaitė.

Jasukaitytės vystomos moters savarankiškumo temos kulminacija yra paskutinė apysaka — „Baladė apie stovinčiąją ant tilto". Šiuolaikinė moteris Kristina čia sprendžia šiuolaikines problemas. Ji išsiskiria su savanaudžiu, nesupratingu vyru tuo momentu, kai sužino, jog laukiasi kūdikio. Grįžusi į kaimą pas tėvus, ji čia įsikuria ir viena augina sūnų Dobilą. Herojė atmeta miestą ir miesčioniškumą save apibūdindama taip: „esi tarsi senovinis medinis baldas margaspalviame plastmasinių daiktų paviljone. . . netinki šiuolaikiniam standartiniam interjerui"*(11)*. Visur ji pabrėžia savo laimę ir laisvę: „Aš esu vienintelė, nepakartojama, kaip nepakartojamas yra kiekvienas, tačiau žinau nepakartojamumo vertę. Ir dar žinau — niekam nesu labai reikalinga, nes niekam nereikia meilės iki mirties. Kiek daug jūsų, norinčių turėti žmogų kaip nuosavybę, tačiau tie, kurie priklauso sau, niekada negali priklausyti daugiau niekam"*(12)*. Toliau ji dar išsitaria: „manęs negalima nei rasti, nei pamesti, nes aš ne piniginė kišenėje"*(13)*. Taigi Kristinos charakteryje jungiasi moterų stiprybė ir nepriklausomumas. Tai didelė retenybė lietuvių literatūroje. Kristina — laisva moteris, o nebe įrankis ar auka. Nepasakytume, kad Kristina nesvajotų apie meilę. Šioje sąlygiškoje apysakoje ji sutinka idealų ar idealizuojamą vyrą Ingų, „pelkių dievą". Mes nežinome, ar jis „buvo tikrai", ar tik išgalvotas, išsvajotas, bet svarbiausia — Kristinai atsiveria galimybė būti pilnaverčiu žmogumi. Jos laimė priklauso ne nuo to, — turi ar neturi vyrą, — o nuo jos santykio su giminės praeitimi ir savo šaknimis. Šiek tiek ir nuo jos sugebėjimo atsidėti kūrybai.

Kad Jasukaitytė įtvirtina naują moters modelį lietuvių prozoje, galima spręsti iš to, jog panašaus tipo herojės ima

rodytis kitų autorių tekstuose. Jolitos Skablauskaitės Anelija apysakoje „Tik šviesūs paukščiai naktyje" moters nepriklausomumą irgi laiko savaime suprantamu dalyku. Anelija, paprasta sekretorė, yra įsimylėjusi savo Viršininką, bet banalaus romano ji nenori. Jos gyvenimo kelyje pasitaiko ir skulptoriaus padėjėjas Tadas. Kurį laiką jis be ypatingo Anelijos noro ar sutikimo gyvena pas ją. Bet kai pradeda elgtis brutaliai, Anelija jį išmeta, ir jos gyvenimas vėl teka įprasta vaga. Kartais Anelija save suvokia kaip plastmasinę lėlę, kuri plaukia upe, plaukia, pati nežino kur*(14)*; kartais, verkdama dėl neįmanomos meilės Viršininkui, ji sako, kad „jos [Anelijos] verkimas einąs iš metalinės pelės vidaus"*(15)*. Visa tai pabrėžia ir jos, ir aplinkos mechaniškumą, neturėjimą krypties, gyvenimą, kur „niekas nesikeičia tarsi beždžionės narve"*(16)*. Tačiau Anelija ir neieško lengvų išeičių, ji yra „moteris sau", nors gyvenimas jai ir neduoda to, ko trokšta. Jos dėdė Jokūbas apie tai net kelis sykius kalba. Jokūbo žmona Monika, senosios kartos moteris, „nuolankiai susitaikė su likimu, o Anelija — it laukinis žvėrelis, nors [Jokūbas] dažnai galvoj[a]: neduok dieve, jei ją kas prijaukins"*(17)*. Anelija ir Jasukaitytės Kristina — abi Žemaitės (bei Šatrijos Raganos) dukros: jos nenori plaukti pasroviui, jos neprijaukinamos, jos kovoja su kasdienybe. Neturėti meilės geriau negu turėti tik abejingą, drungną meilę. Jos neišsižada meilės idėjos ar idealo, jos tik atsisako meilės dėl meilės.

Iš aptartos naujausios prozos galima bent apytikriai spręsti, kaip šiuolaikinė moteris save apibūdina ir save suvokia. Nors minėtos rašytojos kuria Lietuvoje, jų nagrinėjamos temos ir problemos liečia ir mus visas. Tiesa, jų nueitas kelias ir daromos išvados skiriasi nuo Vakarų moterų rašytojų patirties ir minčių, bet skiriasi tik kai kuriais bruožais. Dabartinės lietuvių prozininkės ieško veiklos modelių savo krašto praeityje ir savo senolių pavyzdžiuose, pasisakydamos už tautos ir tautinės patirties

išlaikymą. Tai jos bando pasiekti įgimtu moters savisaugos instinktu, polinkiu užjausti kitus, atsiminti artimųjų biografijas ir genties skriaudas. Taigi jos yra mūsų sudėtingos istorijos saugotojos. Tam vaidmeniui jos itin tinka, nes moterys linkusios rasti ir išlaikyti tikruosius ryšius ir santykius, o ne apytikrius, ne tariamus, kuriuos vyrai labai mėgsta vadinti „istorija". Moterys jaučia, jog istorija susideda iš paprastų žmonių, iš jų išgyvenimų. Tik šitame *fone* (o ne kažkur atskirai) vyksta vadinamieji „istoriniai įvykiai". Tai bene ryškiausias lietuviško feminizmo aspektas.

Panašiai kaip moterys Vakaruose, šiuolaikinės lietuvių prozos herojės vertina tik tokią meilę, kokia joms yra priimtina. Jos be kompromisų atmeta visas netikras meilės apraiškas, stengiasi būti laisvos, neprijaukinamos ir nesupančiojamos tradiciniais pančiais. Taigi sprendžiama sena problema: meilė ir priklausomumas *ar* vienatvė ir nepriklausomumas. Dažniau pasirenkamas pastarasis variantas, kuris dabar suvokiamas kaip sąlygiškas gėris. Herojėms lengviau būti ištikimoms sau, kai jos jaučia šeimos šilumą ir savo istorines šaknis; sunkiau ir skaudžiau gyventi vidujai išsilaisvinusios moters gyvenimą atšiaurioje miesto aplinkoje, bet tai irgi nėra neįmanoma. Žemaitės laikais moters emancipacijos klausimas ribojosi meile pagrįstomis vedybomis. Šiuolaikinės herojės žino, kad meilė — dar ne viskas. Ne veltui Kristina kartoja: „laiminga esu, nes turiu savo vietą pasaulyje, esu tarsi žolynas išaugęs iš savo šaknų"*(18)*. Žemaitės dukroms — Kristinoms ir Anelijoms — to visiškai užtenka.

IŠNAŠOS

Pranešimas skaitytas Moterų federacijai Čikagoje 1984 m. gruodžio mėn.

1 Šių rašytojų problematika plačiau nagrinėta mano straipsnyje „Moteris moterų prozoje: II", *Metmenys*, Nr. 50 (1985), p. 68-93.

2 Bitė Vilimaitė, *Vasaros paveikslėlis* (Vilnius, 1981).
Birutė Baltrušaitytė, *Po pietvakarių dangum* (Vilnius, 1981).
Ema Mikulėnaitė, *Ona* (Vilnius, 1981).
Vidmantė Jasukaitytė, *Stebuklinga patvorių žolė*. (Vilnius, 1981).
Jolita Skablauskaitė, *Tik šviesūs paukščiai naktyje*. (Vilnius, 1986), p. 192-301, perspausdinta iš *Pergalės*, 1984, Nr. 1.

3 Vilimaitė, „Per želvių girelę", p. 6

4 Baltrušaitytė, „Čigonas bėga kiek įkabindamas. . .", p. 41-2.

5 Baltrušaitytė, „Prie šito lango", p. 65

6 Baltrušaitytė, „Rankos ant iškrakmolytos prijuostės", p. 50.

7 Mikulėnaitė, *Ona*, p. 9.

8 Ten pat.

9 Jasukaitytė, *Žolė*, p. 67.

10 Ten pat, p. 32.

11 Ten pat, p. 156-7.

12 Ten pat, p. 191.

13 Ten pat.

14 Skablauskaitė, „Šviesūs paukščiai", p. 216.

15 Ten pat, p. 230.

16 Ten pat, p. 269.

17 Ten pat, p. 235.

18 Jasaitytė, p. 114.

ŽAISMINGI SUGRETINIMAI IR PRIEŠPRIEŠOS JULIAUS KAUPO PASAKOJ

„Kaip velnias Juoduodegis blogais keliais nuėjo"

ALINA STAKNIENĖ

Pasaka — tai meniškai sukonstruota kalbinė tikrovė, kurioje žaismingais fantazijos vaizdais yra įkūnytas intuityvus pasaulio supratimas. Jos prasminė struktūra užkoduota kalbiniuose ženkluose.

Savo knygoje *Introduction à la littérature fantastique* (1970) prancūzų literatūros mokslininkas Tzvetlan Todorov, analizuodamas fantastinę literatūrą, ją skirsto į tris gimininguis žanrus: nuostabius pasakojimus, kurių įvykius vis dėlto galima išaiškinti realybės dėsniais, stebuklines pasakas, kurių įvykiai realybės dėsniams nepavaldūs, ir grynąją fantastinę literatūrą, kuri stovi ant realybės ir nerealybės ribos.*(1)*

Pagal tokį skirstymą, Juliaus Kaupo pasakos, išleistos rinkiniu *Daktaras Kripštukas pragare ir kitos ne mažiau įdomios pasakos, surašytos slaptose Kauno miesto kronikose* (Freiburg, 1948) priklauso tiek antrajam, tiek ir trečiajam fantastinės literatūros žanrui.*(2)* A. Nyka-Niliūnas kai kurias jų vadino „fantastinėmis novelėmis ir apysakomis."*(3)* Jau pats rinkinio pavadinimas rodo, kad šios pasakos stovi ant realybės ir fantazijos ribos. Kaupo kūryba yra keistas fantazijos ir realybės lydinys.

Kaip ir „vienas iš didžiųjų realistų" E. T. A. Hoffmann, Kaupas savo pasakose vaizduoja realistinę aplinką.*(4)*. Jo pasakų herojus sutinkam tikruose jo gimtojo Kauno miesto pastatuose ir gatvėse. Pats tariamasis knygos pasakotojas, sniego senis, tas slaptąsias miesto kronikas rašo senosios rotušės bokšte. Realistinės miesto detalės, jo buitinės realijos čia tikroviškos ir ryškios. Bet Kaunas vistiek atrodo egzotiškas, nes Kaupas moka „nulupti kasdienybės tinką", „atsukti" net trivialius dalykus „savo netikėtąja jungtimi".*(5)*. Jis grakščiai šokinėja iš tikrovės į fantaziją ir atvirkščiai.

Marianne Thalman sako, kad pasakiškumo ir tikroviškumo *jungimo* reiškinys išvis būdingas miesto pasakų rašytojams, nes miesto aplinkoje žaismingu būdu maišosi įprastumas ir nepaprastumas.*(6)*

Pasakoj „Kaip velnias Juoduodegis blogais keliais nuėjo" fantastinis ir realistinis planas sulydinami žaismingos ironijos dėka. „Per paradoksalią, hiperbolizuotą formą bei situaciją rašytojas tarsi 'išdidina' ir realybės ypatumus, ir bendražmogiškąsias idėjas", rašo B. Raguotis Kaupo prozos rinktinėj, išleistoj Vilniuj (1984).*(7)*

II

Kaip ir E. T. A. Hoffmann, Kaupas žaidžia savo veikėjų vardais. Pasikartojanti garsinė struktūra *„uod", „uod"* Juoduodegio varde rodo, kad velnias šioj pasakoj nevaizduojamas kaip baimę sukelianti antgamtinė būtybė, o traktuojamas su lengvu humoru, kaip liaudies pasakose, kuriose mėgstama iš jo pasijuokti (žmogus gudrus, o velnias kvailas).

Pasakos fabula beveik anekdotiška — kas nutiko velniui, kuris iš pragaro pabėgo į žemę, norėdamas tapti padoriu jos gyventoju. Pasakotojui būdingas lengvas tonas, bet jis čia linksmai pasakoja rimtus dalykus. Pagrindinė siužeto konstravimo priemonė — žaismingi sugretinimai ir konstrastiškos struktūros.

> Visas pragaras jau seniai pastebėjo, kad su velniu Juoduodegiu kažkas nepaprasto ir įtartino vyksta (. . .) ir keista, kad net toks įdomus darbas, kaip ugnies kurstymas po katilais, visiškai jo nedžiugino.*(29)*

Pasakojimas vyksta trečiuoju asmeniu, bet regėjimo taškas kaitaliojamas. Kas tas, kuriam „keista" ir kuriam ugnies kurstymas toks įdomus? Pasirodo, kad tai žilagalvis Juoduodegio tėvas, kuris sielojasi, kaip ir žemiškieji tėvai, dėl keisto savo sūnaus elgesio: Jo vidinė perspektyva išreikšta emociniais klausimais, sušukimais:

> Kas gi bus iš mano Juoduodegio, nei jis kortom lošia, nei keikiasi, nei smalą geria! Koks gi iš jo velnias! Dar nuklys vaikiščias gerais keliais. . .*(29)*

Čia sugretinama tarpgeneracinė problema pragare ir žemėj, o pragaro vertybių sistema priešpastatoma žemiškajai. Posakyje „dar nuklys vaikiščias gerais keliais", būdvardis *„gerais"* apverčia gėrio ir blogio sąvokas aukštyn kojom. O familiarus žodis *„vaikiščias"* — tai signalas, jog čia lyg kreivame veidrodyje atsispindi žemės tikrovė. Pasakoje veidrodine technika vaizduojamas žmogaus pasaulis.

Anot pasakų tyrinėtojų, gėrio ir blogio konfrontacija — pagrindinė binarinė opozicija, kuri liaudies pasakose semantiškai organizuoja tekstą.*(8)* Ją randam daugelyje Kaupo pasakų, kuriose ši konfrontacija dažniausiai pasireiškia kaip heroiška trapaus idealisto kova prieš daug stipresnį priešą, atstovaujantį blogio jėgą, nors gal tai tik pikta pelė ar rašaluota varlė, iracionalią baimę keliančios būtybės.

Pasakoje apie Juoduodegį ši gėrio-blogio opozicija virsta kontrastiška ironiška struktūra.

III

Kai kuriose Kaupo pasakose veiksmas nuo pat pradžios vyksta realistinėje erdvėje (vaikų kambaryje su žaislų krūva, cukrainėje, kur kepami pyragaičiai, sode, kuriame vaikai

statosi palapinę). Veiksmas pakrypsta į fantastiką, o erdvė lieka nesufantastinta.

Čia analizuojamai pasakai Kaupas iš pradžios suteikia fantastinę erdvę, bet ta erdvė nesuvokiama kaip „anas pasaulis", ji panaši į kasdieninę tikrovę. Liaudies pasakoj fantastinė erdvė paprastai „būna atribota nuo realiosios erdvės — ji suvokiama kaip esanti kitoje karalystėje". Atsiranda „vertikalaus pjūvio opozicija: savas/svetimas".*(9)* Kaupo pasakoje ta opozicija prislopinta. Fantastiniai elementai subuitinti, neapibrėžta pasakiška erdvė sumaterialinta, pripildyta konkrečių detalių.

Jau pirmam sakiny pragaras ir jo konvencionalūs atributai paverčiami kasdieniškais dalykais. Ugnies kurstymas, stereotipinė pragaro baisybė — tik „įdomus darbas". Pabėgimo scenoj yra sakinys, kurio vaizdas ir pati sintaksinė struktūra sustiprina pragaro realijų buitiškumą.

> Pamažu prasliinkęs pro didžiąją salę, kur tyliai ūždami virė katilai, jis įlindo į siaurą urvą, vedantį į užpakalines pragaro duris. (Mat išeiginės durys, atsidarančios į senąją Gardino gatvę, visuomet būdavo užrakintos). (29-30)

Šalutiniam sakiny „kur tyliai ūždami virė katilai", veiksnys „katilai", nustumtas į sakinio galą, nustoja savo baisios svarbos, o tarinys „virė", sušvelnintas žodžiais „tyliai ūždami", primena ramioj virtuvėj verdančių puodų aktyvumą. Durys, atsidarančios į realistinę Kauno gatvę, dar sustiprina ryšį su tikrove. (Čia jau kalbama iš Juoduodegio perspektyvos).

Jei stebuklinėse pasakose herojus iš realios ir savos *žemės* erdvės nusikelia į svetimą fantastinį pasaulį, tai šioje pasakoje, atvirkščiai, jis iš „realios" *pragaro* erdvės persikelia į fantastinę žemės erdvę. Juoduodegiui dar esant pragare, žemė atrodė nereali, fantastiška. Jis ne sykį girdėjo „būk ji nuostabiai graži esanti — ten nesą nei sieros kvapo, nei garuojančių smalos klanų, kurių pragare pilnos

pakampės telkšo". Ši žemės ir pragaro priešprieša „supasakina" žemės erdvę, o idiomatinis posakis „pilnos pakampės telkšo" pragaro erdvę „nufantastina".

Taigi fantastinės erdvės Kaupas nesistengia padaryti „kitoniška", atvirkščiai, ją sugretina su žemės tikrove, o žemės realybę priartina prie fantastinės realybės ribos.

IV

Ištrūkęs iš pragaro ir pirmą kartą pamatęs žemę, Juoduodegis įsitikina, kad ji pasakiškai nuostabi. Mat pravėręs surūdijusias užpakalines pragaro duris,

> velnias pateko į šlamantį ąžuolyną. Čia švietė akinanti saulė, medžiuose giedojo raudongurkliai paukščiai, o giliame griovyje tarp laukinių dobilų čiurleno mėlynas upelis.*(30)*

Gausiais kalbiniais signalais čia išreiškiama žemiškojo rojaus idilė — kontrastas pragaro tikrovei. Gamtos vitališkumą, gyvybės džiaugsmą vizualiai išreiškia būdvardžiai „akinanti", „laukiniai", „raudongurkliai" (raudona — gyvybės spalva). O daiktavardžiai „saulė", „dobilai", „paukščiai" ženklina visas tris gamtos sritis — negyvosios gamtos, augalų ir gyvūnijos pasaulį.

To rojaus garsus susumuoja trys veiksmažodžiai: „čiurleno", „šlamėjo", „giedojo", kurie irgi ženklina visas tris gamtos sritis. O mėlyna spalva — dvasinių polėkių koloritas. Upelis „sudvasina" peizažą daugelyje romantinių pasakų.*(10)*

Pragaras — rojaus priešingybė. Jame nėra spalvų, girdėti tik velnių knarkimas, o siauras ir gilus juodas urvas, kuriuo *Juoduodegis ištrūko į žemę, nors ir vingiuoja kaip upelis*, toks tamsus, kad „net ir pats velnias nieko nematė". Susidaro visa eilė opozicijų.

Tolimesnėj veiksmo eigoj, kuri rutuliuojasi horizontalioj žemės erdvėj, rojaus idilė greitai išnyksta. Jau sekančiam epizode žemiški poreikiai — alkis, nuovargis ir šaltis verčia

Juoduodegį ieškoti prieglobsčio pas žmones. Susidūręs su kieta, nedraugiška jų laikysena (net meno profesoriaus sūnus jo vos su vėzdu neprimuša), Juoduodegis jaučiasi lyg ištremtas iš rojaus.

Naktį net pati žemės gamta pasikeičia iš idilės į košmarą, kai negavęs pas žmones nakvynės, jis slampinėja sutemus tame pačiame ąžuolyne, kuris dabar pavirsta į baisų mišką.

> Dangų patekėjo mėnuo, išblyškęs tarsi numirėlis, ir rangytos ąžuolų šakos nušvito nejaukia šviesa. Rodėsi, kad pilnas ąžuolynas prigūžėjo neregėtų pabaisų. Kažkur kapuose klaikiai ūktelėjo apuokas, ir velniui net šaltas drebulys per kailį nuėjo.
>
> — Tai baisu! — tarė jis siaubo apimtas. — Čia tau, brolyti, ne pragaras!*(31)*

Velnio siaubas, išreikštas šiuo ironišku sugretinimu ir feljetoniško stiliaus posakiu „Čia tau, brolyti, ne pragaras!", skaitytojui sukelia šypseną. Juk nėra Kaupo tekste Hoffmanno groteskiškų figūrų, vaiduoklių. Visos baisybės — tik kalbos ženklai, kurie signalizuoja veikėjo vidinį stovį. Palyginimas *„tarsi* numirėlis", būdvardžiai *„neregėtos"*, „nejauki", veiksmažodis *„rodėsi"*, tai jaudrintos vaizduotės sukurtos „fiktyvios" fantastinės tikrovės ženklai. O šaltas drebulys, kaip Kierkegaardui, virsta egzistencinės baimės signalu.

Miškas Kaupo pasakose, ir apskritai stebuklinėse pasakose, dažnai simbolizuoja žmogiškąją egzistenciją žemėje. Liaudies pasakoje „Jonukas ir Gretutė" miško scena, kaip rašė pats Kaupas, „išreiškia tikėjimą praradusį žmogų — vienišą ir niekeno nesaugomą tamsioje kosmoso naktyje".*(11)* Ir kitur miškas — tai „nuožmus gyvenimas, kur viešpatauja kova už būvį, o ne žmogaus širdis". O kartais miškas yra „logikos ir racionalumo neturinti žmogaus pasąmonė", rašė jis. Čia miškas gali simbolizuoti ir egzilio situaciją.

Juoduodegis pagaliau prisiglaudžia nakčiai šiltnamyje ir išsimiega vazone po milžiniška palme. Čia šilta, „nors gal ir ne taip kaip pragare". Tai fiktyvi idilė. Žaismingam sugretinime su pragaru suskamba nostalgijos gaidelė: niekur nebus taip gerai kaip namie. Tas savos erdvės ilgesys skaitytojui gerai suprantamas.

V

Toliau įvykiai klostosi epizodais, realistinėje Kauno miesto aplinkoj. Nepriimtas į žmonių draugystę, jų persekiojamas, Juoduodegis virsta nekalta jų auka. (Ne žmogus velnio auka, o atvirkščiai.)

Trijose svarbiausiose pasakos scenose, kurios vyksta miesto mugėje, alinėje ir teismo salėje, jau nėra vertikalaus erdvės pjūvio opozicijos. Žaismingi sugretinimai ir priešpriešos daromi ne erdvės lygmenyje. Jie pasireiškia paties veiksmo ėjimuose, veikėjų vaidmenyse ir prasminės struktūros intertekstinėse bei užtekstinėse aliuzijose.

Veiksmas čia linijinis, laikas neapibrėžtas, teka viena linkme. Nežinom, ar praėjo kelios dienos, ar mėnuo, ar metai. Žinom tik, kad vakaras, naktis, ar diena. („Saulė jau buvo aukštai pakilusi"). Kaip ir liaudies pasakose, laikas konkretus tik savo atkarpose.

Veikėjai šitoje Kaupo pasakoje beveik visai neindividualizuoti. Jie susiskirsto antitezės principu į persekiojamąjį ir persekiotojus, į herojaus priešininkus ir pagalbininkus, skriaudėjus ir patarėjus (irgi kaip liaudies pasakose). Kaupas keliais bruožais apibūdina jų išvaizdą, pašiepia jų stereotipišką galvoseną, pasipūtimą.

Mugės scenoje paaiškėja, kad Juoduodegis persekiojamas dėl savo kitoniškumo. Pakliuvęs į mugę, Kauno miesto aikštėje, ir įsimaišęs į „klegančią" margą minią, Juoduodegis vaikštinėjo „tarp kareivių ir pirklių, tarp senių rūkančių riestas pypkes, ir tarp jaunų miesto padaužų", kurie jį ėmė tampyti už uodegos.

Ta uodega tai velnio identitetas (net ir jo vardo dalis), pagrindinė jo savybė, tai, kas jį išskiria iš minios. Ir iš pragaro bėgdamas, jis ją atsargiai buvo paėmęs į ranką, „kad ji niekur neužkliūtų". Uodegos tampymas — pirmas minios persekiojimo ženklas.

Tik du ubagai velnią sutinka tolerantiškai: „Matyt, mūsų mugės jau ir pragare pagarsėjo", svarsto jie, ir net mano, kad tai garbė Kauno miestui ir jiems patiems „svarbiausiem jo ubagam".

Alinės scenoje išalkęs Juoduodegis prisėda prie laisvo stalo ir pasideda uodegą ant kėdės atramos. Taigi įsidrąsinęs neslepia savo identiteto, netgi jį pabrėžia. „Ei šeimininke, eik šen" — sušunka jis, suplojęs plaukuotom savo rankom. Velnio kalbos tonas kasdieniškas, judesys įprastinis, tik jo užsakymas nekasdieniškas, narsus ženklas jo kitoniškumo: — „Nešk šen varlės kepsnį su šikšnosparnių padažu".

Ant kėdės atramos padėta uodega ir šis groteskiškas užsakymas išduoda velnio „kitoniškumą". Minia jį ima pulti, kaltinti nebūtais dalykais. Šioje vietoje įvyksta posūkis pačiame pasakojime. Pasakotojas pakeičia regėjimo tašką: iš Juoduodegio požiūrio jis pereina į jo persekiotojų perspektyvą — tai padarydamas vienu žodžiu „laimei". Kieno tai laimė? Tik jau ne Juoduodegio.

> Nežinia, kas būtų įvykę, — bet, *laimei*, tuo tarpu su trenksmu atsivėrė valgyklos durys. Du iškilmingi policininkai įžengė vidun, *žibėdami auksinėm žvaigždėm ir girgždėdami aukštais blizgančiais batais.(33)*

Ne vien tik būdvardžių parinkimas mano pabrauktam šalutiniam sakiny: *„auksinėm* žvaigždėm", *„blizgančiais* batais", bet ir veiksmažodinės formos: *„įžengė", „žibėdami", „girgždėdami"*, ir net pati garsinė struktūra, su pasikartojančia priebalse *„ž"* keliose grupuotėse: „ž-b, žv, gžd", jau išreiškia tą policininkų dirbtinį orumą (tiek vizualiniu, tiek ir garsiniu vaizdu).

Ir šeimininkas juos pasitinka su oriu mandagumu: „Kaip tik laiku, ponai. . ."

Policininkai čia yra priešingybė tiem dviem tolerantiškiem miesto aikštės ubagam, kuriem ši, iš svetimos erdvės dimensijos atsidanginusi kitoniška būtybė tik garbę darė.

O minia netvarkingai šūkauja: „Suimti, suimti velnią", „Jis mano dieduką kortom lošti gundo". Miesto policijos vardu velnias kaip žmonių gundytojas suimamas ir surakinamas grandinėm. „Gundytojas" — tai stereotipinis velnio apibūdinimas, atėjęs iš Evangelijos. Tos etiketės Juoduodegis niekaip negali išsiginti. (Nei minia, nei žmogiškos *institucijos į individą neatsižvelgia.*)

Tai Juoduodegis dar stipriau patiria kulminacinėj pasakos scenoj — savo byloj teisme. Veiksmo laikas čia išplėstas, pasakojimo tempas sulėtintas. Veiksmo vieta — Kauno teismo rūmai, „kurių aukštos kolonos rodės net ir patį dangų rėmė". (Taigi siekė vertikalios dangaus erdvės — dangiško autoriteto.)

> Prie aukšto stalo gi sėdėjo miesto teisėjai, visi su žilom barzdom ir žibančiais akiniais, dideliais kaip petelnė, kad geriau nusikaltėlius matytų.*(35)*

„Prie *aukšto* stalo" — irgi vertikali orientacija, o *žilos barzdos* teisėjus ironiškai sugretina su dieviškuoju Teisėju. Žibantys dideli akiniai — jų tariamosios kompetencijos ženklas, o ironiškas šalutinis sakinys „kad geriau nusikaltėlius matytų" skaitytojui sukelia asociacijų su vilko žodžiais Raudonkepuraitei: „Kad tave galėčiau geriau matyti".

Kaltinamieji čia vadinami „nusikaltėliais", nors dar nenuteisti. Tai irgi sukelia asociacijų, skaitytojų sąmonėje, su šių dienų žurnalistiniais reportažais, kuriuose irgi dar tik įtariami ar apkaltinti žmonės paverčiami nusikaltėliais. Tie intertekstiniai ironiški sugretinimai ir užtekstinės užuominos — tai prasminės struktūros elementai.

Autoriaus subtilaus humoro dėka (nors pasakotojas čia kalba iš kaltintojų perspektyvos) skaitytojo simpatijos atsiduria nekaltai kaltinamo velnio pusėj. Ypač, kai teisėjas „piktai žvelgia į jį pro didžiuosius akinius" (taigi pro savo tariamos kompetencijos prizmę), o „visa salė" iš velnio juokiasi, jį skundžia, šūkauja rankas iškėlę: „Jis žmones gundo!", „blogais keliais veda! . ."

Ir šioje teksto vietoj iškyla aliuzijų. Juk ir Sokratas buvo pasmerktas mirti dėl to, kad jis būktai vedė jaunimą blogais keliais. O jis griežtai skyrė nuomonę, t. y. tariamą žinojimą ir tikrąjį žinojimą, kuriuo norėjo išspręsti gėrio ir blogio konfrontaciją bei pagrįsti moralę.

Sušmėkščioja ir kitos žinomos bylos atspindžiai — Jėzaus Nazariečio, kuris žmogiškąją moralę norėjo pagrįsti meile artimui, o ne įstatymu. Atsiranda intertekstinių sugretinimų tarp pasakos ir Evangelijos. Mat teisme paaiškėja, kad kalėjimas „jau visai pilnas", ir pasigirsta pasiūlymų paleisti plėšiką Barzdočių (paskutinį, kuris „dar šiaip taip tilpo"), o jo vieton uždaryti Juoduodegį. Žaismingai sugretinami net Barzdočiaus ir Barabo vardai.

Tik pedantiškam raštininkui patikrinus „taukuotoj ir truputį pelių apgraužtoj bausmių knygoj" ir jokių „velniams numatytų bausmių" neradus, teisėjas velnią paleidžia, „dar ir praktiškų sumetimų vedamas". Taip, kaip ir mūsų laikais dėl perkimštų kalėjimų. . . Nei Sokratas nei Jėzus nebuvo paleisti, o velnias paleidžiamas, tik jam įsakyta verstis kokiu nors „naudingu bei nežalingu amatu".

Išteisinamas jis ne dėl to, kad nekaltas — atėjo į žemę norėdamas būti geru ir nieko blogo nėra padaręs, — o tik dėl „paragrafo" ir „praktiškų sumetimų". (Taigi "for the wrong reason".) Teisingumo institucijai pirmoj vietoj rūpi ne tiesa, ne moralė, o tik įstatymo raidė ir naudingi apskaičiavimai. Tai atsispindi ironiškose struktūrose, šios scenos veiksmo ėjimuose ir net veikėjų kalboj.

Skaitytojui krenta į akis nereikalingi, neinformatyvūs žodžiai teisėjo klausimuose: „Kokių nusikaltimų esi padaręs *bei papildęs*?" ir nuosprendyje „verstis kuriuo nors naudingu *bei nežalingu* amatu". Tie tuščių žodžių struktūriniai pasikartojimai ironizuoja teisėjo pompastišką oficialų žargoną. O iškilmingas pranešimas: „Šiuomi šaukiu *save patį* ir kitus teismo narius slapto posėdžio", pajuokia viešose institucijose įsišaknijusį biurokratizmą.

Šioje scenoje yra gera dozė kafkiško elemento. Juoduodegis, kaip ir F. Kafkos romano *Procesas* herojus Joseph K., čia patekęs į absurdiškos autoritetinės institucijos reples, negalėdamas išsiginti savo prigimties, paverčiamas nusikaltėliu. Jis prisipildo kaltės jausmo (nors ir nežino savo nusikaltimo) — virsta „nekalta kaltybe", kaip Kafkos herojų pavadino jo romano vertimo recenzentas Lietuvoj Silvestras Gaižiūnas. Tai „paklydėlis, nublokštas įstatymo vergijon"*(12)*, o procesas, tai „sveiku protu neapimama begalinė žmogaus naikinimo ir valdymo sistema", dar rašo jis.

VI

Tarp Kafkos ir Kaupo herojaus yra aiški paralelė. Abi figūros vaizduoja XX amžiaus autokratinių sistemų persekiojamo žmogaus likimą. Juoduodegis nusižeminęs dreba prieš pasipūtusį teisėją. Jo paleistas, nuolankiai dėkoja „už gerą širdį". Bet Juoduodegio byla, kaip ir Joseph K. procesas, taip pat simbolizuoja egzistencinę susvetimėjusio žmogaus situaciją. „Procesas" — tai paties gyvenimo procesas, viso gyvenimo atskaitomybės byla. Žmogus kaltas jau vien dėl to, kad gyvena. Jis turi pateisint savo gyvenimą, išpirkt prigimtą nuodėmę.

Juoduodegis, kaip ir Adomas su Jieva bei jų palikuonys, nuteistas savo prakaite valgyti duoną. Bet jam nesiseka duoną užsidirbti — trukdo jo „kitoniškumas". (Jis žmogaus pasauly svetimas.)

Tapęs kaminkrėčio padėjėju, jis dar daugiau išmurzina kamino plytas — „toks mat suodinas buvo velnias Juoduodegis". O gavęs darbą Tešlėno kepykloje, iškepa duoną, kuri kvepia siera ir nuo jos žmonėms ima augti uodegos. Dėl to, „remiantis gydytojų tarybos nutarimu", paties „burmistro įsakymu" Juoduodegis išmetamas iš kepyklos, „kaip pažymi tų metų medicinos metraščiai".*(39)*

Tokiu rimtu tonu Kaupas įtaigiai pasakoja fantastiškus ir juokingus dalykus, pasiremdamas „tikroviškumo" autoritetais — gydytojų taryba, burmistru ir medicinos metraščiais.

Po šių dviejų nesėkmių — trečiasis bandymas įsidarbinti sėkmingas. A. Dundes, tyrinėdamas „nesėkmingų pakartojimų" struktūrą lietuvių liaudies pasakose, rašė, kad pasakos struktūra, išreikšta opozicija sėkme/nesėkme, Lietuvoje itin dažna.*(13)* Šioje pasakoje, du nesėkmingo vyksmo epizodus seka sėkmingas vyksmas. Juoduodegis randa darbą, kuriame jo „kitoniškumas" gali naudingai pasireikšti.

Čia Kaupas vėl išdaigiai kuria ironišką kontrastą. Tokį darbą, geraširdžio klebono dėka, Juoduodegis randa Karmelitų bažnyčios tarnyboje — kapų sargu. Vien tik kapuose bekasinėdamas ir uodega bemojuodamas, jis atbaido visokius įsibrovėlius.

Net du girtuokliai, kurie atėjo į kapus išgerti už draugo vėlę, baisiai persigandę „taip greit išrūko iš kapinių, kad. . . atsidūrė net miesto sode". Mat jie pamatė, kad „apie jų sėbro kapą kapstinėjosi pasibaisėtinas kipšas, šiurpiai mojuodamas juoda savo uodega"!*(41)* Tai ironiška, hiperbolizuota Juoduodegio velniškos prigimties nuotrauka. Žaismingа net pati šio sakinio garsinė struktūra, kuri yra juokinga ryškiu paraleliniu garsų pasikartojimu:

kapą	kapstinėjosi. . .	kipšas,	mojuodamas	juoda. . .	uodega
k-p	k-p	k- p	uod	uod	uod

Ta garsinė struktūra semantizuota, nes kartojasi žodžio „*kip*šas" ir žodžio „*uod*ega" garsai. O tie žodžiai ir pabrėžia Juoduodegio identitetą, taigi struktūra prasminga.

Tolimesnė šio veiksmo pasekmė taip pat ironiška. Po šio atsitikimo, „tų dviejų girtuoklių jokioj smuklėj nė per didžiausias šventes nebūtumei radęs", sako pasakotojas ir priduria su kreiva šypsena: „Jie tapo padoriais piliečiais ir garsiais visuomenės veikėjais". Šis ironiškas sugretinimas yra užtekstinis, nes asociacija siejasi su skaitytojo patirtim, aplinka ir žmonėmis.

Sėkmės/nesėkmės opozicija pagrįstoje veiksmo struktūroje toliau praplėčiamas sėkmingas vyksmas. Juoduodegiui esant bažnyčios tarnyboj, minia jo nebepersekioja, atvirkščiai, sekmadieniais, kai jis „dailiai susišukavęs bindzinėdavo po šventorių", „didelė daugybė" žmonių bažnyčion susirinkdavo jo pasižiūrėti. Jis pritraukė ir didžiausius bedievius, tokiu būdu atversdamas labai daug netikinčiųjų ir atvesdamas daugelį nusidėjėlių į gerą kelią. Būtasis dažninis laikas rodo — tai vyko ilgokai.

Bet tokia Juoduodegio veikla nesidžiaugia nei jo tėvas pragare, nei Šv. Petras danguje. Abu išsireiškia panašia stereotipine kalba, reikšdami konvencionalią nuomonę: „*Kasgi matė,* kad dėl Juoduodegio žmonės geresni darytųsi", sako velnio tėvas. „*Kurgi girdėta,* kad dangun ateina žmonės tik išsigandę velnio", sako Šv. Petras.

Čia sugretinama abiejų vertikalios erdvės veikėjų stereotipinė galvosena. Nekonvencionali Juoduodegio rolė abiem nepriimtina, nes sudaro keblumų, nemalonumų. Kaip ir žemiškiems teisėjams, ir jiems svarbi ne esmė, o raidė ir žmonių nuomonė.

Paskutiniame pasakos epizode, dėl Šv. Petro intervencijos, Juoduodegis netenka „paskutinės — o atrodė tokios pastovios — savo tarnybos". Šitie žodžiai tariami jo paties požiūriu, taigi pasakotojas grįžta prie pagrindinio veikėjo

perspektyvos. „Jis kiūtino gatve be galo nusiminęs, (. . .) Laimei, pro šalį šlubavo du miesto ubagai (tie patys, kurie anuomet mugėje buvo)". *(43)*

Kam laimė, šį kartą? Pačiam Juoduodegiui. Šiame struktūriniame pasikartojime vėl slypi ironiškas sugretinimas tarp trankiai į smuklę įžengusių žvaigždėtų policininkų, oficialios tvarkos (status quo) dabotojų, ir šlubuojančių, bet šiltai humaniškų, filosofuojančių miesto ubagų.

Ubagai lietuvių tautosakoj tai ne krikščioniški „nuskriaustieji ir pažemintieji", jų funkcija — tarpininkavimas „tarp šio ir ano pasaulio", rašė A. J. Greimas.*(14)* Jie užėmė tokią svarbią vietą „socio-kultūrinėj žmonių galvosenoj ir kasdieninėj praktikoj", nurodė jis, kad net „sėją pradedąs artojas savo maldoje dalį derliaus žada ubagams", o „jaunamartė per vestuves eina bučiuoti elgetų rankų". Greimo tezė — „Elgetos, kaip socialinė grupė, atstovauja, tiesa, jau sunykusiai, degraduotai, bet autentiškai senosios lietuvių religijos dvasininkų klasei".

Stebuklinėse pasakose elgetos vaidina patarėjų rolę svarbiuose reikaluose. Šioje Kaupo pasakoje ubagai irgi atlieka patarėjų vaidmenį. Išklausę „skaudžių velnio nelaimių" ir jį nuraminę, jiedu jį vedasi į benamių prieglaudą, sakydami: „Nėra ko tau nesvetingame pasaulyje bastytis".

Bet ar ta prieglauda tikrai Juoduodegio „laimė"? Skaitytojui sukelia abejonių sekantis struktūrinis pasikartojimas ir sugretinimas: „Pilni jos kampai sėdėjo ubagų, valkatų, bedarbių". Prisimena pragaro „pilnos pakampės". Ši žemutinė socialinė sfera, „atliekamų žmonių" balastas, išstumtas iš oficialios žmonių bendruomenės, sugretinamas su pragaru.

Paradoksalioje pasakos atomazgoje, Juoduodegis „slankioja be darbo", draugauja su „ne per geriausią vardą turinčiais valkatomis", pradeda girtuokliauti, išmoksta keiktis, kortom lošti su vagimis ir sukčiais, ir taip pamažu

„jis nuklydo blogais keliais" ir „buvo galima bijoti" (būktai spėlioja pasakotojas), „kad po mirties dar, ko gero, pateks ir į pragarą"! Taigi sugrįš į tą erdvę, iš kurios atėjo, o pasakojimas — į tą tašką, iš kurio prasidėjo.

* * *

Žaismingi sugretinimai ir priešpriešos šiai pasakai suteikia daug įvairių interpretacijos galimybių. Kaip matėm, semantinės gijos nusitiesia į socialinę, moralinę, filosofinę problematiką, net ir į žmogaus psichės sferą.

Velnias — tai žmogaus pasąmonės atšvaistė. Painiame pasąmonės labirinte tūno kaltės jausmas, kurį bandom suversti velniui. Ten taip pat tūno ir fantazijos galia, kurią racionalusis pradas stengiasi subordinuoti, padaryti „naudinga bei nežalinga". Mat ji žmogų „gundo", jos prasiveržimai jį gąsdina (kaip ta velnio uodega).

Kaupas mėgsta savo veikėjus sudvejinti (du ubagai, du policininkai, du girtuokliai), arba duoti jiems antrininką. Pats rašytojas savo literatūros kritikos straipsnius pasirašydavo Hoffmanno pasakos herojaus vardu — „Coppelius", kuris turėjo savo antrininką Coppolą. Velnias Juoduodegis šioj pasakoj — tai žmogaus „dubleris", antrininkas.

IŠNAŠOS

1 Tzvetan Todorov, *Introduction a la littérature fantastique* (Paris: Editions du Seuil, 1970), p. 28-62.

2 Lietuvoje buvo išleista J. Kaupo prozos rinktinė *Daktaras Kripštukas pragare: pasakos, apsakymai, esė* (Vilnius: Vaga, 1984). Iš šio leidinio paimtos visos pasakos citatos.

3 Alfonsas Nyka-Niliūnas (Leonas Miškinas), „Daktaras Kripštukas pragare, arba pasikalbėjimas apie pasakų knygas", *Aidai*, Nr. 21 (1948 gruodis), p. 521.

4 E. T. A. Hoffmanną kaip vieną iš didžiųjų realistų mini George Lukács, *Deutsche Realisten des 19. Jahrhunderts* (Berlin, 1951).

5 Liudvikas Gadeikis, „Smagios fantazijos atskraidintos", *Pergalė*, 1986, Nr. 9, p. 179.

6 Marianne Thalmann, *The Literary Sign Language of German Romanticism* (Detroit: Wayne State University Press, 1972), p. 86.

7 Bronius Raguotis, „Apie daktarą Kripštuką, mažąjį žmogų ir jų autorių", Juliaus Kaupo prozos rinktinėje *Daktaras Kripštukas pragare* (Vilnius: Vaga, 1984) p. 240.

8 Adelė Seselskytė, *Lietuvių stebuklinės pasakos apie pamotę ir podukrą* (Vilnius: Vaga, 1985) p. 129-132.

9 Ibid., p. 135-136.

10 Thalmann, p. 135.

11 Julius Kaupas, „Pasaka ir realybė", *Metmenys*, Nr. 7 (1963), p. 26-27.

12 Silvestras Gaižiūnas, „Kafkiško Gralio paslaptis", *Pergalė*, 1982, Nr. 3, p. 176

13 Alan Dundes, "The Binary Structure of 'Unsuccessful Repetition' in Lithuanian Folk Tales", *Western Folklore*, 1962, Vol. 21, Nr. 3, p. 165-174.

14 Algirdas Julius Greimas, „Velinas ir Kalevelis", *Metmenys*, Nr. 52 (1986), p. 104-105.

UŽRAŠAI ANT KARO ŽEMĖLAPIO

ALGIRDAS LANDSBERGIS

Dvi ištraukos

I

Uždangai atsiskleidus, matyti tuščia scena, išskyrus baltutėlę lovą viduryje. Baltoji paklodė kyla aukštyn stačiai nuo lovos ir sudaro ekraną skaidrėms. Lovą iš apytamsės scenos išskiria šilta medaus atspalvio šviesa. BIRUTĖ ir PAULIUS, stovėję abejose lovos pusėse, klaupiasi ant lovos, siekia vienas kito, bučiuojasi, nusvyra į pagalvius. Po bučinio, PAULIUS atsilošia į pagalvį ir, giliai šypsodamasis, užsimerkia. BIRUTĖ pasikelia ant alkūnių ir stebi jį užsimerkusį. Ant paklodės-ekrano pasirodo žiedais aplipusios šakos.

BIRUTĖ. Pauliau, neatsimerk.

PAULIUS *(pusiau atsimerkdamas).* Noriu akim įgert savo jauną, naują žmoną. *(Ji uždeda ranką ant jo akių).* Nenoriu prarast nei sekundės. Aš užtrokšiu.

BIRUTĖ *(rimtai).* Prašau.

PAULIUS *(tebepokštaudamas).* Neatsimerksiu ir naktimis, ypač naktimis. Naktis paklaus: Kieno tokios godžios akys, žarijos mano juodoj skaroj, šalia apuokų, pelėdų ir pelkių žiburėlių. Aš užsimerksiu ir užmigsiu tik tada, kai tavęs nebus šalia manęs. *(Trumpa pauzė).* Atrodo, man visai neteks miegot.

BIRUTĖ. Pauliau, aš rimtai!

PAULIUS. Gerai, aš pasiduodu. Aš pažadu.

BIRUTĖ *(pamažu nuima ranką ir patikrina jo akis).* Ačiū. *(Pabučiuoja jo kaktą. Jis pramerkia vieną akį. Ji švelniai pliaukšteri ranka jam per skruostą).* Pauliau! *(Jis skubiai užsimerkia ir pakelia ranką priesaikai).* Pauliau, aš labai bijau. . .

PAULIUS. Šalia manęs. Mano muskulingų rankų saugoma! *(Jis tebeužsimerkęs atsiraitoja rankovę ir demonstruoja savo muskulus).*

BIRUTĖ *(užraitodama jo rankovę).* Išklausyk manęs, Pauliau.

PAULIUS *(rimtai).* Aš klausausi.

BIRUTĖ. Mano atminty įstrigo pavadinimas — „Puota karo -maro? — metu". Tai mes, Pauliau. Mūsų laimės puota. O pro juodus langus į mus žiūri karo akys: našlaičių, invalidų, negyvėlių akys. Jie niekad nemiega. . .

PAULIUS. Nepamiršk, karas mus suvedė. Bent už tai jis nusipelno mūsų padėkos.

BIRUTĖ. Mūsų vos neišvežė į Sibirą. . .

PAULIUS *(tvirčiau ją apglėbia).* Todėl mes ir susituokėm, kad aš galėčiau tave dar tvirčiau apglėbt, dar geriau apsaugot.

BIRUTĖ. Ir mama, mano mama. . . Aš tebesijaučiu kalta. . . Per greitai po jos išvežimo. . .

PAULIUS. Birute!

BIRUTĖ. O dabar vokiečiai — naujos nelaimės, naujos kančios. . . Ir aš bijau — nesijuok iš manęs, — aš bijau, kad mūsų laimė suerzins, išprovokuos tą pabaisą-karą. Jis išgirs, užuos mūsų laimę, kaip plėšrūs žvėrys viską užuodžia. Mes nesugebėsim paslėpt savo laimės nuo jo godžių akių. Ir mus užtikęs, išskyręs iš visų, jisai nukreips į mus savo žudantį žvilgsnį. . . *(Pauzė).*

PAULIUS. Ir. . .

BIRUTĖ. Ir sutriuškins mus savo dantimis. . .

(Žiedais aplipusios šakos išblunka ekrane. Jų vietoje pasirodo būdingo detalizuoto karinio žemėlapio fragmentas).

PAULIUS. Ne mus!

BIRUTĖ. O jei ir nesutriuškins — pakeis, iškreips, ir mes nebebūsim mes. . .

PAULIUS. Ne jam!

BIRUTĖ. Tokia galybė, tokia ugnis iš jo nasrų. Aš bijau, kad jis viską pakeis — meilę, ištikimybę.

PAULIUS. Mano kvailele, drebulėle!

BIRUTĖ. Tokios mintys skverbiasi prieš mano norą. Kartais man vaidenasi kažkokie svetimi varpai, ir juoda moteris atidaro svetimas duris. . . *(Ji priglaudžia galvą prie jo krūtinės, lyg ieškodama apsaugos).*

PAULIUS *(atsimerkia).* Birut, dabar tu klausykis manęs. Įstumk tas savo juodas moteris į tas svetimas varpinyčias, užkalk duris, ir pastumk ežero dugnan. Mes ištversim, mes išgyvensim namuos. Karas, tasai tavo žvėris, trypia, šniokščia ir gąsdina. Bet karas nieko nežino. Jis aklas, kaip audra akla. O mudu žinom. Mudu jauni, sumanūs. Mes galim numatyt jo ėjimus. . .

BIRUTĖ. Paklydusi kulka, skeveldra. . .

PAULIUS. Mudu žinosim, kaip nuo jo išsisukt. Nepamiršk, kad aš architektas.

BIRUTĖ. *Būsimas* architektas.

PAULIUS. Aš užbaigsiu savo studijas — kada nors, kur nors. Net ir nuo karo slėpdamasis. Bet ir dabar, dar be diplomo, aš jau moku statyt. Tu ištekėjai už vaikino, kuris moka naudoti reples ir pjūklą, plaktuką ir atsuktuvą.

BIRUTĖ. Kada išmokysi *mane?*

PAULIUS. Tau niekados nereikės jų liesti. Aš pastatysiu užtvarą iš mūsų meilės ir ištikimybės, iš mūsų draugų ir artimųjų paramos, ir ji apsaugos mus ir mūsų vaikus.

BIRUTĖ. Vaikus. . . Kada? Aš taip geidžiu tavo kūdikio — mūsų kūdikio. Dievas žino, kokioj tolimoj ateities sankryžoj jis mūsų laukia. . . Ar jis iš viso laukia; ar mudviem bet kada bus leista?!

PAULIUS. Mūsų kūdikis ateis į pasaulį tada, kai mes nuspręsim. Kad ir bematant.

BIRUTĖ. Karo vidury?! Ką tu kalbi?!

PAULIUS. Mudviem nesituokt, susituokus atidėt kūdikį tolimai ateičiai — tai pasiduot karui, nusilenkt karalieneibeprotystei. Mūsų kūdikio gimimas parodys, kad mes nesam karo belaisviai, kad mes nepasiduodam uniformuotų ir civilių bepročių šėlsmui.

BIRUTĖ. Kūdikį — į ugnį, griuvėsius, kalėjimus?

PAULIUS. Taip! Mūsų meilė bus jo stebuklingi šarvai. Mūsų rankos ir širdys pilnos — mes tiek daug ko turime jį mokyti. Jei jis gims netrukus, jis turės daug galimybių išlikt. Jei mes lauksim kažkokios ateities, jis — tas dabartinio pamišėliško pasaulio kūdikis — bus niekada negimęs.

BIRUTĖ. Tu fantastiškas svajotojas. Tavo galva supūsta iš debesio. . . Bet aš myliu tave.

PAULIUS *(meta iššūkį).* Kare, diktatoriai, slaptieji policininkai — aš jūsų nebijau! Netrukus aš aukštai, aukštai į žydrą dangų kelsiu savo kūdikį!

(Jiems bučiuojantis, į sceną iš viršaus ima leistis didelis, senoviškas vaikų vežimėlis su išpūsta bure. Paklodėje-ekrane karo žemėlapis sueižėja, kaip ledo lytis, į paskirus fragmentus. Į sceną, susikibę rankomis, kaip vaikų darželio mokiniai, įeina visi likusieji veikėjai. Sunertose rankose jie neša suvyniotą juodą paklodę).

VISI *(išskyrus PAULIŲ ir BIRUTĘ).*

Pučia vėjas, neša laivą,
Nuneš tave iš Lietuvos.

(Tebedainuodami jie eina rateliu aplink PAULIAUS ir BIRUTĖS lovą. Paklodėje-ekrane pasirodo karo žemėlapio kita pusė, išmarginta BIRUTĖS rašysena. Matyti žodis DIENORAŠTIS, datos, ir kt. Staiga pakyla didelis vėjas. BIRUTĖ bėga prie jau nusileidusio vaikų vežimėlio-„būrlaivio". Tuo metu PAULIUS išsitiesia ant lovos ir kiti veikėjai tebedainuodami apkloja jį juodąja paklode. BIRUTĖS dienoraščio skiautelės paklodėje-ekrane užgęsta ir didelėmis popieriaus skiautėmis įplasnoja į sceną. BIRUTĖ atsigręžia į lovą ir karštligiškai ima ieškoti PAULIAUS. Kiti veikėjai pertraukia savo ratelį ir dainą, ir ima rankioti BIRUTĖS dienoraščio skiautes. Susirinkę po porą, jie visi suklega).

REGINA *(skaito dienoraščio ištrauką).* „Pauliaus teta prisiuntė iš Amerikos dailų blonknotą, bet aš teberašau dienoraštį ant karo žemėlapio skiautelių". *(Su panieka)* Rašysena dar mokykliška, pusmergiška.

MIRIAM *(tęsia dienoraščio ištrauką).* „Tartum aš negalėčiau pabėgt iš karo lauko". Ji sugebėjo išsireikšt. Bet ji nedrįso padaryt galutinių išvadų. Kas iš jos bus?

REGINA. Aš išvykstu į Ameriką. That so, Frankie?

FRANK. I can't read the damn thing. *(Ima daryti popierinį lėktuvą iš dienoraščio skiautės).*

ROSIE *(skaito ištrauką iš savo skiautės).* „Pauliau, brangusai, aš dar taip mažai apie tave težinojau. Tu dar nespėjai man išpasakot savo vaikystės, ankstyvosios jaunystės." *(Ji pravirksta. Išgirdusi jos verksmą, BIRUTĖ atsisuka į jos dienoraščio skaitytojus).*

FELIX *(viena ranka raminančiai plakšnodamas ROSIE per petį, skaito savo skiautę su tirštu vokišku akcentu).* „Nespėjai manęs išmokyt, kaip naudot pjūklą, grąžtą, atsuktuvą. . ." *(Nebeįstengdamas toliau skaityt, jis irgi ima daryti popierinį lėktuvą, kaip FRANK. BIRUTĖ, netikėdama savo akimis, žiojasi protestuoti ir tiesia į juos rankas).*

VASILIJ *(tirštu rusišku akcentu).* „O aš ir tavo kūdikis turim išeiti į sugriautą pasaulį. . ." *(Numoja ranka).*

FRAU GUTLEBER *(pompastišku pamokslininko balsu).* „Pauliau, Pauliau, kodėl tu mane palikai visiškoj tuštumoj. . ."

FRANK *(pasigauna žodį, kuris jam atrodo juokingas).* „Tuštumoj. . ."

FELIX *(jo užkrėstas, jam talkina).* „Tuštumoj, tuštumoj. . ."

VASILIJ *(ima šokti rumbos ritmu).* „Tuštumoj, tuštumoj, tuštumoj. . ."

(FRANK, FELIX IR VASILIJ šoka rumbą ir dainuoja).

BIRUTĖ. Ką jūs darot?! Kaip jūs drįstat?!

(Ji šoka prie jų atimti savo dienoraščio lakštus. Vieni jai lakštų neduoda, kiti erzina, FRANK ir FELIX svaidosi savo popieriniais lėktuvais. Laikas nuo laiko jie pastumia ar paspiria vaikų vežimėlį).

REGINA *(BIRUTEI).* Tu supūsi Miuncheno griuvėsių skylėj. O aš išvykstu į Ameriką! That so, Frank?

FRANK *(REGINAI).* Of course, of course. *(BIRUTEI)* Hi', babe. *(Pasižiūri, ar REGINA jo negirdi).* Wanna have a good time? Aš išvešiu *tave* į Ameriką.

MIRIAM *(atiduoda BIRUTEI dienoraščio skiautę).* Kodėl tu taip sielojais mūsų „skaistybe", taip pergyvenai mūsų „nuslydimus". „Skaistybė" — iliuzija. „Nuslydimas" — iliuzija. Tu tebegyveni iliuzijų pasauly.

ROSIE *(atiduoda BIRUTEI dienoraščio skiautę).* Ne, Frau Dauvydas, ne iliuzija! Jie nesupranta!

VASILIJ. Bobų pasakos. Aš tave taip paguosiu, kad tu nieko kito nebenorėsi ir seksi mane kaip kalė iki pasaulio pabaigos.

FELIX *(niūniuoja „Linksmosios našlės" valso melodiją ir mėgina šokdinti BIRUTĘ).*

Jam kalė, o man našlė,
La la la.

Jam mėsa, o man kasa,
La la la.
Būk našlė linksmoji. . . Klausyk manęs — aš žinau.
Aš dalinu meilės laiškus našlėms.

FRAU GUTLEBER. Naujos keistos ligos. Nuo karo užsilikę paslaptingi garai.

(BIRUTEI pagaliau pavyksta susirinkti savo dienoraščio lapus. Ji ima juos dėlioti, lyginti „popierinius lėktuvus". Jai tai bedarant, kiti veikėjai nutraukia juodą paklodę nuo lovos, paguldo ant paklodės PAULIAUS „lavoną", ir, lyg susimokę, lėtai traukia jį iš scenos. Išeidami jie atitraukia juodą užuolaidą scenos gilumoje ir atidengia sienos fragmentą ir langą; kitą juodą užuolaidą scenos dešinėje, ir atidengia duris. Tai Dauvydų buto Miunchene fragmentai. BIRUTĖ pagaliau sutvarko savo „dienoraštį", atsisėda ant lovos ir, viena ranka laikydamasi vaikų vežimėlio, pasiruošia pradėt skaityt. Ant paklodės-ekrano pasirodo montažas su Antrojo Pasaulinio Karo metais populiarios Betty Grable "pin-up" nuotrauka; ką tik iš koncentracijos stovyklos išlaisvintu žmogumi su dryžuota uniforma; Miuncheno Moters Bažnyčios apgriautais bokštais; STARS AND STRIPES ir DEUTSCHE ZEITUNG pavadinimų skiautėmis).

II

Ant paklodės-ekrano išblėsta montažas. Jo vietoje pasirodo Kauno vaizdas. Girdisi tolimi žygiuojančių kareivių batai. BIRUTĖ pribėga prie lango, žvelgia laukan. Ji kažką pastebi ir išsigandusi prisiglaudžia nugara prie sienos šalia lango. Pro duris įeina PAULIUS, ramindamas MIRIAM. Jos pečiai trūkčioja begarsiame isteriniame priepuolyje.

BIRUTĖ. Miriam! Miriam, kas tau?
MIRIAM. Mano motina, mano motina. . .

(PAULIUS įpila stiklelį degtinės ir paduoda MIRIAM).
PAULIUS. Gerk, Miriam. Iki dugno.

(MIRIAM išgeria stiklelį ir visa nusipurto).

BIRUTĖ. Mes tau padėsim. . . Kuo? Kaip?
MIRIAM. Prašau. . .

(Ji nebesugeba užbaigti sakinio, nes už langa garsėja kareivių žingsniai, vis trankesnė daina: "Suesse Mariechen, komm lass dich kuessen!" MIRIAM akys išsiplečia iš baimės, ji ranka pridengia burną ir ima drebėti. PAULIUS uždaro langą. Garsai nuščiūva).

MIRIAM. Prašau. . . priglauskit. . . paslėpkit mane.

(PAULIUS ir BIRUTĖ instinktyviai žvilgteri vienas į kitą ir bematant į langą, lyg jie skaitytų vienas kito mintis apie MIRIAM paslėpimo pavojus).

MIRIAM. Aš pati nebūčiau atėjus. Motina, motina išstūmė mane. Juos varo į getą. Aš norėjau eit drauge su tėvais, padėt jiems, bet jie privertė mane pasižadėt, kad aš pabėgsiu. Daug tėvų taip daro, stengiasi atiduot mažus vaikus. . . didelius vaikus. Motina tvirtino — Birutė tikrai priims, jūs buvot draugės gimnazijoj. . . Ji verkė ir keistai šypsojos. Tėvas tylomis lingavo galva, lyg jis būtų sinagogoj. . . Pati aš nebūčiau ėjus. . . Aš žinau, kad aš būsiu našta. . . Bet aš pažadėjau motinai. . . *(Pravirksta).* Aš turėjau likt su motina.

(PAULIUS lenkiasi prie MIRIAM, deda ranką ant jos peties, tarsi norėdamas ją užtikrint, bet jo akys susiduria su BIRUTĖS akimis. BIRUTĖ nejuda iš vietos ir nepaprastai rimtai žiūri į jį. PAULIUS supranta jos akių kalbą ir nuima ranką nuo MIRIAM peties).

PAULIUS. Palauk, Miriam. Minutėlę.
MIRIAM. Taip, taip. . . *(PAULIUS ir BIRUTĖ žengia į*

„kitą kambarį") Pauliau, Birute! *(Jiedu sustoja)* Aš bijau, aš labai bijau!

(Po akimirkos tylos PAULIUS ir BIRUTĖ įeina į „kitą kambarį", sustoja, stveriasi vienas kito rankų, lyg taip sprendimas būtų lengvesnis. Girdisi laikrodžio dūžiai. PAULIUS ir BIRUTĖ sugrįžta prie MIRIAM. Ji pašoka nuo kėdės, bijodama jų atsakymo. Jie užtikrinančiai apkabina ją. Ji atsako glaudžiu apkabinimu. Tada ji sukniumba ant kėdės ir pravirksta).

BIRUTĖ. Miriam, mes tave. . . apsaugosim.

PAULIUS. Pirmiausia pakeisim tavo vardą ir pavardę. Gausim naujus dokumentus — aš turiu ryšių. Iki tol slėpsies pas mus pastogėj.

BIRUTĖ. Pakeisim tavo šukuoseną.

PAULIUS *(paima nuo spintutės kryželį).* Užsidėk kryželį.

MIRIAM *(staigiu prasiveržimu).* O ką dar pakeist?! Odą, nervus, kraujo spalvą, atsiminimus?! Ar man bus leista ką nors pasilikt?!

BIRUTĖ. Miriam, tu mus klaidingai supratai.

PAULIUS. Tik laikinai, tavo saugumui.

MIRIAM. O mano motina? Ir ją turėsiu pakeist?

BIRUTĖ. Miriam. . . *(Ji atsisėda prie MIRIAM ir mėgina ją apglėbti, bet MIRIAM nesileidžia).* Aš suprantu tave. Nepamiršk, juk ir aš netekau savo motinos. . . *(Jos balsas nulūžta).*

MIRIAM. Mano motina, mano motina. . .

(MIRIAM apglėbia BIRUTĘ, kuri padeda jai atsistoti ir veda ją prie lovos. PAULIUS išeina pro duris. MIRIAM atsigula. BIRUTĖ atsisėda ant lovos).

PAULIAUS BALSAS. Miriam. . . ji tau padės.

BIRUTĖ. Taip. Ji dėkinga.

(MIRIAM atsistoja, nusišluosto poakius, pasitaiso plaukus).

PAULIAUS BALSAS. Gerai... kad ji su tavim. Ji... tokia...

BIRUTĖ. „Tvarkinga, praktiška, metodiška, nepakenčia nesąmonių". Tavo žodžiai.

PAULIAUS BALSAS. Kaip ir tu... Judvi panašios... Ką ji daro?

(MIRIAM atsako į PAULIAUS klausimą, žiūrėdama į publiką. Ji jau nebe baimės nusiaubta jauna mergina, bet subrendusi moteris. Jos balsas kietas, truputį gaižus, su ironijos priemaiša).

MIRIAM. Jos vyras vokietis profesorius. Jie gyvena prie upės, kuri, kaip visos upės, niekad nepasikartoja. Ji baigia studijas. Gal ims dėstyt.

BIRUTĖ. Jos karai, vargai baigėsi. Taika, ramybė, taiki laimė — kiek jos įmanoma po tų metų.

PAULIAUS BALSAS. Hitlerio nebėr, Miriam gyva...

BIRUTĖ. Pauliau, kai Miriam atėjo, aš teturėjau nedaug vilties, kad mes išgyvensim karą.

PAULIAUS BALSAS. Mes... išgyvenom... Kas prie kūdikio?

BIRUTĖ *(apsidairo, atsidūsta).* Trys laumės.

(Iš užkulisių prie vaikų vežimėlio prieina ROSIE, MIRIAM ir REGINA. Jos juda ir kalba oriai ir formaliai, tarsi jos būtų laumės, kalbančios magiškus burtažodžius).

ROSIE:

Mažuolėle, gražuolėle,
Visos margaspalvės gėlės
Tavo sapno pievoje
Tesikaupia tavyje,
Tepražysta, — gysta vėliai
Bundančioj ateityje,
Mažuolėle, gražuolėle.

MIRIAM:

Mažuolėle, gražuolėle,
Iš ko auga tavo gėlės?
Iš po žemių, kūdikėlių
Nepabudusių sapnų,
Juodžeminių garbanų,
Išdraikytų smegenėlių
Ir kaulelių pelenų.
Kur yra ištikimieji?
Masiniuos kapuos.
Ką darys gyvieji?
Motinas išduos.

REGINA:

Mažuolėle, gražuolėle,
Kur pradingo kūdikėlis?
Kas jo bruožus man atkurs,
Kas jo balsą man atburs?
Vien tik peilis jį težino —
Jis dainavo jam lopšinę,
Pirmąją ir paskutinę,
Jis jo bruožu išskaptavo
Mano įsčios pilnaty —
Suanglėjusioj nakty.

REGINA *(po trumpos pauzės, aršiai):*

Vargas tiems, kurie puotavo,
Kada peilis man dainavo,
Mano pyktį jie patirs —
Šiam name kažkas numirs!

(Išsakiusios burtažodžius, trys moterys ratu sustoja aplink vaikų vežimėlį ir susiima rankomis).

PAULIAUS BALSAS. Regina. . . jos balsas. aš sapnavau. . .

BIRUTĖ *(su pavydo gaida).* Tu niekad nepamiršai jos balso. *(Faktiškai).* Ne, tu nesapnavai. Ji čia.

PAULIAUS BALSAS. Kodėl? . . . Kaip? . . .

(REGINA, tarsi išgirdusi PAULIAUS klausimą, piktai pažiūri į kitas dvi moteris, atmeta jų rankas, stveria nuo grindų mažą lagaminą, perbėga per sceną ir su lagaminu sustoja prie durų. BIRUTĖ žengia jos pasitikt).

BIRUTĖ. Regina!

REGINA. Aš ne laiku, nepranešus. Atsiprašau. Man. . . reikia pastogės. Tik porai dienų. Mažo kampelio.

BIRUTĖ. Kas atsitiko?

REGINA. Jei atsisakysi, aš nenustebsiu. Aš bematant išeisiu.

BIRUTĖ. Sėsk, Regina. *(REGINA sėdasi).* Aš ir sapne tavęs nevaryčiau į naktį.

REGINA. Aš tau nebūsiu našta. . . Girdėjau, kad Paulius serga. . . Kaip jo sveikata?

BIRUTĖ. Jis tebeserga.

REGINA. Aš tau padėsiu. Dvi, tris dienas, neilgiau.

BIRUTĖ. Išsiteksim.

REGINA. Duosiu dalį savo maisto kortelių.

BIRUTĖ. Susitvarkysim. O kaip tavo vyras? Aš girdėjau, kad tu ištekėjai už ruso.

REGINA *(įtaringai, lyg laukdama puolimo).* Na ir kas?!

BIRUTĖ. Vieną dieną Paulius pasveiks, ir jūs abudu pas mane apsilankysit. *(Pauzė).* Aš taip pat girdėjau, kad tu lauki kūdikio.

REGINA *(staigiu prasiveržimu).* Neklausk! Tu kaip visos! Pabėgėlių liežuviai! Aš niekam neatsakinga už jokį kūdikį! Niekam!

BIRUTĖ *(nustebinta).* Regina. . .

REGINA *(susitvardydama).* Nekreipk dėmesio. . . Aš viską paaiškinsiu. Tikėk manim, aš nebūčiau ėjus pas tave, bet aš neturėjau kitos išeities. . .

BIRUTĖ. Aš užvirsiu vandens. Kaip mažai aš tave pažįstu — net nežinau, ar geri kavą ar arbatą.

REGINA. Kavos, norėčiau.

BIRUTĖ. Regina, mudvi niekad nebuvom artimos draugės. Tu. . . gerai pažinojai Paulių. Mūsų nameliai Žaliakalny buvo beveik vienodi. Dabar staiga mudvi svetimoj šaly, vėl beveik kaimynės — aš girdėjau, kad tu atsiradai netoli Miuncheno. Dabar mudvi, žaliakalnietės, turim būti sąjungininkės. . . *(Nesulaukdama REGINOS atsakymo)* Tu sakei — kavos. . .

PAULIAUS BALSAS. Regina. . . Miriam. . . Rosie. . . Kur jūs išsiteksit? . . .

(PAULIUI ištariant jų vardus, į sceną įeina MIRIAM ir ROSIE. REGINA atsisėda ant sofos ir ima šlifuotis nagus. MIRIAM atsisėda prie stalo ir ima skaityti knygą. ROSIE paima šluotą).

BIRUTĖ. Anaiptol. Iš tikrųjų, ta gausybė kaip iš dangaus. Mums keturioms savaip drąsiau. . . tvirčiau. . . tikriau. . .

(Tris moteris apšviečia skaidri, šventiška šviesa. BIRUTĖ apžvelgia jas ir jos veide pasirodo šypsena).

ROSIE *(pastebi BIRUTĘ).* Frau Dauvydas. . .

BIRUTĖ. Pasilikit, kaip esat. Aš noriu įgert akim šį vaizdą. Kada nors, tolimoj ateity, gal jau senelės su anūkėmis, mes prisiminsim šį vakarą, kaip mes visos drauge, Miuncheno vakarą. . .

REGINA. Prie senos lempos šviesos. . .

MIRIAM *(nuleidžia knygą).* Moterų komanda. . .

BIRUTĖ. Niekas mūsų nenugalės, Mes įveiksim visus slibinus!

REGINA. Įskaitant vyrus?

MIRIAM. Gal toksai pasaulis būtų geresnis. Moterų pasaulis. . .

BIRUTĖ. Taip, Miriam, mes visos seserys. Viena šeima.

ROSIE. Labai graži mintis.

REGINA. Tetrūksta smuikų muzikos.

BIRUTĖ. Mūsų bendros dainos. *(Parodo į vaikų vežimėlį, tykiai ir švelniai).* Kokią dainą mes visos žinom? Rosie?

ROSIE. *Sah ein Knab' ein Roeslein steh'n,*
Roeslein auf der Heide. . .

MIRIAM. Mes jos nemokam.

REGINA. Blogas ženklas? „Seserys" be bendros dainos.

BIRUTĖ. Mes atrasim bendrą dainą. Miriam?

MIRIAM. *Shlof mayn kind, shlof k'seyder,*
Zingen vel ich dir a lid. . .

REGINA. Kodėl nedainuoji lietuviškai? Juk moki.

MIRIAM. Mano motina greičiau išgirs žydiškus žodžius.

BIRUTĖ. Tavo eilė, Regina.

REGINA. *Odnozvučno gremit kolokol'čik*
I daroga pylitsa v daly. . .

MIRIAM. Kodėl ne lietuviškai, Regina?

REGINA. Tai mano vyro mėgiamiausia daina.

BIRUTĖ. Rusai, sako, labai temperamentingi.

MIRIAM *(imituodama vyro balsą).* „Kodėl aš mušu tave? Nes aš tave myliu!"

REGINA *(jautriai reaguodama).* O ne, jis labai sentimentalus. *(Ji toliau niūniuoja rusiškos dainos melodiją).*

BIRUTĖ. Lietuviškai, merginos, lietuviškai.

Bijūnėlis žalias,
Bijūnėlis gražus,
Bijūnėlio žali lapai,
Raudoni žiedai.

Rosie, ir tu!

(ROSIE prisijungia prie visų. Jos ima harmonizuoti melodiją. Jas visas užlieja ir sujungia šilta šviesa, paversdama sceną draugystės ir sandaros įvaizdžiu).

BIRUTĖ *(PAULIAUS BALSO link, dainavimui pritilstant).* Kokia nepaprasta mūsų laimė, Pauliau. Tik pažiūrėk į jas. Rosie, vienuolių išauklėta kaimo mergelė, tokia

sveika, paprasta ir tokia tvirta savo paprastumu. Miriam, mūsų Miriam, visam gyvenimui susirišusi su mumis draugystės ir dėkingumo saitais. Ir Regina, kadais mano varžovė, dabar gal taps mano drauge. Ar ne Dievo valia, kad ji atsidūrė šalia mūsų svetimam pasauly? Tu buvai teisus tada, Lietuvoje. Mes pastatysim užtvarą, ir jokia galybė jos nesugriaus. . .

(Šaižus telefono skambėjimas užgesina šiltą šviesą ir nutraukia dainavimą. Apytamsėje scenoje, REGINA, MIRIAM ir ROSIE pamažu išeina į skirtingas puses. Staiga iš lauko pasigirsta sunkvežimio ūžimas, palaidi balsai dainuojantys "When it's springtime in the Rockies", kaubojiški šauksmai. Sunkvežimio prožektorius perbraukia kambarį. BIRUTĖ prieina prie telefono ir pakelia ragelį. Pačioje scenos kairėje pasirodo VASILIJUS, kalbantis į telefono ragelį).

VASILIJUS. Alio. Ar mano kekšė dar pas jus? Alio.

(BIRUTĖ suspaudžia ragelį rankoje ir sukanda dantis. Pasigirsta beldimasis į duris. Ji padeda ragelį prie telefono ir eina prie durų).

VASILIJUS *(nežinodamas, kad BIRUTĖ jo nebesiklauso).* Jei ji dar pas jus, pasakykit, kad ji nebedrebėtų visu savo kekšišku kūnu. Aš jos nebebausiu. Aš atradau pakaitalą. Vardu Miriam. Pasakykit mano kekšei, kad ji neprilygsta mano pakaitalui. Viskuo. Girdit? Ko jūs tylit, ponia Dauvydiene? Alio! Aš jums daugiau nebeskambinsiu. Ar girdit mane?

(VASILIJUI bekalbant, BIRUTĖ atidaro duris. Jose stovi ROSIE, sumišusi, be savo bavariškos skrybėlaitės ir pelerinos, sulytais plaukais. Susigėdusi ji nuleidžia galvą).

BIRUTĖ. Rosie! Kur tu buvai visą mėnesį?!

(Pasigirsta barbenimas į langa stiklą: akmenukai iš gatvės. BIRUTĖ staigiai atsisuka į langą, žvilgteri į tebetarškantį telefoną, vėl sukasi į ROSIE. Akimirką ji nebežino už ko griebtis).

BIRUTĖ *(piktai).* Kalbėk! Ar žado netekai?!

ROSIE *(pravirksta).* O, Frau Dauvydas. . . Frau Dauvydas. . .

FRANK *(už langa). Regina, it's me! It's Frank!*
(BIRUTĖ pribėga prie langa).

BIRUTĖ. Nutilkit! No Regina! *Go away!* Čia ligonis!

FRANK. *What's that?!*

BIRUTĖ. Palikit mane ramybėj! ! !

Pirmo veiksmo uždanga

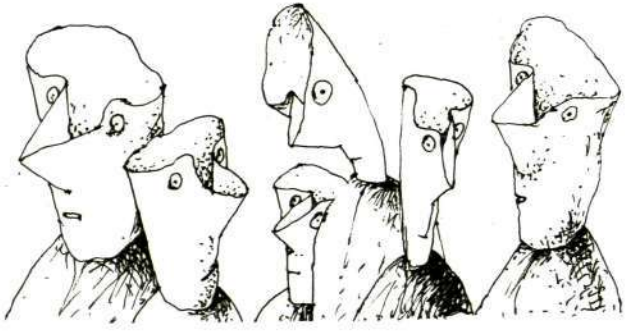

PROKONSULO GRĮŽIMAS

ZBIGNIEW HERBERT

Aš nutariau grįžti į cezario rūmus
dar kartą pabandysiu ar galima ten gyventi
o juk galėčiau likti šičia tolimoj provincijoj
kur snūduriuoja švelnūs platanų lapai
ir taikiai viešpatauja ligoti jo sūnėnai

sugrįžęs nesistengsiu pataikauti
plosiu šauksiu bravo ne daugiau negu reikia
sversiu uncijom šypsenas antakius rauksiu diskretiškai
ką gi už tai aš negausiu auksinės grandinės
geležinės pakaks

aš nutariau grįžti rytoj ar poryt
nebegaliu gyventi vynuogynuos čia viskas ne mano
medžiai be šaknų namai be pamatų stikliniai lietūs gėlės
/iš vaško
sausas debesis barbena į tuščią dangų
taigi grįšiu rytoj poryt kaip nors sugrįšiu

reikės iš naujo susitarti su veidu
su apatine lūpa kad slėptų panieką
su akimis kad būtų nežemiškai tuščios
pagaliau su vargšu smakru mano veido zuikiu
kurs dreba kada įeina pretorijonų gvardijos
vadas

viena tikrai žinau vyno su juo negersiu
kada atkiš man taurę panarinsiu žvilgsnį
ir apsimesiu kad rakinėju dantis
cezaris netgi mėgsta pilietinę drąsą
ligi tam tikros ribos tam tikros protingos ribos
iš esmės tai žmogus kaip kiekvienas kitas
ir jam jau seniai nusibodo žaidimas nuodais
neįmanoma nusigerti amžinai tie šachmatai
kairiąją taurę Druzui dešiniojoj pavilgyti lūpas
paskui tik vanduo nenuleisti akių nuo Tacito
išeiti sodan pareiti kai bus jau išneštas kūnas

Aš nutariau grįžti į cezario rūmus
aš tikrai tikiu kad viskas baigsis gražiuoju

Iš lenkų kalbos vertė Tomas Venclova

ŽMOGUS BE DIEVO

Autobiografiniai škicai

VINCAS TRUMPA

Reikia drąsos

Kalbėti apie save nėra lengva ne dėl to, kad reikėtų labai daug ką slėpti ar meluoti, bet todėl, kad labai sunku save pažinti. Žmogus visados yra ne tas, kas jis yra. Sakoma, iš darbų pažinsi žmogų. Tačiau ir darbai ne visados atliepia jų autorių. Galima sakyti labai gražius pamokslus, o gyventi tikro velnio gyvenimu. Todėl J.-P. Sartre ir sako, kad „žmogus visados yra anapus to, ką jis daro". Ir tas anapus greičiau pragaras negu dangus.

Šiuos mano autobiografinius škicus būtų galima pavadinti nepriklausomo žmogaus, arba žmogaus be Dievo apsimąstymais. Nors nepriklausomas žmogus ir žmogus be Dievo nebūtinai reiškia tą patį, tačiau net nesuabejojus Dievo buvimu sunku būti laisvu žmogumi, o, kaip žinia, be laisvės negali būti ir nepriklausomybės.

Nesu labai bailus žmogus, tačiau šiandieną atvirai pasisakyti, kad esi žmogus be Dievo, reikia nemaža drąsos. Mat žmogus be Dievo dažnai suplakamas su visišku bedieviu arba ateistu. Ar galima gerbti ateisto pažiūras, klausia kun. Petras neseniai pasirodžiusioje katalikiško Lietuvos pogrindžio knygoje *Naktis* (Chicago, 1986). Ir čia pat atsako: „Jei jau bedievybę, tą stabą reikia gerbti, tai tuo labiau galima gerbti plėšikavimą, paleistuvystę, melą, žudynes ir visas kitas

mažesnes nuodėmes" (218). O neseniai vienas Amerikos televizijos apaštalas, kurių dabar priviso gana daug ir kurie turi plačią auditoriją ir daro didelį biznį, pareiškė: „Liberalus teologijos profesorius, prostitutė, narkomanas ir žmogžudys — visi sutaria, kad biblija nėra Dievo žodis". Lyg, rodos, tarp tų profesijų būtų kas nors bendra, arba kad labai geras katalikas negalėtų būti vienos iš tų profesijų narys.

Net ir mūsų Juozas Girnius nenori, ar nesugeba atskirti ateizmo nuo amoralizmo. „Kur išsiskleidžia ateizmas", rašo jis, „ten iškyla ir amoralizmas, ir atvirkščiai, kur įsigali amoralizmas, ten išauga ir ateizmas". Tai jis vadina tiesiog užburtu ratu (*Žmogus be Dievo,* 1964, p. 85). Be abejo, tai sakydamas Girnius turi prieš akis Sovietų Sąjungą. Tačiau moralės ir tikėjimo atžvilgiu nelabai aišku, kas ką pralenkia: kapitalistiniai Vakarai, ar komunistiniai Rytai.

Sekant dabartinės Lietuvos dvasinį gyvenimą reikia daugiau stebėtis ne tais, kurie taip atkakliai ir gana sėkmingai gina savo bažnyčią, o gal ir tikėjimą, kaip tais, kurie dar drįsta pasisakyti prieš bažnyčią arba skleisti ateistines bei agnostines pažiūras. Žinoma, kad jau Dekarto ir Paskalio laikais (taigi XVII amžiaus pirmojoje pusėje) Paryžiuje buvo priskaičiuojama apie 50.000 ateistų ir jie vaikščiojo galvas iškėlę. Manau, kad šių dienų Lietuvoje sunkiau būti ateistu arba ir žmogumi be Dievo negu Nepriklausomoje Lietuvoje, kuri buvo daugiau ar mažiau sekuliarinė valstybė. Prisimenu, kaip pats Kėdainių gimnazijos kapelionas atnešdavo man į klasę *Kultūros* žurnalą, kurį ėmiau skaityti, būdamas vyresnėse klasėse.

Vargu ar tą patį galima būtų pasakyti apie šių dienų Ameriką, nekalbant apie mūsų išeiviją. Kai neseniai L. C. Pauling, dvigubas Nobelio premijos laureatas, vienoje televizijos programoje atvirai pasisakė, kad jis netiki į Dievą, visa didžiulė auditorija tiesiog net aiktelėjo. Taip baisu visiems pasidarė. Užtat nenuostabu, kad dar ir šiandien labai rimtai reikalaujama mokyklose lygiomis dėstyti ir evoliucijos

ir tariamą „sutvėrimo mokslą" („creation science"). Nenuostabu taip pat, kodėl beveik kiekvienas politikas savo kalbą užbaigia „God bless America" žodžiais.

Štai kodėl ir sakome, kad reikia drąsos kalbėti apie žmogų be Dievo, nors žmogus be Dievo visiškai nereiškia, kad jis aplamai neigia Dievo buvimą. Mano žmogaus be Dievo sąvokos supratimas beveik nieko bendro neturi su J. Girniaus žmogaus be Dievo samprata. Šią savo išpažintį atlikti padrąsino mane neseniai perskaitytas puikus Tübingeno universiteto prof. Hans Küng veikalas, kuris dabar pasirodė ir anglų kalba *Does God Exist? An Answer for Today* (Vintage Books, 1980). Didžiausias šios knygos privalumas, kad jos autorius, Romos Gregorianumo universiteto auklėtinis, su tokia pačia rimtimi ir pagarba kalba apie tikinčiuosius ir netikinčiuosius, krikščionis ir nekrikščionis, katalikus ir nekatalikus. Prisiminęs anuos televizijos pamokslininkus jis sako, kad jie taip dažnai ir taip autoritetingai mėgsta kalbėti Dievo vardu, lyg, rodos, tą Dievą jie nešiotųsi savo kišenėje. O dėl tikėjimo ir moralės ryšių jis pateikia tokią, mano galva, labai išmintingą išvadą: „Tie, kurie tiki į Dievą, vien tik dėl to (ipso facto) nėra geresni", suprask, už netikinčiuosius (p. 562). Be abejo, tai sutinka ir su šv. Povilo laiške romėnams pareikšta mintimi, kad „Dievas teisia visus lygiai", arba kaip Hans Küng tuos žodžius parafrazuoja, „Dievas neturi favoritų".

Kada Dievas nereikalingas

A. J. Greimas kartą yra pasakęs: „Kaip geram bedieviui yra reikalingas geras krikščionis, taip geram krikščioniui reikalingas geras bedievis" (1965 m. Santaros-Šviesos suvažiavime Tabor farmoje). Be abejo, pasaulis niekados nebus nei vien tiktai krikščioniškas, nei vien bedieviškas, nepaisant nei vienų nei kitų prozelitų pastangų. Pasaulyje užteks vietos ir vieniems, ir kitiems, ir dar tretiems, nes pasaulis yra dauginga vienovė. Gerai, kad Greimas, kaip ir

Hans Küng, kalba maždaug lygiomis ir apie gerus krikščionis ir gerus bedievius.

Kalbėdamas apie save norėčiau tik bedievį pakeisti žmogumi be Dievo. Mat žodis bedievis implikuoja lyg tam tikrą konfliktą su Dievu, jo buvimo pripažinimą ar nepripažinimą. Tuo tarpu žmogus be Dievo visiškai nesprendžia panašios dilemos. „Kas man darbo, kad Dievo nėra", sakė A. de Saint-Exupéry. Svarbu, kad žmoguje yra dieviškumas. Todėl žmogus be Dievo nebūtinai turi būti ateistas ar agnostikas. Iš tikrųjų, žmogus be Dievo prileidžia Dievo buvimą, nes kitaip jis kalbėtų tik apie žmogų. Tik jis mano, kad šiuo konkrečiu atveju Dievas jam nebūtinai reikalingas. Visi gerai žino anekdotą apie garsų matematiką ir astronomą Laplace (1749-1827) ir Napoleoną. Napoleonas, susipažinęs su jo dangaus mechanikos sistema, paklausė: „O kur jūsų sistemoje Dievas?" „Viešpatie", atsakė Laplace, „jis man nebuvo reikalingas". Tuo jis norėjo tik pasakyti, kad būti geru matematiku ir astronomu ir spręsti dangaus mechanikos problemas Dievas nebūtinai reikalingas. Žinoma, nebūtų teisinga galvoti, kad tikintysis negalėtų būti geras matematikas arba istorikas.

Sakoma, kad kiekvienas žmogus turi savo angelą sargą. Ne tik katalikas, bet ir pagonis stabmeldys su savo laumėmis ir laimomis, kurios jį lydi nuo lopšio ligi paskutinio atodūsio, o gal ir po to. Mano toks angelas sargas turbūt buvo baimė. Ne ana didžioji baimė arba siaubas, apie kurį kalbėjo danas Kierkegaardas ir dauguma mūsų laikų egzistencialistų, išsigandę revoliucijų, karo baisumų ir atominės grėsmės, bet ta paprasta kasdienė baimė, kurią pajunta vaikas užsigavęs pirštą. Skausmas greitai praeina, bet baimė pasilieka. Gal nebuvau bailesnis už kitus, bet buvau labai nedrąsus, o kur trūksta drąsos, ten ima viešpatauti baimė.

Manau, pirmasis baimės šaltinis buvo tėvas, kuris mane, berods, tik vieną vienintelį kartą tėra diržavęs, bet to užteko visam gyvenimui. Aiškiai žinojau, kad buvau kaltas.

Aplamai, mūsų tėvas nemėgdavo kištis į smulkmenas, kartais net vaikų vardus sumaišydavo. Visokius tvarkos ir drausmės klausimus spręsdavo motina, kurios, be abejo, niekas nebijojo. Juk motinos mušimas — sviestu tepimas.

Norėjau būti geras vaikas ne dėl to, kad jau būčiau supratęs, kas yra gera, bet dėl to, kad reikėjo išlaikyti konkurenciją su kitais. O tai nebuvo lengva augant vienuolikos vaikų šeimoje. Labiau vengiau ne to, kas bloga (iš kur toks snarglys galėjai žinoti, kas bloga!), bet to, kas negražu. O iš to, kas negražu, galėjo visi kiti tik pasijuokti. Estetinė nuovoka pas žmogų turbūt atsiranda pirma negu etinė. Net ir verkti buvo laikoma negražu, užtat nebuvau verksnys.

Tik gerokai vėliau atsirado nusikaltimo ir bausmės supratimas. Daryti bloga buvo ne tik negražu, bet ir pavojinga. Toji triguba baimė ir buvo mano angelas sargas. O tokiems negražiems darbams progų buvo labai daug. Dabar, sulaukęs žilos senatvės, dažnai pagalvoju, kaip kartais mažai tereikėjo, kad tas geras vaikas būtų nuėjęs šunkeliais, pavirtęs neklaužada ir gal net nusikaltėliu. Tiesiog baisu pagalvoti, koks siauras takelis buvo tarp gera ir bloga, kaip lengva būtų buvę paslysti be to trigubo angelo sargo.

Daug kas paklaus, o Dievo ar nebijojai? Be abejo, ir mūsų gryčioje, kaip ir kiekvienoje ano meto gryčioje, buvo nuolat kartojama: „Ar tu Dievo nebijai?", „bijok Dievo" ir pan. Turiu prisipažinti, kad nuo pat savo ankstyvosios jaunystės, kiek tik mano atmintis neša, tokios baimės visiškai neturėjau. Negalėčiau pasakyti, kada pas mane susikristalizavo mintis, kad Dievas galėtų būti tik pagalbos ir meilės šaltinis. Man visados atrodė, kad Dievas reikalingas tik skriaudžiamiems ir vargšams, o kadangi aš niekados nebuvau nei skriaudžiamas, nei vargšas, tad man ir to gerojo Dievulio pagalba nebuvo labai reikalinga. Ji buvo labai reikalinga mano jaunesnei seseriai, kuri nuo mažens buvo varginama ligų ir kuri vėliau pasidarė vienuolė.

Tiesa, bent porą kartų savo gyvenime ir aš šaukiausi Dievo pagalbos. Pirmą kartą pačioje vaikystėje ganydamas karves dideliuose, kaip man tada atrodė, Paliepių miškuose, kurie iš dviejų pusių supo mūsų gražų viensėdį ir kuriuos skyrė nedidelis, bet labai gyvas upelis, kurį mes Upėmis vadindavome. Tai buvo turbūt patys laimingiausi mano gyvenimo metai, visiškai nepanašūs į Juozo Baltušio „parduotąsias vasaras". Vieną gražią dieną dingo karvės. Turbūt buvau užsnūdęs. Sekdamas jų pėdsaku priėjau miško kelią, ties kuriuo prie labai seno ąžuolo buvo prikaltas Rūpintojėlis. Atsiklaupiau ir labai karštai meldžiausi jo pagalbos, kuri man tuomet tikrai buvo reikalinga. Deja, per tą sugaištą laiką karvės išėjo į užmiškio kaimyno rugius ir jis nusivarė jas pas save. Tai buvo bene vienintelis kartas, kada aš taip sąmoningai susidūriau akis į akį su Dievu ir ėmiau abejoti Jo pagalbos ranka, o gal ir iš viso Jo gerumu ir teisingumu.

Kitas atsitikimas buvo daug vėliau, jau karui einant į pabaigą. Sėdint vienoje Graco (Austrijoje) priemiesčio užkandinėje staiga užskrido anglų ar amerikiečių lėktuvai ir ėmė mėtyti bombas. Šviesa užgeso, sienos virpėjo, nuo lubų krito cemento gabalai. Atsirėmęs į durų staktą ėmiau instinktyviai ir visiškai nesąmoningai kartoti: Dieve, Dieve. . . Viskas pasibaigė laimingai, nors bombos krito labai arti. Žinoma, rimčiau pagalvojęs negalėjau pasakyti, kad tas mano pagalbos šauksmas išgelbėjo mane, nes per tą patį bombardavimą ir per kitus bombardavimus žuvo daug žmonių, kurie galbūt sąmoningiau ir karščiau šaukėsi tos pačios Dievo pagalbos ir jos daugiau buvo verti, nes ja labiau tikėjo.

Apie užuovėją ir išgverusį laiką

Beveik visiems mano kartos žmonėms teko pergyventi du labai skirtingus gyvenimo būdus: tradicijomis ir papročiais dar gana tvirtai surėstą lietuviško kaimo ir beveik jokių

tradicijų neturintį, į visas puses besiblaškantį miesto gyvenimą. Karas ir pasitraukimas iš krašto tą situaciją dar labiau sujaukė. Tai, ką mūsų kaimynas Mikalojus Katkus pavadino *Balanos gadyne*, kurią aš dar labai gyvai prisimenu, ką Vincas Krėvė taip meistriškai aprašė savo *Šiaudinėje pastogėje*, Marius Katiliškis pakrikštijo labai gražiu *Užuovėjos* vardu. Nepaisant dažnai didelio vargo ir visokių nepriteklių tokioje užuovėjoje augdamas žmogus jautei kažkokią vidinę šilumą, ryšį su gamta, svarbiausia, visišką saugumą. Tai ir buvo gyvenimas kaip pas poną Dievą už krosnies.

Mano atveju toji užuovėja buvo ypač šilta ir saugi, nes augau labai didelėje, palyginti darnioje ir reliatyviai pasiturinčioje šeimoje. Tame atokiame viensėdyje, toli nuo visų kaimynų, iš dviejų šonų miškais apsuptame, visiškai nejautei nei tos vienumos, nei tos tuštumos, kurią dažnai taip skaudžiai pergyvena augantis mieste. Svarbiausia, jauteisi visiškai saugus, o kur nėra pavojų, ten ne labai reikalinga ir gelbėjanti ranka. Ar ne taip reikia aiškinti garsaus Hölderlino eilėraščio „Patmos" pirmąsias eilutes? To eilėraščio vertimą į lietuvių kalbą neseniai paskelbė A. Nyka-Niliūnas *Metmenų* žurnale.

Užtat aš net nemokėčiau pasakyti, kada aš pasidariau žmogumi be Dievo. Atrodo, lyg toks ir būčiau gimęs, kaip, beje, turbūt gimsta ir visi vaikai. Skirtumas gal buvo tik toks, kad niekas per daug ir nesistengė skiepyti manyje Dievo baimės, ar jo pagalbos reikalą. Tėvas skaitė liberalų *Lietuvos ūkininką* nuo pat jo įsikūrimo dienos (1905 m.) ir kalbėjo mieliau apie gamtos įstatymus negu apie Dievo įsakymus. Mokslininkas jam buvo aukščiau už šventąjį, sąžinės balsas svarbiau už Apveizdos ranką. Jis buvo greičiau panteistas. Du vyresnieji broliai, pas kuriuos aš mokiausi, buvo greičiau agnostikai ar net ateistai. Aš, žinoma, buvau per jaunas tokius dalykus suprasti. Ypač jie buvo kritiški tuo metu gana stipriai siaučiančiam klerikalizmui ir bažnyčios kišimuisi į

politiką ir į švietimo darbą. Tačiau konfliktas su bažnyčia dar nereiškė konflikto su Dievu.

Tik daug vėliau pradėjau galvoti, kad kai kurie XIX a. materialistai, Friedrichas Nietzsche ir kai kurie mūsų laikų egzistencialistai per daug sudramatino žmogaus ir Dievo santykius. Pavyzdžiui, Orestas J. P. Sartre dramoje *Musės* kalbasi su Dievu taip lyg, rodos, jis kalbėtųsi su kokiu mūsų laikų *diktatoriumi arba direktoriumi*: „Matai, Zeuse, aš esu žmogus, o kiekvienas žmogus pats susiranda sau kelią". Lyg, rodos, tas Zeusas trukdytų jam tą kelią pasirinkti. Iš kitos pusės, o koks tas kelias, ar jis pravažiuojamas? Ar atmetęs Dievo pirštą jis kartais dar labiau nesusipainioja? Bepigu jei visi žmonės būtų tokie stiprūs kaip Orestas, tokie drąsūs kaip Prometėjas, arba tokie išmintingi kaip Sartre. O kiek žmonių tą tariamą *savo* kelią susiranda alkoholyje, narkotikuose, keisčiausiuose religiniuose kultuose, beprotiškame ideologiniame ir politiniame fanatizme, arba tiesiog savižudybėje? Ar ne geriau palikti Dievą ramybėje, kaip kad ir nematomą angelą sargą?

Net tokia drąsi ir savarankiška moteris, kaip Simone de Beauvoir, priartėjusi prie savo gyvenimo slenksčio, pajunta savyje visiško savęs susinaikinimo grėsmę. Ji savo atsiminimuose rašo: „O vis dėlto kokia bjauri toji savęs susinaikinimo mintis dabar, kaip kartais būdavo ir anksčiau. Su širdgėla prisimenu visas tas perskaitytas knygas, visas tas lankytas vietas, visas tas sukauptas žinias. Ir štai viso to nebebus. Visos tos muzikos, visų tų paveikslų, visos tos kultūros, tiek daug viso to regimo pasaulio. Ir staiga niekas. . . Jeigu bent visu tuo būtų galima patręšti žemę, jeigu bent iš visko galima būtų ką nors pagaminti. Ką? Kalnelį? Raketą? Dabar niekas. Dar tebestovi prieš akis ta vėjo šiurenama lazdynų gyvatvorė, tos visos viltys, kuriomis maitinau save, tos stačiai aukso kasyklos ties mano kojomis, tas visas gyvenimas prieš akis. O vis dėlto abejingai

žvelgdama atgalios į tą jauną ir pilną tikėjimo mergaitę, turiu prisipažinti: O kaip baisiai aš klydau" (cit. iš Küng. p. 633).

Tai nėra Simone de Beauvoir šauksmas į Dievą, tai greičiau šauksmas į amžinybę, į norą būti arba išlikti. Toks šauksmas ypač gerai suprantamas žmogui be Dievo, kuris tam tikrais momentais nebeturi už ko daugiau nusitverti, kaip tik už savęs paties. Tada tai ir iškyla kokios nors aukštesnės užuovėjos klausimas. Žinoma, Mme de Beauvoir visiškai be reikalo kalba apie visišką savęs susinaikinimą arba nieką. Ji panašiai, kaip ir poetas Horacijus, pasistatė sau paminklą už varį tvirtesnį ir už piramides karalių aukštesnį.

Kadaise Šekspyras išplėšė iš tokios saugios užuovėjos Danijos princą Hamletą ir pastatė jį prieš iš normalios vagos išėjusį arba išgverusį laiką, kai jo dėdė nužudė jo tėvą ir vedė jo motiną. Turbūt taip būtų galima išversti Hamleto žodžius "the time is out of joint", nors tikslesnis vertėjas juos kitaip verčia. Šiandien mūsų didmiestiniame gyvenime būtų galima kalbėti ir apie iš kriesų išėjusią arba išgverusią erdvę, kuri vis labiau užversta visokiais daiktais ir jų atmatomis, kurioje beveik nebelieka vietos tai jaukiai ir saugiai užuovėjai. Mūsų laikų paradoksas, kai milijoniniame mieste žmogus pasijunta lygiai toks pat vienišas, kaip baltoji meška Arktikos ledynuose ir sniegynuose. Suprantamas mūsų laikų filosofų ir pedagogų rūpestis, kaip būtų galima toje išgverusioje erdvėje ir laike sukurti bent šiokį tokį tos saugios užuovėjos pakaitalą, kurį Otto F. Bollnow vadina „naujuoju prieglobsčiu" ("die neue Geborgenheit"). Jo pagalba galbūt būtų galima išspręsti tą problemą, kuri pagimdė egzistencializmą. Būtent, kaip gyventi ir mirti be Dievo.

Abejonės, abejonės

Mykolas Drunga, apžvelgdamas kai kurių šviesiečių-santariečių filosofinę mąstyseną, mane priskyrė skeptikų, racionalistų ir materialistų grupei, kuriai esą transcendentinis

tikėjimas nebereikalingas (*Santara-Šviesa*, Čikaga, 1974, p. 124). Kažin ar galima šiuos tris dalykus suversti į vieną krūvą. Skepticizmas ir racionalizmas yra esminiai kiekvieno pažinimo įrankiai arba metodai, be kurių neįmanomas joks mokslas ir jokia filosofija. Tuo tarpu materializmas yra pavirtęs tam tikra gana dogmatiška pasaulėžiūra, kurios šiandien jau ima kratytis net komunistinio pasaulio intelektualai. Bet apie tai vėliau.

Užkliūva man ir tas „nebereikalingas" transcendentinis tikėjimas. Transcendentinis tikėjimas, be abejo, reiškia tikėjimą į Dievą. Bet kadangi aš ligi šiol neturėjau jokio konflikto su Dievu, todėl sakyti, kad Jis man nebereikalingas, būtų netikslu. Ligi šiol mokėjau be Jo šiaip taip gyventi. Ar Jis man bus reikalingas ateityje, kas gali pasakyti.

Mano mokytojas Leonas Karsavinas (1882-1952) dažnai kartodavo savo studentams, kad kiekvienas istorikas turi būti truputį skeptikas. Ir jis pats toks buvo, vis šiek tiek abejodamas ir didvyrių didvyriškumu, ir šventųjų šventumu. Matydamas, kaip apie vieną ir tą patį įvykį istoriniai šaltiniai vis kitaip atsiliepia, istorikas kitoks ir būti negali. Kaip metodas skepticizmas yra ne tik kiekvieno mokslo, bet ir bet kokios kūrybos pagrindas. Berods, Miguel de Unamuno yra pasakęs, kad „gyvenimas yra abejojimas, o tikėjimas be abejojimo tėra mirtis".

Kartais tačiau ir skepticizmas bandomas paversti tam tikra pasaulėžiūra arba ideologija. Viena tokia skepticizmo kaip ideologijos forma yra nihilizmas. Jeigu žmogus viskuo abejoja, vadinas, jis nieku netiki, taigi yra nihilistas. Be abejo, tokia išvada būtų teisinga, jeigu tas viskas būtų Dievas, o tas niekas būtų pasaulis be Dievo. Iš per didelio tikėjimo ir yra išsiritęs nihilizmas. Tačiau nei Dievas nėra viskas, nei pasaulis be Dievo nėra niekas. Net ir didžiausias skeptikas kuo nors tiki. Tokiam skeptikui pavaizduoti kartais cituojamas šis lenkų poeto Konstantino Galčynskio (1905-1953) ketureilis:

Jei agurkas nedainuoja
Ir tai visais metų laikais,
Reikia *tikėti*, kad dangaus valia
Jis greičiausiai iš viso negali dainuoti

Žinoma, galėtų atsirasti ir dar didesnių skeptikų arba cinikų.

Būtų neblogai, jeigu visi mokslininkai, ypač istorikai, mokėtų taip atsargiai daryti išvadas, kaip anas lenkų poetas. Bet ir tada negalima būtų jų pavadinti nihilistais. Galima abejoti Vytauto didybe, bet negalima abejoti, kad jis buvo didysis Lietuvos kunigaikštis ir kad mirė 1430 m. Jau Heraklitas yra pastebėjęs, kad niekas neturėtų juoktis iš asilo, jog jam šiaudai geriau patinka negu auksas. Bet galima pasijuokti iš to paties asilo, kai jis siūlo lakštingalai pasimokyti dainavimo iš gaidžio. Ir mes neturėtume juoktis iš žmogaus, kuriam tyras vanduo geriau patinka negu visokios Coca-cola. Skeptikas, žinoma, galėtų suabejoti, ar tyro vandens iš viso besą.

Kai kas ir man yra priekaištavęs, kad mano rašiniuose per daug tokių žodelyčių, kaip kažin, turbūt ir ypač galbūt. Būdamas iš esmės skeptikas, sąmoningai vengiu per daug griežtų teigimų, vis prileisdamas galimybę, kad mano tiesa galbūt nėra vienintelė ar galutinė tiesa. Dažnai prisimenu G. K. Chestertono žodžius, kad „išmintingas žmogus yra tas, kuris mano, kad kvailys ne visados klysta". Iš to ir plaukia mano skepticizmas.

Sunku būtų mane įtikinti, kad žmogaus veiksmus arba elgesį valdo protas, nors jau išmintingasis Seneka aptarė žmogų, kaip protingą gyvulį ("animal rationale"), o Hegelis bandė įrodyti, kad „protas valdo pasaulį ir todėl viso pasaulio istorijos eiga yra protinga". Nereikia būti dideliu istoriku, kad pamatytum, jog ko labiausiai trūksta žmonių ir valstybių santykiuose, tai sveiko proto ir logikos. Juk ar galima įsivaizduoti ką nors kvailesnio, kaip II-sis pasaulinis karas, kuris pareikalavo tiek daug aukų ir beveik absoliučiai

nieko neišsprendė. Tikrai pagal aną romėnų patarlę: gimdė kalnai, o gimė pajuokos verta pelytė.

Visi gerai žinome garsiąją Dekarto formulę: mąstau, taigi esu („cogito ergo sum"). Ja daugiausia ir remiasi recionalizmas. Kažin ar tą gražų posakį nereikėtų apversti aukštyn kojomis: esu, taigi tarpais ir mąstau („sum ergo aliquot cogito"). Racionalistai norėtų žmogaus buvimą grįsti protu, beveik visiškai iš jo gyvenimo išjungdami tokius dalykus, kaip baimė, viltis, ilgesys, meilė ir t. t. Žinoma, ir tikėjimą, kurio taip pat negalima įrodyti protu, bet kuris suvaidino ir tebevaidina tokį didelį vaidmenį žmonių gyvenime. Sunku būtų pasakyti, kas nuolatinėse žmogaus pastangose ieškoti tiesos daugiau lėmė: protas ar tikėjimas. Kai kurie kraštutiniai racionalistai (pvz., Rudolfas Carnapas) lygina proto pasaulį su visu žemynu, o intuicijos pasaulį tik su mažyte sala ir džiaugiasi, kad tarp tų dviejų pasaulių nėra jokio ryšio. O gal kaip tik ir blogai, kad tokio ryšio nėra. Visi matome, prie ko privedė pasaulį perdėtas XIX a. pasitikėjimas protu ir mokslo galia. Užtat skeptiškai žiūriu ir į visokias šiandienines maisto ir elgesio racionalizacijas. Nežinau, ką svarstys A. J. Greimas savo naujame traktate *Apie netobulumą,* bet geriau kalbėti apie netobulumą negu apie žmogaus tobulybę, kūnišką ir dvasišką. Jeigu ne kas kita, tai protingas arba racionalus pasaulis — labai neįdomus pasaulis.

Apie du pasaulius

Tikrai nenorėčiau būti vadinamas materialistu, nors daug kas mano, kad žmogus be Dievo ir materialistas yra vienas ir tas pat dalykas. Manau, kad tokiame sugretinime slypi didelis nesusipratimas. Ne tik žmogaus be Dievo, bet ir tikro ateisto, kuriam, anot M. Drungos, transcendentinis tikėjimas visiškai svetimas, negalima pavadinti materialistu. Mano galvoje iš viso sunkiai telpa žodis materialistas, nebent materialistu vadintume tą žmogų, kuris materialines gėrybes arba daiktus labiau vertina negu dvasines vertybes. Tada,

žinoma, tokių materialistų mes daugiau sutiktume mūsų kapitalistiniame pasaulyje, kuriam, atrodo, kartais svarbiau ką nors turėti, negu kuo nors būti.

Neseniai *Pergalės* žurnale tilpo kolektyvinis straipsnis „Išmintingųjų puota" (1987 m. gegužės numeryje). Toje puotoje arba simpoziume dalyvavo ir du mūsų išeivijos svečiai: A. J. Greimas ir Marija Gimbutienė. Tos puotos tema — žmogaus dvasingumas, arba kas iš tikrųjų svarbiau: turėti ar būti. Įdomu, kad abu svečiai iš Vakarų kaip tik pasisakė prieš per didelį dėmesį materialinėms gėrybėms arba daiktams. Įdomu taip pat, kad filosofas (gimęs 1938 m.) Krescencijus Stoškus pareiškė, nors ir tik tarp skliaustelių, kad „žmonių be jokios dvasinės kultūros iš viso nėra". Kitaip sakant, negalėtų būti ir materialistų, nes koks materialistas su dvasine kultūra? Vargu šiandien surastume žmogų, kuris tikėtų, kad iš medžiagos gimsta dvasinės vertybės.

Studijuojant istoriją ir ypač klausantis Leono Karsavino paskaitų apie istorijos teoriją ir filosofiją man visados knietėjo klausimas, kas yra istorijos, kaip tam tikro proceso, ir istorijos, kaip mokslo, pirminis objektas. Žinome, kad vieni istorikai daugiau dėmesio skiria individui (asmenybei), kiti — kolektyvui (visuomenei); vieni labiau pabraukia ekonomines sąlygas, kiti — dvasinius nusiteikimus ir t. t. Tačiau kas yra tas pirminis istorinis faktas, dėl kurio galėtų sutarti visi praeities tyrinėtojai, ne tik istorikai, bet ir tautotyrininkai, literatūrologai, menotyrininkai ir visi kiti? Tam klausimui pašvenčiau 1937 m. vasarą ir parašiau stamboką straipsnį apie istoriškumo problemą, kuris buvo atspausdintas universitetiniame leidinyje *Eranus* (1938 m.). Nors toje mano studijoje buvo daug kas nepakankamai apgalvota, pagrindinė mintis, man atrodo, buvo teisinga. Prieš mūsų akis yra lyg du pasauliai: didysis gamtos pasaulis ir mažasis žmogaus pasaulis. Gamtos pasaulyje viešpatauja medžiaga, kuri yra virš laiko arba amžina. Niekas negalėtų pasakyti, nei kada tas pasaulis prasidėjo, nei kada jis

pasibaigs. Tuo tarpu žmogaus pasaulis prasidėjo laike ir laike pasibaigs. To mažojo pasaulio kūrėjas yra žmogus ir tiktai žmogus su savo visomis dvasinėmis galiomis. Dėl to tą pasaulį galima vadinti taip pat dvasiniu arba kultūros pasauliu. Kadangi jis surištas su laiku, jis turi savo praeitį, dabartį ir ateitį. To pasaulio praeitis ir yra vienintelis istorikų ir kitų kultūros tyrinėtojų objektas.

Be abejo, savo kūnu žmogus yra taip pat ano didžiojo gamtos pasaulio dalis. Tačiau vos tik žmogus ištarė pirmąjį žodį ir pasigamino pirmą daiktą, jis jau nebebuvo vien tik ano gamtos pasaulio dalis. Jis jau kūrė savo dvasinį pasaulį. Kas galėtų pasakyti, iš kokios medžiagos yra padarytas žodis arba raštas. Pirmieji žmogaus pasigaminti įrankiai taip pat jau nebepriklausė gamtos pasauliui, bet buvo žmogaus arba dvasinio pasaulio dalis.

Mano jaunystės metais gana populiari buvo Liudviko Büchnerio (1824-1899) knyga *Kraft und Stoff*, kurią dar 1902 m. Jonas Šliūpas „perguldė" lietuviškai ir kaip *Spėką ir medegą* išleido Čikagoje. Pats Büchneris, tipiškas XIX a. materialistas, kuriam medžiaga atrodė viskas, vis dėlto turėjo prisipažinti, kad tarp žmogaus minties ir jo šlapumo yra tam tikro skirtumo, nors jie abu yra to paties žmogaus gaminiai. Be abejo, yra skirtumo tarp meno paveikslo ar skulptūros ir tos medžiagos, iš kurios jie padaryti. Tą ne vienas pastebėjo ir anoje išminčių puotoje Vilniuje. Tą mintį gražiai išreiškė jėzuitas P. Teilhard de Chardin (1881-1955): „Konkrečiai kalbant nėra nei medžiagos, nei dvasios, yra tiktai medžiaga, kuri tampa dvasia". Tačiau reikalingas žmogus, be kurio kūrybos toji medžiaga niekados nepavirstų dvasia.

Taigi nuo to laiko, kai atsirado (ar buvo sutvertas) žmogus, pasaulis suskilo į dvi dalis. Be abejo, pirmasis arba gamtos pasaulis atsirado (arba buvo sutvertas) daug anksčiau negu pradėjo kurtis žmogaus arba dvasinis pasaulis. Teisingai pastebėjo Claude Lévi-Strauss, kad „pasaulis prasidėjo be žmogaus ir jis be jo pasibaigs". Dėl žmogaus pasaulio

laikinumo, manau, niekas neabejoja. Gamtos pasaulis gali būti ir amžinas.

Tarp tų dviejų pasaulių yra tam tikra sąveika: gamta veikia žmogų, žmogus veikia gamtą. Juo arčiau einame į mūsų laikus, juo tas žmogaus pasaulis darosi laisvesnis ir mažiau priklausomas nuo gamtos pasaulio. Šiandieninis didmiesčio žmogus beveik nejaučia jokio ryšio su gamta. Tačiau vieno laisvė ir nepriklausomybė dažnai reiškia kito nelaisvę ir vergiją. Jeigu seniau galima buvo kalbėti apie žmogų kaip apie gamtos vergą (iš čia ir tas beveik visuotinas gamtos kultas), tai šiandien gamtos pasaulis vis labiau tampa žmogaus vergu. Žmogus tą gamtos pasaulį ne tik begėdiškai išnaudoja, bet tiesiog jį naikina ir žudo. Tam tikra prasme visa žmogaus gamyba ir kūryba yra gyvybės arba gamtos žudymas. Iš čia ir tas visokių gamtosaugininkų, žaliųjų ir kitokių grįžimo į gamtą sąjūdžių susirūpinimas ir pastangos atgaivinti senąjį gamtos kultą, tuo tarpu kai į pavojų atsidūrusių rūšių sąrašas vis ilgėja.

Kaip ten bebūtų, kol kas dar abu tie pasauliai tebeegzistuoja. Įvyko savotiškas stebuklas: žmogus, vis labiau atsikratydamas gamtos kulto, ėmė vis labiau pasiduoti savo paties kūrybos kultui. Metafizika nugalėjo fiziką, teologija pavertė savo tarnaite ne tik gamtos mokslus, bet ir filosofiją. Vakarų Europoje maždaug nuo Dekarto laikų mokslas ėmė kratytis to teologijos viešpatavimo, o XIX amžiuje dalykai pasisuko visiškai priešinga kryptimi. Atėjo mokslo gadynė. Bandyta „sumokslinti" taip pat ir istorijos mokslas, vis mažiau vietos paliekant žmogaus valiai ir kūrybai ir vis daugiau istorinį procesą darant priklausomą nuo materialinių sąlygų. L. Karsavinas nepritarė tokiam istorijos sumokslinimui, laikydamasis nuomonės, kad gamtos mokslams rūpi kas bendra, istorijai — kas individualu; gamtos moksluose vyrauja dėsningumas, istorijos nesąlygoja jokie dėsniai; gamtos mokslai tiki amžina pažanga, istorija greičiau abejinga tokiai pažangai.

Manau, su tuo daugmaž sutiks kiekvienas istorikas, kuriam rūpi to mažojo žmogaus arba dvasinio pasaulio pažinimas. Jis yra žmogaus sukurtas pasaulis ir jam pažinti Dievas nėra būtinai reikalingas, nors religija tame pasaulyje vaidino ir tebevaidina labai didelį vaidmenį.

Nepriklausomas žmogus

Vytautas Kavolis savo provokuojančios studijos paskutinį skyrių pašvenčia nepriklausomo žmogaus problematikai mūsų kultūros modernėjimo procese (*Sąmoningumo trajektorijos,* Chicago, 1986, p. 183-206). Ligi šiol, berods niekas pas mus panašios problemos nėra sprendęs. „Iš nepriklausomųjų", rašo V. Kavolis, „laukiame šviežių kūrybinių impulsų, neužprogramuotos kritikos, integralinės laikysenos kovojančių ideologijų akivaizdoje, niekam nesilankstančio ir niekam nepasiduodančio vienišumo". Tačiau V. Kavolis įspėja nepriklausomą žmogų nuo tam tikrų pavojų: vidinės disciplinos stokos, realistinio skepticizmo, teorinio galvojimo biednumo („neturto") ir aplamai negatyvinės nuostatos. Daug kam bus neaišku, kas tas realistinis skepticizmas.

Apžvelgęs du vadinamųjų nepriklausomųjų sąjūdžius, *Aušrinės* prieš 1918 m. ir Santaros-Šviesos po 1945 m. išeivijoje, V. Kavolis neieško tame mūsų kultūros modernėjimo procese absoliutaus nepriklausomumo, pasitenkindamas išvardinti tik visą eilę daugiau ar mažiau nepriklausomų asmenų, pradedant Antanu Strazdu ir baigiant Algimantu Mackumi. Tarp mūsų išeivijos nepriklausomųjų įrikiuoja ir mano mažybę. Neabejoja, kad yra tokių nepriklausomųjų ir dabartinėje Lietuvoje, tik, dėl žinomų priežasčių, jų neišvardina.

Pastabose prie savo svarstymų V. Kavolis nusiskundžia, kad „lietuviai neturi tradicijos sąžiningai atskleisti savo vidinius pakitimus". Paskutiniu metu tą spragą bandė užkišti A. J. Greimas (*Metmenų* 50 ir 51 knygos). Įdomu, kad tuos

jo autobiografinius bruožus beveik ištisai persispausdino *Pergalė*. Tegu bus čia antras toks bandymas, ypač akcentuojant žmogaus be Dievo nepriklausomumo problematiką.

Absoliučiai nepriklausomo, kaip ir absoliučiai laisvo žmogaus būtų nelengva surasti, nors apie tokį žmogų kalba danas filosofas S. Kierkegaardas savo traktate *Arba-arba* ir kiti vadinami egzistencialistai. Karolis Jaspersas, pats egzistencialistas, vadina tai „autobiografinių išgyvenimų filosofija". Šiais laikais absoliučiai nepriklausomas galėtų būti tik visiškas anarchistas arba visiškas nevykėlis, kokį to paties vardo romane bandė pavaizduoti Vytautas Janavičius. Istorija tokiems žmonėms nėra labai gailestinga. Tariant vieno mūsų priežodžio žodžiais, iš jų „nei Dievui žvakė, nei velniui kačerga". Berods, tokių žmonių nemėgo ir Dante Alighieri, nugrūsdamas juos į labai nepavydėtiną pragaro vietą.

Nepriklausomybė paprastai gretinama su laisve. Tik laisvas žmogus gali būti nepriklausomas. Bet kas yra laisvas žmogus? Žymus XIX a. pradžios rusų valstybininkas Mykolas Speranskis (1772-1839) ne be ironijos tvirtino, kad visoje ano meto Rusijos imperijoje buvusios tik dvi laisvų žmonių kategorijos: filosofai ir elgetos. Taigi nei visagalintis caras, nei galingoji aristokratija nebuvo laisvi, pirmasis vergaudamas Dievui, antroji — carui. Kadangi ir dėl filosofų laisvės reikėjo šiek tiek abejoti (kai kurie jų, kaip ir pats Speranskis, neišvengė Sibiro arba beprotnamio), absoliučiai laisvi galėjo būti tik elgetos. Mūsų šių dienų demokratinėje Amerikoje tokiais laisvūnais galėtume laikyti benamius valkatas, gatvėžmogius ir gal visokius hipius.

Atsigręžus atgal visoje žmonijos minties istorijoje pats nepriklausomiausias žmogus buvo Diogenas, vadinamas ciniku (IV a. prieš Kristų). Ir tą savo ciniko vardą jis gavo dėl šuniško savo gyvenimo būdo (graikų kalbos žodžiai kuon, kunikos be abejo giminingi su mūsų žodžiais šuo ir šuniškas). Jis skelbė, kad kiekvienas žmogus būtų pats sau karalius,

taigi nuo nieko nepriklausomas. Deja, jam jau ir tada reikėjo tokio žmogaus ieškoti su žiburiu rankoje. Turbūt dar sunkiau tokį absoliučiai nepriklausomą žmogų būtų rasti šiandien. Berods, tik vienas Kostas Ostrauskas buvo kadaise bandęs atstatyti seną ciniko (arba kiniko) garbę su savo ciniko užrašais *Akiračiuose*.

Reliatyviai nepriklausomu žmogumi lengviau pasidaryti tam, kurį nuo mažų dienų veikia ne viena kokia dominuojanti įtaka, bet visokios skirtingos įtakos. Panašus buvo mano atvejis. Jau nuo mažens veikė panteistinės tėvo pažiūros, tradicinė bažnytinė dvasia iš moteriškosios pusės, geroka dozė agnosticizmo ir net ateizmo brolių įtakoje. Paskutiniuose demokratiniuose seimo rinkimuose (1926 m.) mūsų šeima buvo susiskaldžiusi net į tris politines partijas (krikdemus, esdekus ir liaudininkus). Labai gerai prisimenu, su kokiu pasitenkinimu sutikau tų rinkimų rezultatus ir kaip skaudžiai pergyvenau gruodžio 17 d. perversmą. Po to perversmo tikrai demokratinei ir liberalinei minčiai nedaug beliko vietos ir lengva buvo nuslysti arba į kraštutinę kairę, arba į kraštutinę dešinę. Panaši dvasia vyravo tada ir beveik visoje Europoje.

Šioje vietoje verta sukaupti dėmesį į dar vieną aplinkybę, kuri buvo nepalanki normaliam mūsų tautos vystymuisi. Nors 1918 m. Lietuva, kaip ir daugelis kitų tautų, atgavo nepriklausomybę, tačiau toji nepriklausomybė buvo ne tokia kokios dauguma tikėjosi ir laukė. Ji neatliepė į istorinės Lietuvos didybę, kuri, beje, dirbtinai per daug buvo išpūsta. Ypač skaudu buvo, kad tos istorinės Lietuvos pati širdis, Vilnius, pasiliko Lenkijos rankose. Atsimenu, kaip tėvas nuolat kalbėdavo, kad Vilnius vistiek sugrįš į Lietuvą. Klaipėdos krašto likimas irgi kabėjo lyg ant plauko. Žodžiu, Lietuva buvo nepatenkinta savo status quo. Tai neišvengiamai radikalizavo ypač jaunąją kartą, vienus pakreipdama į tada dinamiškesniu atrodantį nacionalizmą ir fašizmą, kitus — į revoliucinę kairę ir komunizmą. Iš tų abejų pusių,

atrodė, ir tebuvo galima laukti vienokio ar kitokio skriaudos atitaisymo. Nors tautinio atgimimo metu itin stipriai reiškėsi demokratinės ir liberalinės idėjos, joms toje skaudžiai apluošintoje Lietuvoje dirva nebuvo labai palanki, juo labiau kad Vilniaus klausimu demokratiniai Vakarai daugiau ar mažiau stovėjo Lenkijos pusėje.

Užtatai visiškai nenuostabu, kad ir aš būdamas studentu žavėjausi vokiečių vitalistų (Hans Driesch ir kt.) filosofija ir organinės valstybės šalininkų (Othmar Spann ir kt.) idėjomis, nors prof. Karsavinas dažnai pasišaipydavo iš tokios organinės valstybės. Vienu metu net organizavome pogrindį Smetonos valdžiai versti ne kad būtų atstatyta demokratinė santvarka, bet kad būtų įgyvendintas radikalesnis nacionalizmas. Iš kitos pusės, ypač gilinant studijas Paryžiuje (1937-1939 m.) viliojo tada populiarus liaudies frontų sąjūdis. Ypač žavėjausi prancūzų socialistų vado Leono Blumo puikiais vedamaisiais jų organe *Le populaire*. Dėl to net buvau įskųstas ir turėjau aiškintis Švietimo ministerijoje, iš kurios gaudavau stipendiją.

Nepaisant visų tų skirtingų įtakų, nepaisant gana aktyvaus bendradarbiavimo tautininkų spaudoje (tautininkai tada irgi buvo suskilę į du lagerius), pasilikau daugiau ar mažiau nepriklausomu žmogumi su aiškiomis simpatijomis į kairę. Vis dar tebebuvau žmogus be Dievo. Užtat ir 1939-1940 m. įvykiai manęs taip baisiai nesukrėtė, ypač kad jie buvo susiję su Vilniaus sugrąžinimu Lietuvai. Man tada atrodė ir dabar tebeatrodo, kad Lietuva be Vilniaus ir be Klaipėdos nėra Lietuva, kad tiesiog likimas ją šaukia įsitvirtinti tuose abejuose kraštuose.

Ne režimas formuoja tautą, bet tauta kuria sau režimą. Turėdama palankią erdvę, tauta anksčiau ar vėliau susiras kelią į humanišką santvarką, kurioje bus vietos ir reliatyviai laisvam ir nepriklausomam žmogui, ne tik tikinčiam, bet ir žmogui be Dievo, ir ateistui.

Man atrodo, panašiomis humaniškomis ir humanistinėmis idėjomis gyvena ir išeiviškieji Šviesos ir Santaros sąjūdžiai. Dėl to juos ir galima vadinti nepriklausomais sąjūdžiais.

KŪRYBINIUOSE PASAULIUOSE

ŽVILGTERĖJUS ATGAL: PRISIMENANT ALGĮ KURAUSKĄ IR ROMĄ VIESULĄ

Tai buvo dar Freiburge Meno Mokykloje, po karo susibūrus krūvelei jaunų žmonių, trokštančių pažinti meno paslaptis ir gelmes. Maža lietuvių oazė svetimam krašte, linksma ir laiminga išsprukus iš karo nagų ir griuvėsių, atviromis akimis žvelgianti į viltimis pažymėtą ateitį. Mes gyvenome tikras studentų dienas: lankėme klases, ginčijomės, dirbome, dainavome, rūkėm ir gėrėm vyną. Idealizmo ir energijos netrūko, nors valgyklos meniu retai keisdavosi nuo avižinės košės ar lęšiukų sriubos.

Šių studentų tarpe buvo Algis Kurauskas ir Romas Viesulas (Romualdas Veselauskas) — du dideli draugai kartu dirbę grafikos studijoj, kartu dalinęsi mokykloje kambarį, kartu kėlę triukšmą ir pilnas vyno stiklines. Abu mėgo literatūrą ir teatrą, tai be abejo stiprino jų draugystę ir susidomėjimą grafikos menu. Dar vienas abiem bendras bruožas: tai noras pažinti, išlukštenti, išbandyti ir nenuilstama energija dirbti. Savo kolegų tarpe jie buvo teatralai pasirengę ekspromptiniam dramos interpretavimui, poezijos deklamavimui bei visų žinomų ir nežinomų liaudies dainų dainavimui.

Savo darbuose jie skyrėsi. Algio grafikiniai darbai linko į ramesnį, dekoratyvinį sprendimą. Jis mėgo plokštumas, balansą, ornamentą ir dekoratyvumą su aiškiu formos ar objekto pristatymu, minties linijos išvystymu ir kompoziciniu įvairumu ir intriga. Romas, pakeitęs savo pavardę į Viesulą, pasąmoningai ar ne, atvėrė savo siekimų raidą. Su kiekvienu nauju darbu jis vystėsi į vis didesnes ir platesnes abstrakcijas naudodamas litografijos ir raižinių techniką tiesioginiam savo audringų vizijų atlikimui. Jis mėgo lieti

tušą, braižyti akmens ar metalo paviršių faktūros išgavimo dėlei perpildydamas savo kūrinius gryna energija ir drama. Jo darbai nėra ramūs, bet jie išbaigti.

Freiburge drauge pradėta kūrybinė kelionė išskyrė draugus bekeliaujant gyvenimo vingiais ir beieškant pritaikymo toms idėjoms ir svajonėms, diskutuotoms šimtus kartų tarp vyno stiklinių ir Gauloise mėlynų dūmų. Algis apsistojo Chicagoje, Romas po kelionių Europoje per Chicagą ir New Yorką pasirinko Philadelphiją. Abu pasiekė didelių laimėjimų savo srityse, nepamirštant ir daug iliustruotų lietuviškų knygų ir teatro dekoracijų. Jų darbai kabo privačiose kolekcijose ir Amerikos ir pasaulio muziejuose.

Šiandien sunku patikėti, kad šių dviejų brangių draugų nebėra mūsų tarpe — Algis Kurauskas mirė Chicagoje rugsėjo gale, Romas Viesulas lapkričio pradžioje Romoje.

Jų atminčiai — Šile gegė kukavo
Šile gegė kukavo
Gražiai galvą šukavo
Gražiai galvą šukavo. . .

Albinas Elskus

LIKIMAS, ROŽĖ IR TEATRAS

Šiandien Kalniečių gatvėje ramu ir tylu. Raudonas čerpių stogas išneria iš vešlios žalumos. (Kažkodėl man čia visada vasara, kartais lietus ir perkūnija.) Namo numerio niekaip neįsimenu, tik rožes, kurios stiebiasi prie sienos.

Mano orientyrai turbūt nėra tikslūs: šitas namas, man atrodo, kažkur tarp klinikų ir pirties. Gal čia veikia Grušo kūrybos asociacijos: tos nuolatinės žmogaus grumtynės su mirtim, su skausmu, kova su beprotybe. Ir užsispyręs siekimas kūno ir sielos

švaros, kartais net paradoksiškai. O gal atvirkščiai — aplinka primena temas. Šiaip ar taip Žaliakalnio klinikos gal ir toliau, bet dviaukštė pirtis stovi kitoje gatvės pusėje, ir taksi vairuotojai žino, kur sustoti.

Pereini žalią tunelį-arką, ir tada medinis namas su specifišku savo kvapu, kuris atsiranda gyvenant jame dešimtmečiais. Su daugybe langų ir durų, ir laiptais, kuriais nuolat siuva ilgakojai anūkai. Šis namas pilnas konkretaus, tiršto gyvenimo, kelių kartų peripetijų, likimų ir painios kasdienybės. Sakytum, namas iš nebaigtos novelių knygos. . .

Kambaryje ant sienos jauno Grušo portretas. Dabar jis atrodo pernelyg glotnus ir tvarkingas, kiek romantiška poza — iš tolimų biografijos puslapių. (Nejučiom pagalvoji, kaip amžius kartais papuošia žmogų, palikdamas ant veido įdomumo patiną.) Kažkada čia prie lango stovėjo didelis juodas rojalis; dabar — knygos.

Man čia kvepia teatru (nors Grušo asmeny nėra nieko teatrališko): nuo suveriamų durų, kurios darinėjasi lyg savaime, nuo tamsiai raudonų draperijų ir baldų giliam laiko šešėly. Ar paprasčiausiai nuo to, kad mintys apie teatrą čia yra būtinos ir kasdieniškos, jos įsigėrę į sienas, kaip ir į scenos žmones, kurie čia atsineša savo didelius ir mažus rūpesčius.

Vakarais lempos skritulys apšviečia šiltą koncentrinį ratą, o už jo, tamsoje, ima karštligiškai šnabždėtis balsai. Čia renkasi Grušo dramų personažai, šaukdami ir maldaudami, aiškindamiesi savo teisybę ir reikalaudami geresnių likimų. Tai — ne literatūrinė fantazija: kankinanti karštos vaizduotės realybė ir nemiga. . .

Atėjus nugrimzti į seną, gilų fotelį ir gali čia išbūti ilgai. Pasijunti vienu iš personažų, kuris rašytojo rankose virsta moliu, o iš jo — jei norite — gerumo simboliu, dviveidžiu Janu ar pikta kauke. Pagaliau gal vienu ir antru. O gal atpirkėja Beatriče. . . Persikūnijimų noras — užkrečiamas. Kūryba — dieviškas mostas. Iš realybės ir vaizduotės maišaties, lyg iš chaoso, išplėšti charakterius ir likimus, supinti juos į kibirkščiuojantį dramaturginį mazgą ir apvainikuoti degančia mintimi — sunkus ir masinantis amatas. Tai lyg iš žvaigždynų ironijos išplėšti sferų giesmę — galima būtų pasakyti, perfrazuojant vieno filosofo mintį.

— Kūryba man — būtinybė ir didelis malonumas. Jos kančios yra saldžios. Apskritai, tai žmogaus dvasinis veiksmas, išreikštas

metafora. O veiksmas jau suponuoja judesį, tikslą, vienokias ar kitokias pasėkas. Kūrėjas turi daug ką paimti iš gyvenimo, daug ką perduoti — iš konkretaus ir konkrečiam gyvenimui, kuriame jis pats gyvena. — Tai Juozo Grušo žodžiai, pasakyti gal ir ne tik Kalniečių gatvėje.

Matau, kaip Grušas žirklėm nukerpa raudoną, makbetišką rožę ir, kiek susierzinęs, atsargiai laiko ją už vieno lapo nukoręs žemyn.

— Kaipgi ją neši? Duria. Ar negalima būtų šitą gražų augalą išvaduoti nuo spyglių? — sako jis, pasiryžęs nukarpyti juos.

Ne, negalima, sakau. Ji nuvys. Ir šypsausi, nes toks iš tikrųjų yra Grušas: jis nori visus išvaduoti nuo spyglių, nuo prigimties dygumo, nuo žiaurumo, nuo grubaus, kitus žeidžiančio kiauto. . . Apnuoginti ir išvaduoti. Nors operacija būtų ir skausminga. Nors „nuogi atrodo negražiai". . .

Grušas — reto optimizmo rašytojas. Sakysit, pritempiu prie bendros formulės. Ne. Jis gerokai skiriasi nuo mūsų literatūrai būdingos skaidriai lyrinės pasaulėjautos, dažniausiai atmieštos grauduliu. Ir ne vien tuo, kad jis dramatiškas. Visokių optimistų būna.

Galima nesigilinti ar stačiai užsimerkti prieš blogį, skausmą, moralinę skriaudą — ir būti optimistu. Tai nėra sunku.

Galima deklaruoti optimizmą ir būti viskam abejingu. Tai dar lengviau.

Pagaliau galima „užkalbėti dantį". Nors tai dar nieko neišgydė.

Grušas nepriklauso abejingųjų kastai. Priešingai. Jis iš tų menininkų, kuriems gyvybiškai rūpi moralinės ir socialinės žmogaus problemos, kurie negali likti abejingi bet kokiam blogio pasireiškimui — vardan visuotinio gėrio ir tiesos.

Todėl Grušo optimizmas — sunkus, patvarus, gilumoj paslėptas. Kartais skaudus. Tai išmintingo chirurgo optimizmas. (Išpjauti opą iš sveiko kūno, kad negangrenuotų. Kartais berti ant žaizdų druską, kad pabustų abejingieji!) Analitiškai tyrinėdamas painius, kartais juodus prigimties takus („kuriais einama nuo žvėries iki žmogaus arba priešingai"), Grušas be paliovos ieško žmogaus tobulumo, kaip amžinos sveikatos. „Ir vien šitas ieškojimas jau didina dvasines vertybes ir tobulina žmogų".

Iš tikrųjų tai yra pašėlęs tikėjimas žmogumi ne tik jo pakilimo ar kasdieniškų grumtynių akivaizdoje, bet ir jo nuopolio, sužvėrėjimo

valandą. Čia ir yra šito rašytojo atsparumas ir jėga. Ir žvilgsnis jo aiškus, blaivus, be iliuzijų.

— Nieko nėra sunkesnio, kaip pakeisti žmogaus prigimtį. Žmogus savo viduje nepasiduoda lengvai rikiuojamas. Lengva ranka nepakeisi sąvokų jo galvoje, aistrų, instinktų. Tik gyvenimas keičia ir net, kaip sakoma, varydamas žmogų per ugnį ir vandenį, — sako Grušas.

Ir vis dėlto tas blaivus žinojimas nepaneigia rašytojo tikėjimo žmogaus dvasios pažanga. Tas duoda jo kūrybai projekciją į ateitį: iškelia aktyvųjį pradą. Čia galėtume prisiminti jo geriausias noveles iš rinkinio *Rūstybės šviesa,* jo istorines dramas, kūrinius, pilnus išminties ir apvalančio skausmo.

Dramaturgija yra užaštrintų ir sutirštintų spalvų žanras. Viešas veiksmas, kuris vyksta dabar, šią valandą, šioje scenoje ir visų žiūrovų širdyse. Arba niekad.

Įdomu, kad Grušas, kuris ne kartą yra virkdęs ir guodęs mūsų širdis savo novelėmis, net ir patetišku tonu apeliavęs į aukštus jausmus, — dabar, pastaraisiais metais parašytuose kūriniuose yra rūstus, vyriškas menininkas, palikęs žiūrovui ir skaitytojui teisėjišką atsakomybę. „Pasaulis laukia iš tavęs teisybės!" Spręsk ir teisk — personažus, o gal ir save, nes atsakomybė už šią dieną gula lygiai ant visų pečių.

Mūsų laikais tai turbūt veiksmingiausias kelias (nes didaktikos amžius jau praėjęs, nes žiūrovas — išsilavinęs, mąstantis ir įvairus).

Dramos kūriniai turi dvigubą gyvenimą. Vieną — knygoje. Antrą — scenoje. Pirmasis laikomas nepilnu, bet jis apsaugotas nuo deformuojančios teatro interpretacijos. Ta prasme — jis lyg tikresnis. Bet ir antrojo siekia bene kiekvienas dramaturgas, sąmoningai ar nesąmoningai suvokdamas, kad scenoje jo kūrinys taps tik daliniu kolektyvinio teatro meno komponentu (autorius-režisierius-aktorius-dailininkas). Tolygiai čia jo laukia malonūs ir skaudūs siurpryzai. Kas žino, kiek tavo kuriamą meninę tikrovę atitiks sceninė realybė. Beje, ir ši realybė yra savotiškai vienkartinė, kaip spektaklis. Bet scenos patirtis dramaturgui natūrali ir būtina. Iš šios nelengvos patirties, man rodos, Grušas išsinešė puikų dramaturgijos apvaldymą, konstrukcijos pajautimą.

— Scena man padeda patikrinti pjesę, — sako Grušas. — Ji išryškina defektus ir privalumus. Repeticijos man — tai lyg

baigiamo siūti kostiumo primatavimai. Aiškiai pamatai, ką reikia taisyti pjesėje.

Gal daugiausia Grušui yra davęs darbas su Panevėžio teatru, kurio reiklumas ne vieną dramaturgą yra išvedęs iš pusiausvyros (beje, dažniausiai iki premjeros). Grušo ir Miltinio — šių dviejų diametraliai priešingų menininkų — kūrybinė draugystė matuojama dešimtmečiais; ji verta literato plunksnos — tokia ji spalvinga, pilna nuožmios ironijos, sarkazmo, karčios tiesos ir abipusių sentimentų.

Nepaisant ilgo ir gana juodo paruošiamojo darbo, taisymų, perdirbinėjimų (sunku pasakyti, kiek iš tikrųjų pjesės variantų parašo dramaturgas, kartais 6 ar 7. . .), Grušui kiekvieną kartą tenka pergyventi keistą netikėtumo jausmą, kai vaizduotės vizija virsta nepaneigiama tikrove, prožektoriaus spindulio iš tamsos išplėštu sutirštintu gyvenimo gabalu — nes žodis tapo kūnu. . .

Grušo kūrybos pagrindas — realizmas, sulietas su stiprios vaizduotės dovana. Jo vaizduojamos situacijos paprastai pilnos rūsčios, tirštos realybės, kur nuolat prasiveržia aistrų, svajonių ir fantazijos liepsnos. „Ugnis dar labiau sušvito. Kartu su kibirkštimis iš jos išsiveržė už liepsną skaistesni balandžiai. Staigiai jie iškilo į viršų — ir du balti taškai išnyko raudonuose, kaip kraujas, debesyse". Šių dviejų — tikrovės ir fantazijos plotmių sąlyčiai dažnai yra tokie glaudūs jo novelėse, kad jų ribos tarsi aptirpsta, perėjimų nesijaučia, ir abi plotmės tarpais susilieja viename sakinyje. Čia kaip poetiniame fokuse turi gimti nauja meninė tiesa, „gyvenanti savais vidaus dėsniais, galingiau išreiškianti save, nei empyrinė tikrovė".

Taip Grušas siekia pasakoti „senas istorijas nauju būdu" (naujų istorijų iš viso nedaug), išreikšti savo vaizduotę, svajonę, drąsą, brautis pro erdvės ir laiko ribas.

Dauguma Grušo kūrinių užmanyti kaip plati metafora, kuri turi išaugti kaip vienintelis tokios rūšies augalas iš visų kūrybos sluoksnių — poetinio, socialinio, filosofinio, psichologinio, iš realaus ir fantazijos pasaulių. Geriausiuose kūriniuose šitas augalas turi ryškiai prasiskleidusį gyvybės žiedą. Sąžiningumo dėlei pastebėsime, kad šių sluoksnių sąveika ne visur yra organiška, proporcijos netobulos (čia turbūt Grušo silpnoji vieta). Grušas ne kartą yra nusidėjęs sentimentaliu jausmingumu, aukštų moralių

geismu ir patetika, kas kyla iš jo begalinio noro išaukštinti grožį ir gėrį. Kartais vienplanišku temos vystymu, kuris veda į schematiškumą. Tokiais atvejais atrodo, kad šis rašytojas per daug protingas ir per daug linkęs abstrahuoti, kad galėtų betarpiškai pasiduoti nuotaikų būsenų ir metaforiškų vaizdų tapybai (čia atsiranda tam tikras neatitikimas tarp minties ar moralinio kazuso ir meninio vaizdo, persvėrusio į idiliško gražumo ar susimbolinimo pusę.) Bet greta to — kiek tirštų, sudėtingų kūrinių, kur metaforos augalas sujungia dangų ir žemę, kur prasiskleidžia netikėta žmogaus prigimtis („Anupras nukrito iš aukštybių", „Tu mušei Adomą", „Nuogi atrodo negražiai"). Jie turi konkrečią laiko spalvą — per problemos briauną ir veikėjų santykius — ir apibendrintą tiesą. Tokios man yra Grušo dramos, parašytos pastaraisiais metais: „Adomo Brunzos paslaptis", „Meilė, džiazas ir velnias", „Barbora Radvilaitė" (neminint dar nepastatytos tragikomedijos „Pijus nebuvo protingas"). Jei „Adomo Brunzos paslapty" — toj tarp dviejų laiko luitų įstrigusio žmogaus sąžinės sąskaitoje — dar galima rasti atpleišėjusių sluoksnių ir problemos dirbtinio suteatralinimo, tai „Meilė, džiazas ir velnias" — sukrečiantis mylinčio žmogaus riksmas, ir — perspėjimas. Vientisas aukštos įtampos kūrinys, karštas, kaip bėgančiojo alsavimas. Tyrumo ilgesiu deganti Beatričė turbūt liks vienu iš gražiausių mūsų šiuolaikinės dramaturgijos personažų. Jos tragedija — kaip Oscar Wilde'o rožės dyglys, įsmigęs į giedančio paukščio širdį. Grušas taupių priemonių dramaturgas — poetas, analitikas ir filosofas. Griežtos konstrukcijos meistras. Čia kaip sprogimas subręsta geriausių savybių sintezė. Aštrūs dialogai kapoja kaip rimbai ir pro kibirkščiuojančius smūgius prasimuša gražus žmogiškumo atšvaitas.

Dramaturgijai, kaip bet kokiam kitam žanrui, reikalingas velnias. Kaip šviesai pajusti reikalingas šešėlis. Kaip pergalei pasiekti — visų pirma priešas. Šitą prigimties velnią yra apvaldęs Grušas. Jis veda jį sąmonės ratais, per karo beprotybės išraustus požemius ir totalitarizmo išniekintas žmogiškumo sąvokas, per kasdieniškus moralės bruzgynus, kad viešai jį apnuogintų — šį mūsų pačių šešėlį, apgaulingą piktybės sėklą. Kad čia pat, scenoje, tikrąją verte nušvistų protas, sąžinė ir jausmo grynumas.

„Teatre jis (žiūrovas — A. S.-J.) turi rasti tiesą, bekompromisinę tiesą. Ekrane jis mato žmones iš 'plataus pasaulio', scenoje turi

pamatyti save — tikresnį, negu pats galvojo, teisingesnį, negu žmonės kalbėjo. . . Mokėjimas įsiskverbti į žmogų — tai ir yra pats sunkiausias menas," — teigia Grušas. Kaip vyksta tas „skverbimasis į žmogų" darbo procese — komplikuotas daiktas ir profesinė paslaptis, neprieinama pašalinei akiai. Gal tik vienas kitas štrichas mus pasiekia.

Grušas dirba daug ir sunkiai. Prieš sėsdamas rašyti, jis jau žino bendrais bruožais, kas ir kaip atrodys; replikos, situacijos, poelgių detalės ateina paskui, gimsta berašant. Taip vyksta dažniausiai ir kitų žanrų rašytojams.

Apie individualią šio dramaturgo praktiką gal daugiau pasako tokia pokalbio nuotrupa: „Rašydamas stengiuosi statyti herojus į dramatines situacijas, t. y., į tokias, kuriose reikalaujama iš žmogaus maksimalaus jėgų įtempimo. Charakteris kaip tik ir formuojasi tada, kai žmogus atsiduria visokiose, kartais net ir labai prieštaringose situacijose. Kitaip sakant, kai statai prieš jį iš visų pusių prožektorius. Toks yra dramaturgo ir galbūt beletristo darbas, — sako Grušas.

(Čia galima prisiminti, kad M. Frischas daro tą patį viešai, pačioje pjesėje, pvz., „Biografija: vaidinimas".)

— Tokiu būdu stengiuosi „atrasti žmonių aistras ir nugryninti juos poelgiuose ir jausmuose iki tokios ribos, kad ją peržengus, atrodo, prasidėtų beprotybė. . . Tai aukščiausi taškai, kur žmogus privalo atsiverti, — tęsia Grušas. — Todėl mano pjesėse situacijos iš realių, vietomis pabrėžtinai ryškių, kartais betarpiškai pereina į fantastines, alogiškas, gyvenimiškai nepateisinamas. Bet taip tik atrodo iš pirmo žvilgsnio. Jos pateisinamos. Jos parodo tikrovės santykį su žmogaus trokštamu idealu.

Kaip liudija Grušo praktika, šitokiu keliu einant, personažas gimsta gyvas, tikras, nors ir „išgalvotas", tai yra išsikristalizavęs per kūrybinį procesą. Toks žmogus — su savo bruožais, detalėm, jausmų postulatais — egzistuoja ir kartu neegzistuoja realioje tikrovėje. Taip Grušas siekia dramaturginiam fokuse išryškinti žmogaus vidinę tiesą ir jos socialinius saitus.

„Vaizduodamas gyvenimo tikrovę ar pakildamas į aukščiausią fantaziją — vis vien rašytojas ant svarstyklių turi dėti išmintį", — teigia Grušas.

Šis tiesos ir gėrio siekimas Grušui yra aukščiausia misija. Etika pereinanti į estetiką ir atvirkščiai. Absoliučių moralinių vertybių hierarchija Grušo kūryboje lieka nepajudinama, dargi paaukštinta, ir žmogaus silpnybės, nors ir meta šešėlį, bet nepagraužia jos pamatų. Tuo jis turi savyje kažką iš XIX-ojo amžiaus romantikų ir švietėjų. Ta prasme Grušą galėtume sąlygiškai pavadinti paskutiniuoju mūsų literatūros moralistu, aukštu ir tauriu (kaip prancūzai yra pavadinę A. Saint-Exupéry).

„Už kiekvieno šedevro urzgia sutramdytas likimas". Tai André Malraux mintis. Man atrodo, panaši yra Grušo pažiūra į meną, kaip į pasipriešinimą likimui, nebūčiai. Tikram kūrinyje visada yra „truputis nemirtingumo". Tai jau vertybė, būtina ir veiksminga. Nes menas nėra paprastas žmogaus aukštinimas, bet „šokinimas į aukštumą". Tai Grušo mintys.

Todėl šio rašytojo pažiūra į kitų kūrybą yra, kaip reta, pagarbi. Prisilietimas prie meno kūrinio — kiek romantiškas, sulaikius kvėpavimą. Grušas moka priimti meną ypatingai atvira širdimi, kartu lyg pats pakildamas į aukštesnį fantazijos pasaulį. Tolygiai jį veikia poezija, muzika, tapyba.

Grušas ypač mėgsta ateiti Vilniuje prie Katedros ir pastovėti po jos kolonomis. Tvirta klasikinė ramybė ir aukšta erdvė. Čia pačiose proporcijose yra tas „šokinimas į aukštumą", dvasios pasistiebimas, už kurio urzgia sutramdytas likimas. Grušas sakosi čia atgaunąs pusiausvyrą ir įkvėpimą.

Galbūt šito likimo sutramdymo paskatintas, Grušas ir rašė savo istorines dramas. Tarkim, kad taip. Nes Herkaus Manto tragedija yra istorinio likimo tragedija. Heroiška pastanga pasipriešinti istorijos griūčiai, tautos sunaikinimui.

Grušą visada traukė galingos aistros, aštrūs konfliktai (kaip ugnies ir gaisro vaizdai jo novelėse). Jo istorinėse dramose — didelės asmenybės, lyg iškaltos iš sunkaus luito keliais kalto smūgiais. Herojinės figūros, iškilę ant visuotinių idealų postamento. Jos tartum atsvara žmonių susmulkėjimui, kuris grėsė, riedant per sąmonę fašizmo (šiandien galima pridėti — ir kitokio -izmo) krumpliaračiui. Tai žmogaus kovos ir dvasios pergalės manifestacija. Laisvės ir demokratiškumo idealų įtvirtinimas laiko perspektyvoje.

Šios dramos apšviestos tauria šviesa: jų tonas — kiek pakeltas, tarpais patetiškas, kaip misterijose. Mano vaizduotėje joms reikalinga didelė erdvė, atviras laukas ar miesto aikštė ir didžiulė minia. Ir aktoriai su kaukėm ir ant koturnų. Liepsnojantys žirgai ir gyvi žirgai. Tai subjektyvu. Bet objektyvus yra faktas, kad „Herkus Mantas", suvaidintas Kaune Dainų slėnyje (dešimčiai tūkstančių žiūrovų) ir ant Rambyno kalno, buvo reto įspūdingumo reginys, turėjęs rezonansą. Ir tada šis tragedijos pakeltas tonas ir aukšti, jausmingi žodžiai, kurie skaitant atrodo pernelyg patetiški mūsų amžiaus klausai — atitinka paskirtį. Plačioj erdvėj jie zvimbia kaip ietys.

„Tragedija — tai žynių teatras, — sako lenkų kritikas Janas Kottas, — groteskas — juokdarių teatras".

Gal kiek kitoniškame plane yra sukurta „Barbora Radvilaitė" — daug intymesnė drama, pilna žmogiškos šilumos, minkštų emocinių pustonių ir vidinės tragikos.

Tam tikra prasme Grušo dramų istoriškumas yra sąlygiškas. Tai šių dienų žmogaus žvilgsnis, kuris angažuoja ir išryškina, kas per laiko nuotolį išlieka, kas aktualu ir vertinga. Kartu tas laiko nuotolis, daug ką pavertęs užmarštim, palieka vietos rašytojo kūrybinei vaizduotei.

— Kartais yra geriau, kai turi mažiau konkrečių žinių, — sako Grušas. — Gal todėl mano „Herkus Mantas" išėjo kur kas sodresnis už „Sierakauską", nes tai lietė mažai žinomus senus laikus, ir tuo pačiu liko vietos mano fantazijai.

Apskritai, Grušas skiria didelį vaidmenį fantazijai. Prisimenu vieną gražų filosofišką rašytojo pasisakymą: „Kiekviena epocha turi savo fantaziją, kaip ir savo ekonomiką. Galima galvoti, kad fantazija, kaip ir laimės troškimas, nemirtingumo siekimas, yra kažkas panašaus į grandis, jungiančias epochas". (Iš anketos *Literatūroje ir mene).* Ši apibendrinanti mintis liečia liaudies kūrybą, mitus, mokslo pasiekimus, meną. Tolygiai tas taikytina ir rašytojo kūrybai.

Vaizduotė kūrybiniame procese yra savotiškas katalizatorius. Rašymui medžiaga kaupiasi iš lėto, iš įvairių sričių ir patyrimų. Iš viso to, kas vadinasi gyvenimu — asmenišku ir aplink vykstančiu — sąmoningai ir savaime, pasąmonėje.

— Įspūdžiai, pažįstamų pasakojimai, nugirsti pokalbiai autobusuose, gatvėje, kavinėje, teatre; matyti ar girdėti įvykiai, faktai, posakiai, paveikslai. . . Visa tai kristalizuojasi kūrėjo viduje ir virsta tarsi naujom substancijom, perdirbama į naują vaizdą, charakterį, — sako Grušas.

Sukaupta medžiaga gali būti panaši kelių menininkų. Bet kūrybinė formulė, pagal kurią transformuojasi realybė, — yra visada skirtinga, individuali. Čia kūrybinei vaizduotei tenka didžiulis krūvis.

— Niekada nekopijuoju gyvenimo, bet panaudoju visa, kas man yra reikalinga.

Tos tikros „gyvenimo kopijos", „fotografijos" dažniausiai pasirodo netikros meninėje tikrovėje. Tai nėra Grušo atradimas, bet sena tiesa, kurią patvirtina ir šio rašytojo praktika. Tokiu ne itin pavykusiu „gyvenimo paveikslų" perkėlimu į kūrinį rašytojas laiko *Karjeristus* (išskyrus pagrindinę heroję). Kūrybinės vaizduotės sukurti charakteriai, paveikslai yra „labiau gyvenimiški", gilesni ir tikresni. Tai ir yra kūrybos magija, kurios jėga priklauso nuo talento dydžio; kokybinis skirtumas — nuo talento prigimties, kūrybos metodo etc.

Prisimenu „Pražūtingojo apsvaigimo" (taip buvo pavadinta tragikomedija „Meilė, džiazas ir velnias" Panevėžio teatre) premjerą (1967, gegužė) ir — sutrikusį, drovų Grušą, kuris jau lyg iš šalies žiūrėjo į scenoje „nuogą", šaukiantį savo kūdikį:

— Nejaugi čia aš parašiau? Man gėda savęs. . . — kalbėjo jis per pertrauką lyg pats su savim. — Tokie žodžiai ir elgesys. . . Tiesiog begėdiška. . . Kai rašai, užsidaręs tarp keturių sienų, jautiesi lyg tamsoje — vienas su savo personažais. Ir viskas įmanoma, kas reikalinga jų tikrumui. O dabar. . .

Šiandien Grušas galbūt pats neprisimena šitos būsenos. Tai buvo ştiprus įsikūnijimo efektas, tą valandą savotiškai paveikęs šį itin jautrios prigimties, drovų menininką. Ne mažiau — tiktai kita prasme — spektaklis nustebino ir žiūrovus. Ir ne tik savo menine tiesa, jaunimo problemų pažinimu ir puikia scenine sugestija, bet ir šio toli gražu nebejauno dramaturgo jaunatvišku temperamentu ir aukšta minties įtampa. Ir po spektaklio režisierius J. Miltinis, gudriai prisimerkęs, šypsojosi:

— Tu — gaivalas, Grušai! Maniau tavo sentimentalumas išvarys mane iš proto, o pasirodo, tu gaivališkas, kaip jaunas dievas. Pro-tu-be-ran-cai! Čia tavo galingi protuberancai, Grušai, — pabrėždamas retoką žodį, kartojo jis, šį kartą olimpiškai leidęs sau prabangą — pagirti autorių.

Iš tikrųjų, J. Miltinis — teisus. „Pražūtingo apsvaigimo" emocinis krūvis primena įkaitusių medžiagų mases saulės disko pakraščiuose. Šitie jaunatviški „protuberancai" neatslūgo Grušo kūryboje ir vėliau. Įtampa nesumažėjo, kūrybiškumas — taip pat. Gal net priešingai. Jo kūrybos vasara tęsiasi. Ir todėl atrodo, kad Grušo biografijoje laiko sąvokos sukeistos. Kaip dramoje. Tai, kas vadinama senatve, jau pergyventa daug anksčiau, vos ne amžiaus vidurvasary (tais ilgais tylėjimo ir fizinio išsekimo metais). Dabar kulminacinis veiksmas paties dramaturgo likimo dramoje (per pastaruosius penkerius metus — penkios stambios dramos ir pluoštas novelių). Veiksmas, kompensuojantis prarastą laiką.

Grušo niekada nelepino literatūrinė šlovė. Niekada jis nebuvo mados rašytojas, publikos numylėtinis. Nepriklausomai nuo kūrinių vertės. Mums puikiai pažįstamos populiarumo klastos, kurios laikinai pasigauna vertas to ar nevertas aukas (o kartais — tiesiog blogo skonio priepuoliai, kurie ištinka visuomenę).

Grušo kūrinius visada lydėjo pagarbi tyla. Net ir tada, kai jis rašė dramas, kurios iš karto tapdavo sudėtine mūsų dvasinio gyvenimo dalimi, kurios buvo rimtai vertinamos ir premijuojamos, niekas neskubėjo jų pasigauti ir kelti į aukštybes (beje, nėra nė vienos stambesnės studijos apie Grušą.) Jo novelės ir apsakymai natūraliai įeidavo į antologijas ir rinktines, neapnešti pagyrimų putom.

Tiesa, rašytojas prisimena savo populiarumo blykstelėjimą jaunystėje. Kaip vieną iš savo likimo paradoksų:

— Tai buvo sentimentali novelė „Lelijų sapnas". Ji atnešė man populiarumą, ir tapau gimnazisčių rašytoju, — sako Grušas, ir jo veide lieka tik šypsena.

Iš tikrųjų Grušui atiteko kita kategorija — ne populiarumas, bet pagarba, tas nerašytas dvasinis ženklas, kuriuo apdovanojamas toli gražu ne kiekvienas žymus rašytojas. Pagarba be afektacijos. Tokią pagarbą Grušas pelnė ir jaunime — toj labiausiai skeptiškoj ir kategoriškoj visuomenės dalyje. Turbūt tai tikriau už populiarumą.

Čia vėl tenka grįžti prie Grušo asmenybės ir dar kartą nusilenkti jo širdies ir proto jaunystei. Šitam rašytojui nėra buvę amžiaus barjerų, kurie kliudytų jautriai ir betarpiškai reaguoti į staigiai besikeičiantį pasaulio ir žmogaus veidą, kaip ir į šiandieninį meną. Jis karštai ieškojo socializmo sąlygom besiformuojančio „naujo" žmogaus tiesos, jo vidinių spyruoklių („Pijus nebuvo protingas"), ir tolygiai jį domino šiuolaikinės estetinės minties slinktys. Pažiūrų pločio ir interesų gyvybingumo šiam rašytojui gali pavydėti ir jaunoji karta, kuriai, beje, Grušas visada skyrė didžiulį dėmesį. . .

Stebėtinai natūralūs ir organiški yra Grušo santykiai su jaunais menininkais — kaip „žaidimas lygiomis". Niekad neteko girdėti, kad šį rašytoją būtų papiktinę toli gražu netobuli jaunųjų bandymai, eksperimentai ar išraiškos priemonių ekstravagancija, kaip apskritai neteko pastebėti nors kiek skeptiškos jo pažiūros į jaunus žmones, kurie mažiau patyrę, lengvabūdžiai ar donkichotiški (ir tokiais atvejais jam visų pirma rūpi reiškinių esmė ir priežastys).

Sunku išlaikyti tokį šviežią žavėjamąsi viskuo, kas nauja, jauna, kas liudija žmogaus dvasios pasistiebimą, kokį turi pats Grušas. Taip jis moka žiūrėti ir į pradedančiųjų darbus, beveik be išimties surasdamas juose dieviškąjį kūrybos grūdą, grožio ar tiesos blyksnį. Ir čia, tartum, nebelieka jo komplikuotos patirties, nusivylimų skepsio, tik begalinis atlaidumas ir pagarba kūrimo pastangai. (Tokį gražų, perdėm atlaidų žiūrėjimą, mano atminty, yra turėjęs ir rašytojas Petras Vaičiūnas.)

„Ne jaunimą mokyti turime, bet iš jo pasimokyti". Šitie Grušo žodžiai nėra skambi frazė, bet išmintingas, kiek paradoksalios jo patirties apibendrinimas.

Niekada negalvočiau, kiek Grušui metų, jeigu ne oficialios datos. . . Visada matau jo didelę, gerąširdišką šypseną, kuri tarpais uždengia visą veidą, kažkaip ypatingai atvertą pašnekovui, jo išmintingas, gyvas akis po sunkiais vokais, ir kiekvieną kartą stebiuosi jo jautrumu ir įspūdingumu, paprastai būdingu jauniems žmonėms.

Kai aplink rašytoją sutirštėja per ilgus metus prisikaupęs jo paties kūrybos pašaulis, — išeiti iš savęs ir būti atviru aplinkai, kitų interesams ir rūpesčiams (ar judrioms „svieto madoms") darosi kaskart sunkiau. Man rodos, Grušas tebėra „įklimpęs į dabartį", atviras viskam, ką atneša kiekviena diena. Atviras ir kūrybingas.

Dvasia yra galingas variklis. Grušas ir šiandien — gražaus, neapibrėžto amžiaus menininkas. Išlaikęs platų ir įdėmų žvilgsnį, spontanišką mostą, gal net romantiką. Jaunos širdies filosofas. Rūstus liepsnos poetas ir dramaturgas.

Šitoks sugebėjimas pasipriešinti savo amžiaus dėsniams — visada patraukli savybė. Kaip mažutė dvasios pergalė prieš gamtą. Sakykim, kad tai turtingų prigimčių bruožas. Gal menininko išimtis. Tada jai priklauso Juozas Grušas.

Vilnius, 1971 lapkritis

POST SCRIPTUM

Ši apybraiža buvo paskelbta *Nemuno* žurnale (1971, Nr. 11) Juozo Grušo 70 proga. Čia spausdinamas tekstas nepakeistas, tik keli sakiniai sutrumpinti stilistiniais sumetimais. Kai po penkerių metų buvo leidžiama knyga *Neramios šviesos pasauliai* (VAGA, 1976), sudaryta iš pasisakymų, prisiminimų, straipsnių ir recenzijų apie dramaturgą, ši apybraiža nebuvo paminėta net leidinio gale spausdinamoje smulkioje bibliografijoje. Knygoje „dingo be žinios" ir režisieriaus Jono Jurašo pavardė; 1972 metais jo pastatyta „Barbora Radvilaitė" Kauno Dramos teatre tapo spektakliu be režisieriaus, nors visur buvo nurodomos spektaklio dailininkės J. Malinauskaitės, kompozitoriaus G. Kuprevičiaus ir net režisieriaus asistento pavardės. Priežastis ta pati, orveliška: mes jau buvome nebeegzistuojantys asmenys, kartais grąžinami į tarybinę tikrovę tik tam, kad būtume išplakti spaudoje, kaip pražūtingų blogybių įsikūnijimai — nes ištrūkome iš tramdomųjų marškinių, gyvenome Vakaruose ir elgėmės ne pagal tarybinės valdžios taisykles. . .

. . . Po tų 71-ų metų lyriškų, šviesių dienų Kalniečių gatvėje Juozas Grušas išgyveno dar 15 metų. Jis toliau intensyviai rašė dramas, teatrai jas statė, kritikai svarstė. Ėjo jo raštų tomai. Bet nuotaika Kalniečių gatvėje keitėsi: ilgakojai anūkai užaugo, žingsniai sulėtėjo, kaupėsi rūpesčiai ir sielvartas, mirė rašytojo žmona, ištikima jo gyvenimo palydovė Pulcherija, pats Grušas pergyveno bene du infarktus. Ne visų pjesių kelias į sceną buvo lengvas („Pijus nebuvo protingas" perrašyta, regis, šešis kartus, vis keičiant veiksmo vietą iš prekybos bazės į psichiatrinę, paskui į

sanatoriją, vis švelninant situacijas ir replikas), ne visų pastatymai buvo sėkmingi.

Paskutinieji mano betarpiški atsiminimai — irgi nebe lyriški, jau skaudžiai dramatiški. Tai buvo 1972 metai. Kauno Dramos teatre J. Jurašas statė Grušo „Barborą Radvilaitę", neseniai parašytą ir dar niekur nespausdintą. Dramaturgas, pasikliaudamas režisoriumi, davė jam visišką laisvę, nesikišo į repeticijas, leido atsargiai pertvarkyti tekstą. Konjunktūrinė padangė atrodė gana giedra. Budrioms Kultūros ministerijos akims ši eiliuota istorinė drama nekėlė nerimo — romantiška meilės istorija jaunoms širdims virkdyti, kas gi čia gali būti pavojingo. . .

Atėjo uždaros peržiūros diena, balandžio 20. J. Grušas sėdėjo teatro salėje, tarp gal šimto kviestinių žiūrovų, teatro kritikų, svečių. Sulaikęs kvėpavimą, jis stebėjo, kaip antrą kartą gimsta jo kūrinys, jau kitokiu, netikėtu pavidalu. Scenoje jo žodžiai, tapdami kūnu, tirštėjo, įgaudami dabarties potekstes, istorinė meilės drama virto tautos drama, augo įtampa ir tragizmas. Artėjant atomazgai, Barbora Radvilaitė (akt. Rūta Staliliūnaitė), tiesdama į žiūrovus karališkąją karūną, meldėsi mikrofonų stiprinamu šnabždesiu:

O Lietuva! Manoji meile! Bausk
Mane, jeigu tarp deimantų yra
Bent lašas kraujo. Išganyk mane,
Jei deimantuose šviečia meilė tau.
Per amžius būk laisva, o Lietuva.
Ir būk visiems teisinga ir gera.
Kai valanda išmuš, priglausk mane.
Tau — karūna! . .

Ir choro įrašas kartojo jos monologą, kaip himną. Barborai mirus, scenoje iš viršaus leidosi auksiniais rėmais Aušros Vartų Marijos paveikslas — užbaigtas Barboros Radvilaitės portretas, kurį spektaklio pradžioje pradėjo tapyti italas dailininkas. . . Spektakliui pasibaigus, stojo ypatinga, sutramdyto riksmo tyla, tik vėliau perplėšta plojimų. Ne vienas žiūrovas šluostėsi ašaras. Tai buvo valanda, kuri nepasikartoja. Teatro magika suvienijo istoriją ir dabartį, vaizduotę, atmintį ir širdį. J. Grušo „Barbora Radvilaitė" įgavo kitas dimensijas ir prasmę, kurios nebuvo įžiūrėję „atsakingi asmenys". . .

Tai buvo daugiareikšmis teatrinis reginys, sukurtas iš grakštaus ir tragiško judesio kaitos, raiškių plastinių mizanscenų, senuosius tapybos paveikslus *menančio kolorito* (*kostiumai, šviesa*) ir — poetinių žodžių aktorių lūpose įgyjančių ypatingą vidinę jėgą. Sutaurinta Barboros ir Žygimanto meilė skleidėsi tarp melo ir nuodų, tarp išdavystės ir veidmainystės, kurią simbolizavo dvariškių minios dėvimos didžiulės kaukės. Iš šokio į kanoną pereinantis spektaklio ritmas augo į kulminaciją, sakytum, muzikinio kūrinio principais, išgrynindamas dramos idėją. Visais elementais spektaklis lietė jautrų — nors seniai marinamą — lietuvio nervą: tikėjimą *savąja* Lietuva, kuriai aukojama meilė, gyvybė, karūna. . . Tai buvo spektaklis-metafora, išreiškianti tas didžiąsias vertybes, kurių įkūnijimo visada siekė J. Grušas. Kartu tai buvo vienas geriausių ir jautriausių rež. J. Jurašo pastatymų ir — paskutinis jo darbas Lietuvos teatre.

Tą įsimintiną „Barboros Radvilaitės" sceninio gimimo dieną spektaklio kūrėjų džiaugsmas buvo trumpas. Įsižiebus salėje šviesoms, iš karto pakibo grėsmės nuojauta. Kultūros ministerijos atstovų veidai nežadėjo nieko gero. Buvo aišku, kad spektaklis — pagal cenzorišką žodyną — „žadina nepageidautinas asociacijas" ir jausmus, netinkamus internacionaliniam auklėjimui. Spektaklio aptarimas turėjo būti uždaras. Įsakyta autoriaus nekviesti: žilagalvis J. Grušas ideologinėje spektaklio pirtyje nebuvo pageidaujamas. Matyt, bijota, kad jo neištiktų infarktas. Už visas idėjines klaidas turėjo atsakyti režisierius. Bet trupė prieš valdžios valią pakvietė dramaturgą į jo paties veikalo aptarimą, ir J. Grušui dar kartą teko patirti cenzorių metodus, jų neginčijamą valią ir grubumą. Jie bandė sukiršinti dramaturgą su režisierium, kaltindami pastarąjį pjesės iškraipymu, spektaklio nacionalizmu, religiniais simboliais (Aušros Vartų paveikslas), sudvasinimu (sic!). Jie reikalavo, kad ir J. Grušas pritartų kaltinimams. Bet dramaturgas nepasidavė spaudimui, nei iš senų laikų pažįstamam baimės jausmui. (Nacionalizmas ir „klerikalizmas" nuo pokario laikų buvo tos „didžiosios nuodėmės", už kurias nukentėjo ne vienas lietuvis, kuriom jau buvo kaltintas ir J. Grušas.) Per svarstymą Grušas laikėsi oriai ir garbingai. Jis tvirtino, kad jo istorinė drama ne tik neiškreipta, bet ir pagilinta. Jis gynė režisieriaus koncepciją, gyrė spektaklį kaip nepaprastą teatrinį įvykį. Deja, autoriaus žodžiai šiame idėjiniame teisme neturėjo reikšmės:

„Barboros Radvilaitės" spektaklis po rėksmingų, grėsmingų kaltinimų (. . . „Juk ir pokario banditai prisiekdavo prie Aušros Vartų paveikslo". . .), kumščiais daužymo į stalą — buvo uždarytas, kaip ideologiškai ydingas.

Iš spektaklio aptarimo J. Grušas išėjo nieko nematydamas; jis net nepastebėjo, kad už durų, teatro vestibiulyje jau kelios valandos jo laukė bičiuliai ir gerbėjai. Skubiu žingsniu, lyg vejamas, jis pasileido Laisvės alėja senamiesčio link, priešinga kryptimi nuo savo namų. Vijausi jį ir šaukiau — jis negirdėjo. Netoli „Tulpės" kavinės jis stabtelėjo, išgirdau jį sau kartojant: „Kaip jie taip gali, kaip. . ." Kai paliečiau jo palto rankovę, jis lyg atsipeikėjo iš slogučio. Grįžome kartu į Kalniečių gatvę. Paskui, sėdėdamas prie ilgo, gražiai padengto pietų stalo, kurį Pulcherija paruošė spektaklio gimimui atšvęsti, J. Grušas tylėjo ir vis giliau grimzdo į kėdę, klausydamasis svečių audringų įspūdžių apie „Barborą Radvilaitę" ir jų desperatiškų pastangų sugalvoti, kaip gelbėti spektaklį, į ką kreiptis, kaip apginti. . .

Formaliai vėliau pavyko sugrąžinti „Barborą Radvilaitę" į sceną. Bet rudenį be režisieriaus atnaujintas spektaklis jau buvo nebe tas: iškupiūruotas, be prasminių akcentų, be finalo. . . Tas pats grakštus ir karališkas spektaklio rūbas, tas pats mizanscenų piešinys, bet jau be karšto širdies plakimo, praradęs dvasinę įtampą ir ritmą. Glotniau sušukuotas spektaklis jau pasirodė be režisieriaus pavardės, ir nuo tada spaudoje buvo vadinamas „kauniečių pastatymu"; jo režisierius tiesiog buvo dingęs iš afišų, programų, skelbimų. . . (J. Jurašas, po istorinės „Barboros Radvilaitės" peržiūros atviru laišku atsisakė paklusti cenzūrai, buvo pašalintas iš teatro „be teisės jame dirbti" ir tapo persona non grata.) Bet ir tokia „Barbora Radvilaitė" išsilaikė Kauno dramos teatro scenoje per dešimtį metų, gausiai lankoma ir lydima tolimo legendos aido.

J. Grušas skaudžiai išgyveno tą 1972 metų pavasarį, visą jo įvykių seką. Vos porai savaičių praėjus po tribunoliškos „Barboros Radvilaitės" peržiūros, prasidėjo Kauno įvykiai: Romo Kalantos susideginimas, demonstracijos, kariuomenė gatvėse, jaunimo areštai, tardymai. . . Grušas, užsidaręs nuošalesniame Žaliakalny, kentėjo ir sirguliavo. Spektaklio uždarymas, Kauną sukaustiusi įtampa, kalbos apie suėmimus ir beprotnamius, ir tardymus — grąžino pokario metų prisiminimus: gal vėl teks liautis rašius ir auginti

vištas, kaip 1949 metais? . . . Bet tada ir nerašymas buvo pavojingas: apkaltinti tarybinės santvarkos sabotavimu išvykdavo į „šaltus kurortus", iš kurių daugelis nebegrįžo, o jei ir grįžo, dažnai buvo tylesni už žemę ir jau rašė taip, „kaip reikia" (A. Miškinis, J. Graičiūnas ir kt.) J. Grušas ir po tiek metų vis dar kartais nuo staigesnio beldimo į duris, nuo šaižesnio žodžio, nuo mušamo šuns cypimo prisimindavo tuos laikus, ypač uniformuoto pareigūno (ar pareigūnų) apsilankymą ir nedviprasmišką įspėjimą: arba rašysi, arba būsi sutvarkytas kaip liaudies priešas. . . Tas vaizdas jam vis iškildavo, kai ruošėm spaudai jo novelių knygą *Rūstybės šviesa* (man teko redaguoti šį Grušo rinkinį ir tragikomediją *Meilė, džiazas ir velnias).*

Tarybiniai J. Grušo biografai rūpestingai nenori (ar negali) pastebėti, kad rašytojo kūrybinėje biografijoje yra dingęs geras dešimtmetis nuo 1944 iki 1955 metų. Prabėgom užsimenama, kad tai buvęs neproduktyvus rašytojo laikotarpis, ir teisinama, kad dėl pašlijusios sveikatos J. Grušas „apskritai rašė labai mažai" *(Lietuvių literatūros istorija* (II t., p. 329). To nerašymo esminės priežastys buvo tos pačios, kaip ir kitų to meto sąžiningų rašytojų (B. Sruoga, V. Mykolaitis-Putinas, K. Boruta ir kt.). Tais kraupiais pirmaisiais pokario metais, kai „duonos galėjo ir nebūti, bet melas turėjo būti", kūrybinio prievartavimo išvengė tik išvežtieji ar įkalintieji (kol jiems nereikėjo grįžus atsipirkti) ir pasitraukusieji į Vakarus. Ir vis dėlto J. Grušas nepalūžo, nepasidavė prievartai, vengė melo. Tik gijo jis iš traumų lėtai, kartu tapdamas kitokiu, daug sudėtingesniu rašytoju. Kaip neparadoksalu, bet jo skaudžiai sukaupta patirtis iš tikrųjų pagimdė dramaturgą, kuris ėmė tirti naikinimų mechanizmo poveikį žmogaus sielai, ryžosi spręsti žmogaus ir tautos egzistencijos problemą savo dramose.

Po ilgos tylos pirmas ryškus J. Grušo-dramaturgo prasiveržimas buvo jo heroinė drama „Herkus Mantas" (1957). Bet ir po jos pastatymo Kaune ir po valstybinio apdovanojimo J. Grušas tebebuvo „buržuazinis svetimkūnis" soc. realizmo literatūroje. Dar 7-ojo dešimtmečio pradžioje prisimenu Juozą Grušą ilgu paltu sunkiai lipantį grožinės leidyklos laiptais (tada Kapsuko gatvėje, Vilniuje) — į savo ankstyvųjų pjesių svarstymą. Tada pirmą kartą susipažinau su rašytoju. Prislėgtas ir sukumpęs, tada jis atrodė palieges ir senesnis, nei po dešimtmečio prie saule užlietų laukinių

rožių savojoje Kalniečių gatvėje Kaune. Tuomet leidykloje buvo svarstomos jo pirmos, buitinės pjesės („Tėvas", 1944, „Vedybų sukaktis"), kurias buvo siūloma pataisyti ir išleisti atskira knyga. Prisimenu tą vaizdą, kaip seno filmo kadrą: griežtas vyriausiasis leidyklos redaktorius ilgai, ilgai drožia ir smailina pieštuką ir pagaliau ima kalbėti apie idėjinius-meninius pjesių trūkumus, primena soc. realizmo reikalavimus. . . Juozas Grušas sėdi ant ryškiai mėlynos pliušinės sofos su paltu ir tyli. . . „Užnuodyta atmintis. Užnuodyta vaizduotė. Visi mes užnuodyti, o turime gyventi",*(1)* — vėliau rašys jis.

Man atrodo, kad dramaturgas ėmė atsitiesti ir giliau įkvėpti oro tik po „Adomo Brunzos paslapties" pastatymo Panevėžio dramos teatre (1966). Šiame draminiame kūrinyje J. Grušas daug pasakė apie savo kartos pergyvenimus, lūžius ir konvulsijas, santvarkoms keičiantis. Sakytum, jo paties pergyvenimų sunki našta pradėjo tirpti ir transformuotis kūryboje. Rašytojas pagaliau surado sau tinkamą (ir oficialiai priimtiną) draminę formą, saugesnę laiko dimensiją savo patirčiai ir apmąstymams išreikšti: apibendrintai, sąlygiškai, per praeitį, per siužeto simboliką. Jo Adomas Brunza prabilo tokiais monologais:

> Aš norėjau pakilti, atsitiesti. Gyvenimas — audra! Vertė ant manęs smėlio kalnus, laužė pečius. . . Aš blaškiausi, klupau, buvau išduotas, kaltinamas už viską. . . Kaltinamas už patį gyvenimą. Net už tai, kad gimiau ne kirminu, ne šliužu! Net už tai! . . O, teisingieji! Kurio iš jūsų nekaltino, kad gimėte žmogumi?! Kas iš jūsų neieškojo žmoniškumo, meilės, teisybės? Kas nenusivylė? Kas iš jūsų nebuvo smiltelė, blaškoma vėtroje?!*(2)*

Ši J. Grušo drama, mano nuomone, dar nėra iki galo „garsiai" perskaityta ir suprasta su visomis potekstėmis. Ji svarbi, kaip Grušo kartos dvasinių sukrėtimų ir psichologinės trajektorijos liudijimas, aprėpiantis toli gražu ne tik nacių okupacijos patirtį, bet ir nemažiau sunkią po jos sekusiąją. „Adomo Brunzos paslaptis" —

1) „Adomo Brunzos paslaptis", *Raštai,* I t. (Vilnius: VAGA, 1980).
2) *Ibid.*

tai ne tik žmogaus atsakingumo, nusikaltimo ir bausmės drama, bet kartu ir iškamuotos sąmonės šauksmas: supratimo ir tolerancijos tiems, kurie tapo savojo laiko ir svetimųjų valdžios bejėgėmis aukomis!

Po šios dramos pastatymo J. Grušas beveik kasmet parašydavo naują pjesę, o kartais apmesdavo net kelias. Jis, sakytum, pasijuto suradęs savo gyvenimo misiją ir prasmę (tokią svarbią priespaudų grūdintiems lietuviams kūrėjams): gelbėti tautos sielą, perprasti šiurpias gelmes atvėrusią žmogaus prigimtį, ieškoti žmogaus tiesos. Grušo žodžiais, savo kūryba „padėti atstatyti pašlijusias didžiąsias vertybes, duoti naują dvasinį turinį". Mantas, Barbora, Švitrigaila dramaturgui tapo būtini „daugiareikšmio žmogiško ir nacionalinio išsipildymo simboliai". Turbūt šios kūrybos misijos skatinamas rašytojas su tokia energija ir pasinėrė į dramų kūrimą prieš savo gyvenimo saulėlydį. Juozas Grušas liko paskutinysis Nepriklausomybės laikų mohikanas tėvynėje; jis tapo savotišku doroviniu matu visuomenei, tautos sąžine ir dvasine jos atrama. Jis, sakytum, delsė išeiti ir užversti tą lietuvių literatūros istorijos lapą, kurį įrašė nepriklausomos Lietuvos rašytojai, per savo gyvenimą išgyvenę tris epochas, tris tautos istorijos tarpsnius — laisvę ir dvi okupacijas. Ir J. Grušas beveik sulaukė savo 85-mečio.

. . . „Barbora Radvilaitė" buvo paskutinis Grušo draminis veikalas, kurį man teko matyti scenoje. Po to, mums su J. Jurašu atsidūrus „tarybinio gyvenimo paraštėje" arba dar kaip būdavo sakoma „vidinėje emigracijoje", mūsų susitikimai su dramaturgu nutrūko: nenorėjom, kad ant jo kristų ir mūsų „nuodėmių" šešėlis. Po poros metų mes visai atsisveikinome su Lietuva. Tad paskutinįjį Juozo Grušo gyvenimo dešimtmetį mus jau skyrė neperžengiama erdvė (ir ne tik geografinė). Todėl J. Grušas ir liko mano atmintyje toks, koks jis buvo tais vėlyvos kūrybinės pilnaties metais — įveikęs naikinantį laiką, pasipriešinęs likimui per kūrybą, per teatrą, palikęs mums tą brangų „truputį nemirtingumo" savo kūriniuose ir — retą gerumo šypseną, nušviečiančią laiko rūstybę. Todėl ir šiandien, man atrodo, galiu kalbėti apie Juozą Grušą esamuoju laiku ir vėl prisiminti jo žodžius apie likimą, rožę ir teatrą.

A. M. Sluckaitė-Jurašienė
Muenchenas, 1986 lapkritis

ANALIZĖS METODIKA IR MOKSLININKAS POETAS

Tomas Venclova, *Neustoičivoe ravnovesie: vosem' russkich poètičeskich tekstov* (Nepastovi pusiausvyra: aštuoni rusiški poetiški tekstai). New Haven: Yale Center for International and Area Studies, Yale Russian and East European Publications, Nr. 9, 1986. 205 p.

Sakoma, eilėraščiai iš širdies prabyla tiktai kitiems poetams. Tai gal ir tiesa, jei kalbėsim apie rašytoją, pajėgų suprasti ką nors daugiau negu patį save (o tai nebūtina). Gali tačiau būti ir supratimo lygis, prieinamas tik tokiam kūrėjui, kuris yra kartu ir literatūros mokslininkas. Šitoj perdėm akademiškoj, bet ir poetišku įkvėpimu pasipuošusioj plotmėj rasime Tomo Venclovos knygą.

Poeto kūryba neišvengiamai turi būti originali (apie grafomanus nekalbame), bet kaip mokslininkas Venclova čia nepretenduoja į per didelį originalumą. Savo įžangoj jis tik sako, kad pritaikys, papildys ir patikslins teoretines kategorijas, išplaukiančias iš Jurijaus Lotmano ir jo apie 1960-70-tuosius metus Tartu, Estijoj, ir iš dalies Maskvoj, pagarsėjusios neoformalistinės ir struktūralistinės mokyklos darbų. Šioji mokykla, anot Venclovos, mėgina sukurti suvienytą sąvokinę schemą, tinkančią bet kokios semiotinės sferos analizei, ir be to, išskirti žmogaus ir žmonijos semiotinės veiklos universalijas (p. 14). Konkrečiai tai reiškia, kad Lotmanas visų pirma atstatė pirmaisiais revoliucijos dešimtmečiais dirbusių rusų formalistų reikšmę SSSR kultūros istorijoje, o po to išplėtė jų sąvokas ir metodologiją, kad aprėptų ir iš dalies net apibrėžtų šiandieninės vakarietiškos literatūros ir aplamai žinojimo (ženklų) teorijos lauką. Tie gi formalistai visų pirma susirūpino suprasti, kas iš tiesų skiria meno, sakykim, poezijos, kalbą nuo bet kokios kitos kalbos. Jie netruko prieiti išvadų, kad meninė kalba pasiekia savo specialių efektų (sentimentaliau pasakius, „poetinės tiesos") su pagalba visos eilės „fokusų", poetinių priemonių (tarp kurių, sakykim, rimas ir ritmas yra kone patys paprasčiausi). Padėję į šalį biografinius,

istorinius, politinius ir kitus momentus, jie susikaupė ties tų priemonių studijomis. Vėliau, ir čia jau prasidėjo struktūralizmas, jų dėmesys grįžo į tuos „šalutinius" momentus, bet jau tiktai santykyje su literatūrinių tekstų specifika. Sovietinis režimas, apsiginklavęs dialektinio marksizmo „moksliškumu" ir tiesmuka staliniška galvosena, tuoj sutvarkė tuos visus keistus akademikus — formalistus, privertęs kai kuriuos susipažinti su konclagerių semiotika, o kitus — nutilti, veidmainiauti arba išvažiuoti į svetingesnius, kraštus, pvz. Čekoslovakiją, kur, pagarsėjusiam „Prahos ratelyje", toliau išsivystė meno ir kitų reikšminių (tebūnie: semiotinių) žmogiškos egzistencijos procesų bei sistemų svarstymo problematika. Nuo to taško ir pradėjo Lotmanas ir kiti, įskaitant ir Tomą Venclovą, kurio čia apžvelgiamas darbas yra nemaža dalim *Lotmano mokyklos teoretinių sampratų realus apipavidalinimas* per konkrečią atrinktų poezijos tekstų analizę.

Tekstų atrinkimo kriterijai, nors gražiai Venclovos išaiškinti, visvien atrodo gana pripuolami, turint omeny, kad ši knyga yra jo daktarinė disertacija, taigi veikalas, iš kurio lauktina, visų pirma, originali centrinė sąvoka, organizuojanti visą darbo struktūrą kaip savitą įnašą į tyrinėjamąją sritį, o paskui, analizuojamų tekstų atranka, sistematiškai ir visapusiškai iliustruojanti šio originalaus įnašo sampratą. Vieton to, Venclova tik sako, kad aštuoni jo knygos skyriai turi kiekvienas savo temą. Skyrius apie Puškiną (1799-1837, iki šiol iškiliausią visų laikų rusų poetą) pašvęstas poetinio vertimo problemai; apie Nikalojų Nekrasovą (1821-78, rusų „realistinės", socialiniu rūpesčiu persunktos poezijos svarbiausią atstovą) — problemai apie „žanro atmintį", t.y. „menippėjos komplekso" (apie tai vėliau) atspindį poezijoj; apie Afanasijų Fetą (1820-92, subtilaus minčių ir garsų sąskambio lyriką) — galimybei genetinių hipotezių išvystymo struktūrinės analizės keliu; apie Vjačeslavą Ivanovą (1866-1949, vieną iš rusų simbolistų poezijos pagrindinių ramsčių) — metalingvistikos problemai poezijoj; apie Borisą Pasternaką (1890-1960, pagarsėjusį *Doktor Živago* autorių) — poetiškų atitikmenų ir „autotematizmo" problemai; apie Mariną Cvetaevą (1892-1941, savotišką rusų „Salomėją Nėrį" — poetę, perimtą didelės ir tragiškos aistros žodžiui ir gyvenimui) — klausimams, *liečiantiems poezijos ir teatro sąveikas*; apie Anną Achmatovą (1899-1966, galbūt pačią intymiausią ir tuo pat metu labiausiai

visuotinę lyrikę visoj rusų poezijoj) — klausimams, susietiems su biografiniu tekstu, ir galų gale apie Josifą Brodskį (1940 — bolševikų nusmerktą filosofiškai-egzistencinį gabų šių dienų poetą) — problemai savitas tradicijas turinčių meninių sistemų panaudojimo jo paties kūryboje.

Kaip matome, visos temos yra įdomios (nors kai kurios gali atrodyti „nepermatomos" dėl neišvengiamo techniško žargono), bet jos nesudaro į vieną tašką sukauptam mokslo darbui būtinos griežtos tematinės sistemos. Savotišką „sistemą", arba bent lojaliai lietuvišką polinkį, galima tačiau įžiūrėti tame, kad du Venclovos skyriai turi ryšį su lietuviais. Vienas, pirmutinis liečia Puškino padarytą Adomo Mickevičiaus baladės „Trzech Budrysów" rusišką vertimą, pavadintą „Budrys ir jo sūnūs". Antras, paskutinis liečia Josifo Brodskio ciklą „Lietuviškasis divertismentas", kurio vertimą, Jurgio Blekaičio plunksnos, turime *Metmenyse*, nr. 32, 1976, p. 3-9. Išeina, lyg kad didžioji rusų poezijos erdvė būtų apgaubta lenkiškai-rusiškai-žydiškai-lietuviško tėvynės vėjo. Pasižiūrėjus į šias atskiras tautybes bei kultūras kaip į savitus vienetus, galima pagalvoti ir apie savotiškai visą knygą jungiantį principą, būtent, kad tai eilė situacijų, kur iškyla sąveikos ir priešpriešos tarp dviejų ar daugiau skirtingų tekstų, „tekstą" suprantant semiotiškai, kaip folkloro, kultūros, istorijos ir meno specifikos tarpusavio santykių sistemą, savo ruožtu santykiaujančią su kitomis, panašiai savaip sudėstytomis.

Šitoks organizacinis principas natūraliai išplaukia iš Venclovos pagrindinės teoretinės prielaidos, būtent, kad meno likimas yra pasilikti netvirtoj, nepastovioj lygsvaroj tarp dviejų istorinių meno realybių. Viena iš jų yra kokia nors normų sistema, nustatanti, kad tam tikri dalykai, sakykim, „riebūs" išsireiškimai pakiliam patriotiškam eilėraštyje, stovi už šitokio meninio teksto ribų ir turi būti jame uždraudžiami. Tada, šių normų fone, tie uždraustieji dalykai gali įgyti estetinę vertę, kada jie kokiu nors būdu legitimizuojasi, uždrauda nuimama (pavyzdžiui, Donelaičio *Metuose* tokią meninę vertę gali įgyti jau daugiau nebecenzūruojamas žodis „šūdas"). Taigi, iš vienos pusės turime šitokį procesą. Iš antros gi — situaciją, kur pati toji normų sistema įgyja estetišką vertę, žvelgiant į ją tų legitimizuotų, nuimtų uždraudų fone — sakykim, verlibro, jau pripažinto atitinkančiu poezijos reikalavimams, fone, galim iš naujo

pajusti, kad klasiška rimų ir metrinių pėdų sistema iš tiesų yra poetinė priemonė. Balansas tarp tų dviejų realybių turi išlikti, ir kartu būti nepastovus, nuolat besikeičiantis, nes prie visiškos normų pergalės automatiškai kalamos „tobulos eilės" mums nieko nebesakys, o pašalinus visas arba daugumą uždraudų, nebeliks sistemos ir gausis entropija — beprasmė žodžių košė. Kreipdamasis į profesinę, visas tas sąvokas ir terminologiją žinančią audienciją, Venclova gali visa tai aprašyti daug trumpiau:

> *Meno likimas yra svyravimas („osciliacija") tarp normų sistemos, kurios fone išsiskiria ir estetinę vertę įgyja uždraudų pašalinimai („nuėmimai" — snjatija zapretov), ir tarp uždraudų pašalinimų, kurių fone išsiskiria ir estetinę vertę įgyja normų sistema* (p. 36).

Čia nėra kokia nors originali Venclovos mintis, bet jau per Prahos ratelį ir per Lotmano mokyklą išsivysčiusi struktūralistų teoretinė pozicija, kurią Venclova ir gina savo knygoje.

Tos prielaidos ápgynimui, taigi, pačiam knygoj duotų eilėraščių ir temų analizės procesui, Venclova pasirinko dvi metodologines procedūras. Viena iš jų — *makroskaitymas:*

> *Moksliškas tyrinėjimas siekia teksto aprašymo, turint omeny jo sąveiką su savo fonu, su dideliu skaičium kitų tekstų bei struktūrų. Pavadinsime tokią analizę makroskaitymu* (p. 36).

Iš kitos pusės, *mikroskaitymas* stebi ir svarsto teksto imanentines savybes, pabrėždamas jo individualybę ir nepakartojamumą. Žiūrint iš dar kitos perspektyvos, kadaise žymaus kalbininko Ferdinand de Saussure nustatytos sąvokomis: *langue* (aplamai kalba — lietuvių, rusų ir t.t.) ir *parole* (kalba su duotam tekstui, pvz., vienam eilėraščiui, specifinėmis savybėmis), galima sakyti, kad makroskaitymas stebi procesą nuo *langue link parole,* o mikroskaitymas atvirkščiai, nuo *parole* link *langue.* Kaip matome, šitie du metodologiniai priėjimai turi savo atitikmenis ir Venclovos prielaidose: *langue* daugiau atsineša į normų pasaulį, o *parole* — į tekstą, kur norma santykiauja su nuimtomis uždraudomis.

Šitaip prielaidų ir metodologijos tvorelėmis aptvėręs keletą tekstų, Venclova imasi juose daržininkauti — auginti tezes, kurias

bus galima padėti, nelyg bukietą, prie struktūralizmo paminklo (šiandien vieniems tas paminklas dar yra altorius, bet kitiems jau kapas). Kas link Puškino ir jo „Budrio", tezė yra tokia: Puškinas savo vertimu taiko iš esmės į originalo lenkiškoj kalboj atsekamą struktūrinį lietuviškos tautosakos, dainų modelį; vertimas yra teksto giluminių struktūrų pervedimas iš vienos kalbos į kitą, o ne vien paviršutiniškų kalbinių atitikmenų suorganizavimas į daugiau ar mažiau panašią originalo kopiją, padarytą iš kitos kalbinės medžiagos. Savo tezei patvirtinti Venclova analizuoja lenkišką ir rusišką tekstus ir, pavyzdžiui, randa, kad Mickevičiaus kalba daug konkretesnė negu Puškino, ir kad ši konkretumo stoka yra tipiška taip pat ir lietuvių folklorui. Iš to išeina, kad Puškinas iš tiesų atstatinėjo tam tikrą lietuvišką tokios baladės modelį. Jo, aišku, konkrečiai niekad nebuvo, nes gi Mickevičius viską parašė, bet iš kitos pusės, jis sprendžiamai, lemiamai ir *buvo* kaip tik šiandien suvoktų, bet visuomet egzistavusių lietuviško folkloro semantinių savybių ir struktūrinių būtinybių kompleksas. Lotmano mokyklos teoretikams ši „nulinio teksto" sąvoka yra labai svarbi. Jų nuomone, koks nors esamas tekstas labai dažnai būna formuojamas tam tikro jėgos lauko, nelyginant žemės traukos — pirmykščio teksto, kurio konkrečiai nėra, bet kuris visvien duoda save atpažinti esamo teksto savybėse. Sakykim, niekad nebuvo nei Eglės nei Žilvino, bet kaip tam tikras žmogiškų santykių modelis, jie abu tikrai egzistuoja, ir būtent jį, tą santykį, atstatyti ir stengiasi „Eglės žalčių karalienės" pasaka, o ir nemažas skaičius rašytinės lietuvių literatūros veikalų. Iškyla, žinoma, klausimas, o iš kur gi dabar tas Puškinas žinojo apie lietuvių folkloro savybes. Pasirodo, jis ne tik nežinojo, bet net ir nesistengė jokio tokio modelio atstatinėti, o tik jo poetiškas talentas neišvengiamai jį nuvedė ta kryptim, jam pačiam to visai sąmoningai nenuvokiant. Reiškia, turime dar vieną tų struktūralistų „nulinį tekstą" — tarp kai kurių egzistuojančių ir vieną neegzistuojančią autoriaus intenciją, kuri visvien, kaip jo talento pasireiškimas, suteikia jo tekstams tam tikrus dėsningumus. Pats gi konkretaus autoriaus sąmoningumo klausimas, anot Venclovos (p. 29) dažniausiai „išeina už poetikos, kaip mokslo, rėmų". *Alice in Wonderland* autorius, matematikas, manding neblogai suvokė šitokį struktūralistinį pasaulį: tai veidrodis, kuriame mistika atsišviečia kaip logika, ir atvirkščiai.

Antrasis su lietuvių kultūra tiesioginį sąlytį turįs straipsnis, apie Josifo Brodskio „Lietuvišką divertismentą", labai vykęs ir įdomus, tarp kitko tuo, kad sekdamas savo „makroskaitymo" metodologiją, Venclova prieina prie eilėraščių ciklo per labai turtingą, šiltai ir su aiškia kompetencija parašytą aplamai baroko apybraižą, surišant ją su Vilniaus baroku, kurį komentuoja Brodskis, ir tuo pačiu pereinant į komentarą apie pačią Brodskio kūrybą. Nejučiomis iškyla temos apie baroko laikais atsivėrusį susirūpinimą tuo, kad žmogus nustojo savo centrinės pozicijos visatoje („Koperniko revoliucija") ir kad Dievas jį tokį, savim nebetikrą, apleido. Tai paruošia dirvą atkreipti dėmesį, kad Brodskio vaizduojamas Vilnius taip pat atrodo, kaip provincija, kurioje žmogus nustojo savo centrinės rolės, o Dievas vien belaipioja per katedras akmeniniais angeliukais, ir kur laikas stovi vietoje, ir kur tikri žmonės pakeičiami jų gyvybės nebeturinčiais, nykstančiais ekvivalentais:

> *Prieš mus pamainų ir materializacijų pasaulis: diktatoriaus* [*Sniečkaus — R.Š.*] vietą užima jo namas, poeto [*Maironio*] *vietoje stovi jo statula, ir žuvę žydai iš sunaikinto Vilniaus geto prilyginami sniegui. Tai begarsis, grynai matomasis, pasaulis, pasaulis* nesančios komunikacijos (p. 172-3).

Tokiu būdu Venclova pereina per visus ciklo eilėraščius, mainydamas priėjimą pagal besikeičiantį kiekvieno iš jų koloritą ir tematiką. Pats tas keitimasis, anot Venclovos labai teisingo supratimo, atitinka muzikos dėsniams, nes visas ciklas iš tiesų ir yra divertismentas, su atitinkama muzikine struktūra.

Negalėčiau sakyti, kad mikroskaitymas šioje dalyje pakankamai gerai išvystytas. Yra, tiesa, eilučių ir garsinių elementų statistikos, bet aplamai straipsnis padaro įdomaus ir šiek tiek paviršutiniško aprašymo įspūdį, kaip galėtų atrodyti ir paties Brodskio visas ciklas, jei ne Venclovos įžvalgi pastaba, kad lengvabūdiškas eilėraščių paviršius, modeliuojantis tam tikrą nelabai rimtą įspūdį apie Lietuvą ir Vilnių, iš tiesų tik nurodo į labai rimtą, giluminį „nulinį modelį", žodžiais neišreikštą, bet iškylantį kaip atvirkštinė asociacija to, kas pasakyta: „kraštas praeity turėjo santykį su *garbe* ir *tikslu*, su religija ir kultūra, su pasauliu kaipo visuma, nuo ko jis dabar yra atskirtas" (p. 176). Tokios interpretacijos kryptim Venclova gal nueina net ir per toli. Apie eilėraštį „Herbas", turintį šias eilutes:

Smakų kariauninkas Jurgis,
alegorijų žaizdre įmurdęs
ietį, išsaugojo ligi šiol
žirgą ir kardą, ir užsimojęs
jis Lietuvoje visur stropiai joja,
siekdamas tikslo, kurio

nemato kiti. Kardą iškėlęs,
ką parklupdyt lekia jis it pašėlęs?
Slepias už herbo briaunų jo auka.

Venclova sako, kad jos „pakartoja svarbią teksto savybę: kažkas ypatingai svarbaus tekste neduota, ir tik prileidžiama" (p. 176) ir iš to išveda, kad tai gali būti net Dievas. Galbūt, bet lengviau tikisi, kad čia Brodskis tik pažaidė, pajutęs komišką absurdą raitelio, lekiančio į už jo būties — skydo ribų neegzistuojančią tikrovę.

Nėra, deja, vietos smulkiau aptarti kitas Venclovos knygos dalis, nors labai norėtųsi, nes jos visos yra tikrai įdomios ir labai kompetentingai parašytos, tik, žinoma, savo tematika daugumoj atvejų gana tolokos nuo specifiškai lietuviškų interesų. Gal dar pora pastabų apie vieną skyrių, paskirtą Nikalojaus Nekrasovo eilėraščiui „Rytmetinis pasivaikščiojimas", nes jame iškyla neperseniausiai Vakaruose pagarsėjusio rusų literatūros komentatoriaus Michailo Bachtino (1895-1975) vardas ir jo idėjos apie vadinamąjį „menippėjos žanrą", kurios, kaip tai bebūtų keista, dabar gana dažnai užpildo nuobodžias kokteilių valandas humanitarų-akademikų popietiniuose ritualuose.

Eilėraštis užpildo vieną iš Nekrasovo „patetiškų" temų — mušami arkliai, mužikai, Peterburgo gyvenimo beviltiška mizerija, aplamai gyvenimo skaudus purvynas, ir taip toliau. Aprašomos smulkaus valdininkėlio laidotuvės: lyja lietus, šlapdriba, vienišas karstas, ir vežikas su bizūnu, vanojantis klumpančius kuinus („per pabalusias nugaras smūgiai bizūno / Juostomis klojosi"). Per tiltą pervažiavus, vežimas susiduria su karieta, karstas iškrinta ir atsidaro. Seka liūdni senutės-palydovės komentarai apie to „vargšo Makaro" valdininko gyvenimą. Atvykus į kapines, tą vargšą, jo karstą įstumia į vandens kupiną duobę balotoje Peterburgo žemėje. Senutė sako: vakar jam buvo gaisras, šiandien laidotuvės —

„papuolė iš ugnies į vandenį", ir autorius save sarkastiškai pasveikina, kad išgirdo nuotaiką pataisantį kalambūrą. Mušami arkliai, kaip Venclova gražiai pastebi (p. 61) tęsiasi per visą rusų literatūrą nuo Dostojevskio (asmeniškai pridėčiau: ir Leskovo), per Savinkovą, iki pat Majakovskio, o taip pat, aišku, ir mušami, paskui purve laidojami, žmonės (pvz., kad ir Dostojevskio *Pogrindžio užrašai*, pasakojimas apie prostitutės galą). Pagal Venclovą tačiau išeina, kad šis eilėraštis yra ir menippėjos pavyzdys, taip, kaip tas žanras Bachtino suprantamas. Tai žanras prasidėjęs su filosofu Menippos, trečiame šimtmetyje prieš Kristų, išsivystęs iš sokratiško dialogo, kurio esmė — išbandyti galutinę kokios nors idėjos vertę, kurios nešėjas yra tiesos ieškotojas, išminties tarnas, turįs iškentėti daugybę nuotykių ir kraštutinių, fantastiškų situacijų, nuo kurių kasdienė buitis aplamai mus apsaugoja ir tuo prie tiesos neprileidžia. Tame žanre, ypač kaip jis išsivystė per Viduramžius ir Renesansą, daug vulgarumo, žemos komedijos, niekšybės — pasaulis vaizduojamas apverstas aukštyn kojom, ir visos bendrai išpažįstamos vertybės būna pajuokiamos, išstatomos negailestingam linksmos, girtos minios teismui. Įvairiose savo apraiškose menippėjos elementų turi ir cirkas, ir bohema, ir aplamai klounada, galbūt iki paties Čaplino. Bachtinas labai daug menippėjos elementų matė Dostojevskio kūryboje ir, reikia pasakyt, visai teisingai. Venclova labai įžvalgiai ir kiek nelauktai interpretuoja Nekrasovo eilėraštį kaip Dostojevskio tipo menippėjos pavyzdį, būtent, tokį, kur žmogus yra ant ribos tarp dviejų radikaliai skirtingų dvasios būsenų — šiuo atveju, tragiško gailesčio ir juoko, kur „skandalingos scenos" (kaip nukritusio karsto atsidarymas) tą būklę pabrėžia. Savo argumentui paremti, Venclova labai rūpestingai persvarsto įvairius eilėraščio aspektus, visur rasdamas menippėjos požymius. Poetinėje kalboje ir įvaizdžiuose matyti sistematiškas rusų poezijoje įsigyvenusių ir aukštesnio žanro pobūdį nešančių išraiškos priemonių nupiginimas, tuo pačiu pasiekiant ir tos tradicinės poezijos parodiją, sukarnavalinimą. Įvairiuose eilėraščio elementuose Venclova taip pat randa užuominas į liaudies prietaruose, mite, egzistuojančius ritualus ir mirties simboliką, čia pavartotus taip pat „atvirkščia" parodijos prasme. Su visais tais argumentais ir analize galima maždaug sutikti, bet galutinėj išdavoj man šis eilėraštis atrodo stovįs arčiau prie sentimentalaus melodramos, graudžios

pilietiškos melodramos, negu menippėjos žanro. Tiesa, kad tam tikra, labai rūgščia, prasme, šios makabriškos laidotuvės gali atrodyti kaip savotiškas pasigailėtinas karnavalas. Bet šitoks supratimas tolygus atpažinimui be galo piktos ir karčios ironijos iš autoriaus pusės — ironijos, kuri ne tiesos ieško, bet kaltina skaitytojo (devyniolikto amžiaus ruso inteligento) sąžinę. Be to, pas Dostojevskį, o ypač jau pas tą kitą didįjį rusų „patetišką" rašytoją Gogolį yra, o Nekrasovui trūksta, humoro, taigi kritiškos distancijos jausmo, ir užtat pas jį mirties profanacija nepakyla iš karčios pagiežos klampyno. Nesutikčiau, kad Nekrasovo eilėraštis būtų, kaip Gogoliui, „juokas per ašaras"; greičiau tai piktos ašaros per pasityčiojimą iš juoko, kaip eilėraščio gale, kur autorius pats iš savęs karčiai šaiposi:

Išėjau. . . Aš savimi patenkintas,
Neveltui gi gatvėj pabūta:
Ten man ūpą pataisė — juokingą
Kalambūrą kapuose girdėjau,
Kur gyvenimas pats sugalvojo.

Aplamai, Venclova pabrėžtinai charakterizuoja savo priėjimą prie literatūros analizės kaip mokslišką, taigi turintį reikalo ne su jausminiais įspūdžiais, bet su griežto, formalaus galvojimo kategorijomis, su metodiška analize ir sinteze, hipotezių formulavimu, jų išbandymu ir iš tų bandymų išdavų išvedama teoretine sistema. Lygiai taip savo uždavinį suprato ir pačioj pradžioj rusų formalistai, prieidami prie literatūros iš lingvistikos srities ir atsinešdami su savim ten išvystytą metodologiją. Tačiau literatūroj, kaip jau moksliškai beanalizuosi, visvien „kažkas lieka", ką galima suvokti tik instinktu, apipavidalinti tik su kūrybingos vaizduotės pagalba ir išreikšti kartais tik subjektyvia, tiesiog grožinės literatūros kategorijomis operuojančia kalba. Taip išeina ir Venclovai — savo knygoje jis nėra tikrai mokslininkas, bet greičiau tam tikras hibridas, mokslininkas-poetas, dviveidis Janusas, kuris tačiau sugeba save integruoti į pilnutinį kritiką. Kartais atrodo, kad ką Venclova konkrečiai pastebi analizuojamuose tekstuose, liečia daugiau jo asmeninį jautrumą poezijai, jo pastabumą, ir nebūtinai reikalauja knygoje pristatytų teoretinių rėmų. Venclova ypač efektingas, kada savosios „mikroanalizės" smulkų įvairių eilėraščio faktų aprašymą

staiga vainikuoja įžvalgia išvada, suteikiančia viskam prasmę. Taip p. 88, išskaičiavęs vieno Feto eilėraščio gramatines kategorijas, jis iš to išveda, kad jos liudija eilėraščio progresą nuo: „nesąmoningų ir užbaigtų Pasaulio Valios veiksmų į sąmoningus ir vykstančius veiksmus tai Valiai priklausomo žmogaus". Kitaip sakant, perėjimas iš vienos uždaros sistemos (gramatika) į kitą — semantiką. Šitoks sugebėjimas yra poetui-kritikui didelė dovana. Venclova pats šį kritikos principą suformulavo pastaboje apie Vjačeslavo Ivanovo eilėraštį „Kalba" (p. 103): „eilėraščio prasmė ir magika gimsta iš sudėtingo persipynimo jo fonologinių, gramatinių ir semantinių temų". Čia pasakyta visai teisingai, ir galima tų „temų" skaičių net praplėsti. Bet svarbu suvokti, kad „temos" yra moksliškas terminas, o „magika" yra tas kūrybinis pradas, kurio reikia tikram kritikui, ir kuris iš tiesų sudaro esmę ne mokslininko, bet poeto talento.

Šiek tiek blogiau būna, kada poetas pasinaudoja mokslininko techniškais duomenimis, norėdamas pasiekti savo, retoriškų tikslų. Pavyzdžiui, p. 124, diskutuodamas Pasternako eilėraštį „Lėkė žvaigždės" Venclova su dideliu moksliškumu ir daugybe nuorodų į šaltinius įrodinėja daugmaž savaime aiškų dalyką, būtent, kad žvaigždės ir jūra yra mitologemos, nešančios didelį mitologinių reikšmių krūvį pasaulio poezijoje. Tų visų nuorodų funkcija yra iš tiesų daugiausia retoriška: kas nors pasakyta, su kuo gal norėtųsi ginčytis, bet čia pat pritraukiami kokie trys ar keturi autoritetai, kurie necituojami, bet tik nurodomi, reiškia, arba tikėk Venclovai ir jo paminėtiems šaltiniams, arba nepatingėk nueiti į biblioteką ir tą viską patikrinti. Kartais gal iš tiesų dalykas pakankamai svarbus, kad pelnytų patikrinimo, bet dažniausiai (kaip ir šiuo atveju) būtų visų geriausia reikiamą citatą turėti čia pat prieš akis.

Aplamai paėmus, Venclovos darbas savo prielaidomis ir metodologija, ir tiesiog talentu, toli pranešа bet ką čia išeivijoj darytą specifiniais lietuvių literatūros klausimais. Tokios kritikos apie mūsų pačių literatūrą galima gal tik kada nors ateity tikėtis, jei, žinoma, tada dar liks ją skaityti pajėgių žmonių.

R. Šilbajoris

NUO SKAITYMŲ LIGI KETURIŲ VĖJŲ

I

Leonas Gudaitis tęsia savo nelengvą, bet labai naudingą darbą. Lygiai prieš penkerius metus, aptardamas jo *Platėjančius akiračius* ir pabraukdamas, kad jis sąžiningai atliko didelį darbą, pridūriau: „Norėtųsi tik pageidauti, kad tas pat Gudaitis kibtų į sekantį mūsų literatūrinės ir kultūrinės spaudos dešimtmetį" (*Metmenys*, 42, p. 138). Ir štai šiandien jau vėl turime net dvi knygas, pašvęstas tam sekančiam dešimtmečiui: *Laiko balsai: lietuvių literatūrinė spauda 1918-1923 metais* (Vilnius: Vaga, 1985, 310 p.) ir *Permainų vėjai: lietuvių literatūrinė spauda 1923-1927 metais* (Vilnius: Vaga, 1986, 362 p.).

Čia tuojau pat reikia pasakyti, kad tuose dvejuose tomuose, panašiai kaip ir *Platėjančiuose akiračiuose*, L. Gudaitis kalba ne tik apie literatūrinę spaudą siaurąja prasme (tokios spaudos buvo labai nedaug), bet apie visus mūsų laikraščius ir žurnalus, kuriuose tik tilpo kas nors literatūriško. O tos mūsų spaudos garbei reikia pripažinti, kad ji beveik visa domėjosi tuo, kas dedasi mūsų meno ir literatūros gyvenime. Užtat Gudaitis turėjo peržiūrėti be galo daug tokių leidinių komplektų ar pavienių numerių. Jo apskaičiavimu tame dešimtmetyje vien tik Kauno miesto ir apskrities viršininko įstaigoje buvo įregistruoti 284 periodiniai leidiniai. Palyginimui galima priminti, kad 1980 metais Lietuvoje pasirodė 248 periodiniai leidiniai. Nepraslydo pro L. Gudaičio dėmesį ir tik užplanuoti, bet visiškai nepasirodę literatūriniai leidiniai, kurių tame dešimtmetyje buvę apie 35.

Užsimojimo neignoruoti nei menkiausio leidinėlio negalima smerkti. Tačiau tas apsunkina skaitymą, paversdamas knygą savotišku bibliografiniu registru. Tarp daugybės medžių pradedi nebematyti miško. Kalbėdami apie *Platėjančius akiračius* sakėme, kad tą veikalą buvo labai įdomu skaityti, galbūt kaip tik dėl to, kad tame dešimtmetyje tų leidinių nebuvo tiek daug, ir L. Gudaitis daugiausia susikoncentravo prie pačių stambiausių. Vargu tą patį būtų galima pasakyti apie *Laiko balsus* ir *Permainų vėjus*. Tiesa, ir čia skyriai apie *Skaitymus (Laiko balsuose)* ir *Keturius vėjus (Permainų vėjuose)* gana platūs, bet, man atrodo, autorius be

reikalo kai kada (pvz., kalbėdamas apie *Keturius vėjus)* tik dėl to, kad kitų literatūrologų apie tai yra daug rašyta, pasitenkina tik mažiau žinomomis smulkmenomis.

Turint galvoje labai rūpestingai parengtas pavardžių ir net dalykines rodykles *(Permainų vėjuose),* tos trys L. Gudaičio knygos galės labai gerai pasitarnauti kaip referatyvinis įrankis. Dėl pavardžių rodyklių būtų tik vienas pageidavimas: būtų geriau, kad šalia pavardės būtų pilnas vardas, o gal ir gimimo bei mirties metai. Ne vieną ano meto rašytoją L. Gudaitis apibūdina kaip labai jauną arba tiesiog gimnazistą. Skaitytojui įdomu, o kiek tokiam, atsiprašant, snargliui buvo tada metų. Blogiausia, kad tokios informacijos kartais negali surasti nei jokioje enciklopedijoje. Man, pavyzdžiui, būtų labai įdomu, kada gimė mano kaimynas Pranas Morkus, kuris buvo ne tik ano meto Kauno miesto ir apskrities viršininkas, bet ir aktyvus keturvėjininkas, K. Binkio garsiųjų „paldieninkų" dalyvis. L Gudaitis *Permainų vėjuose* jį mini net 13 kartų. Jokia enciklopedija apie tą užmirštą poetą nei žodžio. Žinia, kad jis karui baigiantis tragiškai žuvo Pragoje.

Gerai, kad L. Gudaitis stengiasi išaiškinti tada taip madingas slapyvardes. Aktyviausi ano meto rašytojai, kaip K. Binkis arba B. Sruoga turėjo jų po keliolika. Labai vertinga taip pat iliustratyvinė medžiaga, įjungta į visus tris tomus.

II

Pirmosios L. Gudaičio knygos pavadinimas — *Platėjantys akiračiai* — palyginti gerai išreiškė pagrindinius mūsų ano meto literatūrinius poslinkius. Iš tikrųjų tas literatūrinis akiratis plėtėsi nepaprastai smarkiu tempu. Toji knyga taip pat apėmė labai gerai apibrėžtą laikotarpį: nuo spaudos atgavimo 1904 m. ligi carinės Rusijos sugriuvimo 1917-1918 m. Antrosios knygos pavadinimas — *Laiko balsai* — nei vienu nei kitu atžvilgiu nėra toks laimingas. Juk kiekvienas laikas turi savo balsus. Daug svarbiau, o kokie tie balsai buvo. Jeigu L. Gudaitis būtų labiau išryškinęs, kas iš tikrųjų atsitiko Lietuvoje 1918 m., būtų aiškiau, apie kokius balsus bus čia kalbama. Dabar jis, gali sakyti, tik pripuolamai pastebi, kalbėdamas apie *Lietuvos aidą,* kad tas laikraštis „nelegaliai paskelbęs politinės nepriklausomybės aktą" (p. 11), visiškai neatskleisdamas, nei koks

tas aktas buvo, nei kada jis sudarytas, nei ką jis mūsų tautai reiškė. Viso 1918-1940 m. laikotarpio Lietuvą L. Gudaitis vadina buržuazine Lietuva, kartais net paversdamas ją buržuazine priespauda, tuo lyg norėdamas ją priešpastatyti socialistinei Lietuvai, kokią ją norėjo padaryti Vincas Kapsukas 1918 m. pabaigoje ir 1919 m. pradžioje, kai Raudonoji armija laikinai buvo užėmusi Vilnių ir kai kurias rytines ir šiaurines sritis.

Man atrodo, ne taip svarbu, ar toji Lietuva buvo buržuazinė, ar socialistinė, ji norėjo būti savarankiška, demokratinė ir kiek galima nepriklausoma, net ir tuo atveju, jeigu jai būtų reikėję susijungti su Vokietija (su kuo sutiko kai kurie Valstybės tarybos nariai), arba su Rusija (ko norėjo Kapsukas). Kad jai nelabai tiko buržuazinės Lietuvos vardas, galima matyti jau ir iš to, kad į jos vadovaujančius sluoksnius beveik niekas neatėjo iš miesto, tikrojo buržuazijos židinio. Ne tik beveik visi rašytojai, bet ir partijų lyderiai buvo kilę iš kaimo arba dvaro. Net ir socialdemokratinių bei komunistinių partijų vadai buvo daugiausia kaimo vaikai. Tik po 1918 m. susidarys sąlygos lietuviškam miestui plėtotis ir augti su savo valdininkija, prekybininkais, amatininkais ir pramonininkais, arba šiokiais tokiais kapitalistais. Tik tada bus galima kalbėti apie buržuazinę, o gal ir kapitalistinę Lietuvą.

Bet, kaip sakoma, kaip pavadinsi, taip nepagadinsi. L. Gudaitis panašių problemų nekelia, ir mes jas tik prabėgomis užkabiname. Truputį keisčiau, kad L. Gudaitis nekelia nei kito, labai opaus klausimo, kaip pasitiko nepriklausomą Lietuvą senieji kovotojai dėl jos laisvės. Be abejo, ji nebuvo tokia, kokią ją jie vaizdavosi. Visų pirma ji buvo daug mažesnė, ypač lenkams okupavus Vilniaus kraštą ir prie Lietuvos tik su išlygomis prijungus mažą dalį Mažosios Lietuvos. Nors ir nusikračiusi vadinamos carinės priespaudos ji toli gražu nebuvo laisva, kaip daug kas ją norėjo matyti. Pasirodė, kad laisvė reliatyvus dalykas. Menka spaudos laisvė, jeigu kiekvieną leidinėlį reikia registruoti pas Kauno miesto ir apskrities viršininką, kuris galėjo ir neregistruoti. O ir pasirodžius laikraščiui ar žurnalui karo komendantas ar apskrities viršininkas galėjo jo redaktorių pasodinti trims mėnesiams į šaltąją, arba uždėti 5000 litų pabaudą. Faktas, kad per du Nepriklausomos Lietuvos dešimtmečius tik 5 mėnesius Lietuva gyveno be cenzūros, nemažai pasako. Iš antros pusės, toji cenzūra nebuvo baisi, jeigu galėjo

pasirodyti ne tik tokie *Keturi vėjai* ar *Trečias frontas*, bet ir visokios *Naujosios gadynės*, *Skardai* ir *Žiežirbos*.

Buvo ir kitokių varžymų, gal baisesnių negu cenzūra. 1923 m. Šiauliuose ėmė eiti žurnalas *Kultūra*, aiškiai moksliškai materialistinės pakraipos, o Lietuvą valdant krikščionims demokratams. Jame pasišovė bendradarbiauti ir visapusis kun. J. Tumas-Vaižgantas. Jis ne tik pasiuntė straipsnį apie gyvybės pulsavimą literatūroje, bet ir paprašė, kad jam priklausomas honoraras būtų įneštas kaip indėlis į Kultūros bendrovę, kuri buvo organizuojama tam žurnalui leisti. Į tą reikalą tuojau įsikišo Žemaičių vyskupijos speciali kunigams sekti žvalgyba ("consilium vigilantiae") ir net drąsuolis Tumas turėjo pasitraukti ne tik iš Kultūros bendrovės, bet ir išsibraukti iš nuolatinių *Kultūros* bendradarbių sąrašo. „Sporadiškai rašyti jums aš vis dėlto neatsisakau", guodėsi Tumas P. Bugailiškiui, *Kultūros* redaktoriui (*Permainų vėjai*, p. 241-2). Taip praktiškai atrodė toji spaudos laisvė. Turbūt tai ir visas kitas laisves turėdamas galvoje Putinas ir rašė apie 1926 metus, kada tų laisvių iš tikrųjų buvo daugiausia:

Kur einu — visur atverti vartų vartai,
Bet išeiti į plačią laisvę negaliu.

III

Tačiau ne valdžios cenzūra ir ne katalikų bažnyčios vigilantai, kurie, beje, sekė ne tik kunigus, bet ir kiekvieną žmogų, ypač kaime, bandydami jam pasakyti, ką jis gali ir ko negali skaityti, buvo didžiausia ano meto literatūrinės ir kitokios spaudos bėda. Didžiausia bėda buvo ne tik pačios spaudos, bet ir visos valstybės ekonominės bazės silpnumas. Iš vienos pusės toji spauda norėjo būti laisva ir nepriklausoma, iš kitos — jai verktinai buvo reikalinga tos valdžios finansinė parama, be kurios ji negalėjo išsiversti. Nors apie 70% gyventojų buvo raštingi, spaudos skaitytojų, ypač nuolatinių, buvo labai nedaug. Buvo net juokaujama, kad ano meto Lietuvoje buvo daugiau poetų negu skaitytojų. Panašiai kaip ir demokratinėje mūsų išeivijoje.

Nuolat bekalbant apie privalomą švietimą savaime buvo kilusi mintis ir apie privalomą spaudos skaitymą. Taip apie 1924 m. toks

Antanas Bružas samprotavo, kad jeigu žmonės gali 32 milijonus litų išleisti degtinei, kodėl nebūtų galima paskirti milijoną ar daugiau geram iliustruotam savaitraščiui, kurį visi privalėtų skaityti (*Laiko balsai,* p. 151). Truputį vėliau to paties Bružo redaguojamas ir valdžios remiamas *Mūsų rytojus* pasiekė 100.000 tiražą ir be privalomo skaitymo. Tai buvo nemažas Nepriklausomos Lietuvos spaudos pasiekimas.

Kaip ten bebūtų, kol kas literatūrinės spaudos ir ypač jos darbininkų padėtis buvo sunki ir liūdna. Gal kiek padramatizuodamas Balys Sruoga rašė 1923 m. *Skaitymuose:* „Darbas — vergo, atlyginimas — elgetos, pareigos — Sizifio!" Tai turbūt turėdamas prieš akis L. Gudaitis vieną savo *Laiko balsų* skyrelį pavadina „Sizifų našta" (p. 43-104), nors kažin ar toks pavadinimas pakankamai logiškas. Sizifo darbu paprastai mes suprantame tuščią, nenaudingą, absurdišką darbą. Nei ano meto spaudos darbininkai, nei pati valdžia toli gražu nelaikė to darbo absurdišku. Bet ką daryti, jeigu kišenė tuščia.

Į pagalbą čia bandė ateiti meno ir kultūros darbuotojų organizacijos. L. Gudaitis jas vadina „kūrėjų cechais". Visiškai naujas terminas mūsų literatūros istorijoje. Jau 1920 m. pradžioje susiorganizavo *Lietuvių meno kūrėjų draugija* (LMKD), kuriai prigijo Sruogos sugalvota Lemenkudros pravardė. Tos draugijos Literatų sekcija pasiūlė Švietimo ministerijai bendradarbiavimą už finansinę paramą. Iš karto valstybės kontrolierius Justinas Zubrickas, pats labai mėgęs rašinėti visokius proginius eilėraščius, padarė tiesiog saliamonišką sprendimą: „Dailioji literatūra, kaipo meno sritis, privalo būti nepriklausoma ir plėtotis savistoviai" (*Laiko balsai,* p. 141). Žinoma, tokią rezoliuciją jis pasiūlė ne dėl to, kad jam būtų labai rūpėjusi meno ir literatūros nepriklausomybė ir laisvė. Jis paprastai taupė grašius. Vis dėlto, galbūt šiek tiek paveikta ir Kapsuko vyriausybės, kuri per tokį trumpą laiką užsimojo tiek daug padaryti kultūros srityje„ ano meto Lietuvos vyriausybė negalėjo visiškai nusiplauti rankų. Laimingu sutapimu prie Švietimo ministerijos veikiančios Knygų leidimo komisijos, kuri turėjo rūpintis vadovėlių leidimu mokykloms, sekretoriumi ir Literatų sekcijos pirmininku tapo tas pat Vincas Krėvė, neseniai iš Gruzijos sugrįžęs į Lietuvą ir jau gerai visiems žinomas rašytojas. Jo

tad daugiausia pastangomis ir gimė *Skaitymai*, kuriems L. Gudaitis ir paskiria didžiausią savo *Laiko balsų* dalį (p. 169-285).

Ir savo išvaizda ir ypač tokiu kukliu pasivadinimu *Skaitymai* vargiai galėjo rikiuotis į labai avangardistines ir ekspresionistines ano meto mūsų literatūrinio gyvenimo nuotaikas. Tai buvo sąmoningai padaryta, kaip vėliau prisipažino pats Krėvė-Mickevičius, norint patenkinti švietimo vadovus, kuriems pirmiausia rūpėjo skaitiniai mokyklai. Tik tuo pagrindu Švietimo ministras K. Bizauskas, kuris ir pats domėjosi literatūra ir buvo parašęs jos teorijos vadovėlį, sutiko finansuoti *Skaitymų* leidimą.

Iš tikrųjų dvidešimt keturiose *Skaitymų* knygose (viso apie 3400 puslapių) tilpo nemaža tokių mokyklai tinkamų skaitinių, bet kurie kartu buvo ir literatūriniai šedevrai: Šatrijos Raganos „Sename dvare", Vaižganto „Dėdės ir dėdienės", nemaža paties Krėvės beletristikos ir dramų. *Skaitymuose* rado vietos Putino, Fausto Kiršos, Sruogos poezija. Be to, redaktorius V. Krėvė skyrė nemaža vietos tautosakai.

Skaitymai išvarė plačią vagą literatūros kritikos dirvonuose. Ypač išsiskyrė trys literatūros kritikai, kuriuos L. Gudaitis vadina „kandžiąja" arba „aštraplunksne trijule", kuriuos šiandien mes galėtume pavadinti trimis didžiaisiais: E. Radzikauskas (Liudas Gira), B. Sirakuzinas (B. Sruoga) ir M. Kemšis (V. Krėvė). Dėl Krėvės slapyvardės buvo daug ginčų. Vladas Žukas įrodė, kad M. Kemšis buvo Krėvės slapyvardė. Ir kam tik nekliuvo iš tos kandžiosios trijulės! Ypač nemažai kliuvo tradicinei patriotinei ir religinei literatūrai. Be abejo, ne vienas užpultasis tiesiog apeliavo į Švietimo ministeriją. Susidarė paradoksali situacija: žurnalą leido ir gana aukštus honorarus mokėjo dešiniųjų (klerikalų) valdoma ministerija, o žurnalą redagavo ir jo artimiausi bendradarbiai buvo jeigu ne kairieji, tai bent pažangios minties žmonės. Suprantama, kad taip ilgai tęstis negalėjo, ir 1923 m. Švietimo ministras Leonas Bistras nutraukė finansinę paramą ir žurnalas užsidarė. Paskutinis *Skaitymų* redaktorius L. Gira tautininkų *Vaire* išvadino tai „kultūros mirtimi" ir parašė atitinkamą nekrologą.

Įdomu, kad tuose pačiuose *Skaitymuose* gana aktyviai pasireiškė prof. Augustinas Voldemaras, kurio straipsnį apie Krėvę kaip romantiką ir klasiką L. Gudaitis laiko parašytu „su gera literatūros kritiko nuovoka". Pagal Gudaitį, pats redaktorius Krėvė tą straipsnį

gavo paskaityti tik po to, kai jis buvo atspausdintas *Skaitymuose (Laiko balsai,* p. 264). Tiesiog nesinori tikėti.

IV

Truputį išraiškesnis trečiosios Leono Gudaičio knygos pavadinimas — *Permainų vėjai.* Iš tikrųjų joje ir bus daugiausia kalbama apie *Keturius vėjus,* kurie nors retai pasirodydami (iš viso tik keturi numeriai plius *Keturių vėjų pranašas)* sugebėjo palaikyti tokią vėjuotą atmosferą mūsų ano meto literatūriniame ir kultūriniame gyvenime. Nors tos knygos viršelyje įrašytos 1923 ir 1927 m. datos, nei vienos jų L. Gudaitis nesilaiko. *Keturių vėjų pranašas,* kurio analize ir pradedama ši knyga, pasirodė 1922 m. vasario viduryje Lietuvai švenčiant savo nepriklausomybės ketverių metų sukaktį. O paskutinis (4-tasis) *Keturių vėjų* numeris išėjo 1928 m. vasario viduryje, Lietuvai minint savo nepriklausomybės pirmąjį dešimtmetį. Atrodo, nepripuolamai buvo pasirenkamos datos artimos Vasario 16-tajai, nors L. Gudaitis to fakto smarkiau neakcentuoja. *Keturi vėjai* buvo savotiškas iššūkis buržuazinei nepriklausomai Lietuvai. Vėliau (1934 m.) rašydamas lenkiškose *Wiadomości Literackie* (Literatūros naujienos) pats K. Binkis tą laikotarpį aptarė kaip viesulą, kuris „išnešiojo visas dulkes ir visus spalius iš visų palėpių" (*Permainų vėjai,* p. 12).

Įmantriai pavadinęs pirmąją *Permainų vėjų* dalį „Nauji žodžio gaminiai" ir pasirinkęs jai motto deklaratyvinę *Keturių vėjų* sentenciją „tik savo jėgomis pasitikėdami eisime senuosius meno stuobrius laužti", autorius galėjo plačiau ir išsamiau apibendrinti keturvėjininkų sąjūdį, nesvarbu ką kiti apie jį būtų pasakę. Tiesa, jis pripažįsta, kad su *Keturiais vėjais* prasidėjo naujas mūsų literatūrinės spaudos etapas, kuriam būdingi savi ypatumai, bet nepakankamai atskleidė, kokie tie ypatumai. Kažin ar *Keturi vėjai* nebuvo daugiau negu tik žurnalinis triukšmas, ar drąsios meno reformos? Net labai santūrus literatūros kritikas Alfonsas Čipkus (Nyka-Niliūnas) keturvėjininkų literatūrinį sąjūdį vadina pirmuoju pavykusiu „organizuotos literatūrinės revoliucijos bandymu" (*Lietuvių enciklopedija,* XI t., p. 422). Iš tikrųjų nuostabu, kad žurnalas, kurio pasirodė tik keturi numeriai, kuris nepasižymėjo jokiomis aukštomis estetinėmis ar filosofinėmis teorijomis, kuriame net

nebuvo paskelbta kokių nors genialių kūrinių, sukeltų tokią didelę audrą ir paliktų tokius gilius pėdsakus.

Beveik niekas negalėjo būti abejingas *Keturiems vėjams*. Adomas Jakštas šaipėsi iš „šemeringos ir tysliavingos" (tokios kaip Salio Šemerio ir J. Tysliavos) poezijos ir laikė *Keturius vėjus* „bjauriu piktšašiu darkančiu poezijos veido grožį". Katalikiškasis *Rytas* laikė tai lenktynėmis, „kuris bjauriau apibjauros grožį" ir išvadino keturvėjininkus „dykavidūriais arbūzais". Net ir pakantusis J. Tumas-Vaižgantas, kuris aplamai ir bjaurume norėjo rasti grožį, S. Šemerio ir P. Tarulio kūrinius *Keturių vėjų pranaše* vadino pamišėlių kliedėjimu (*Permainų vėjai*, p. 20.). Balys Sruoga, savo idėjine struktūra artimas keturvėjininkams, kai kuriuos jų poetus laikė „jaunais talentingais vėjavaikiais", kas, žinoma, buvo teisinga ir ko keturvėjininkai nesikratė.

Tikruoju keturvėjininkų spiritus movens buvo Kazys Binkis su savo pagarsėjusiais „paldieninkais". Berods, jis ir *Keturių vėjų* vardą sugalvojo. Ypač kovingas buvo K. Binkis *Keturių vėjų pranaše*, kuris turėjo būti lyg kvieslys į netrukus turinčius pasirodyti *Keturius vėjus*, nors tie Vėjai pasirodė tik lygiai po poros metų. *Pranaše* Binkis kalbėjo ir apie žmogų be Dievo, ir apie raudonomis aguonomis pražydusią dvasią, ir apie buržuazinę Lietuvą su 400 smuklių Kaune, net ir apie pasaulinę revoliuciją. Reikia sutikti su L. Gudaičiu, kad „tai buvo pirmasis organizuotas jaunų rašytojų išpuolis prieš religiją, vyriausybę, krikščionišką galvoseną ir nusistovėjusius estetinius kriterijus" (*Permainų vėjai*, p. 19).

Tačiau pačiuose *Keturiuose vėjuose* K. Binkis mažai tedalyvavo, netrukus (1924 m. pabaigoje) persikeldamas gyventi į apskurusį Kalnaberžės dvarą netoli Kėdainių, kuris kadaise priklausė žymiam rusų valstybininkui Stolypinui ir kuriame vėliau buvo nepilnamečių prasikaltėlių mokykla. Atrodo, Binkiui buvo nepakeliui nei su *Keturių vėjų* internacionalizmu, nei su per smarkiu posūkiu į kairę, nei su per aštria literatūrinių tradicijų kritika. Anot Reginos Mikšytės, Binkis nebuvo „įniršęs maištininkas" (*Lietuvių literatūros istorija*, I t., p. 459). Netrukus jis įsijungė į tautininkų spaudą ir parašė net A. Smetonos biografiją.

Keturių vėjų redaktorius buvo Juozas Petrėnas (P. Tarulis), kurio neskelbtais atsiminimais ir kita rankraštine medžiaga apsčiai naudojasi L. Gudaitis, aprašydamas keturvėjininkų gadynę. Kaip

žinia, J. Petrėnas mirė 1980 m. New Yorke, o jo didžioji dalis rankraštinio palikimo atsidūrė Vilniuje, Lietuvių kalbos ir literatūros instituto rankraštyne ir tapo prieinama literatūros tyrinėtojams. Galbūt ir kitiems mūsų išeivijos rašytojams verta pagalvoti, ar ne geriausia vieta jų rankraštiniam palikimui būtų to Instituto rankraštynas, nes tik ten jis galės būti panaudotas ateities tyrinėjimuose.

Internacionalizmas ir gerokas posūkis į kairę turbūt ir buvo būdingiausi *Keturių vėjų* bruožai. Jau pats žurnalo pavadinimas buvo išrašytas net dešimčia kalbų, įskaitant ir Esperanto. Abi šias tendencijas bene geriausiai išreiškė Antanas Rimydis, taip pat labai artimas *Keturių vėjų* bendradarbis:

Žmogau,
Visagalis žemės šoferi,
Pasuk truputį kairėn pasaulio
Profilį.

Užtat nenuostabu, kad pirmąjį *Keturių vėjų* numerį P. Tarulis pasiuntė rusų *Lef* (Levyi front — Kairysis frontas) žurnalo redaktoriui V. Majakovskiui, laikydamas jį keturvėjininkų vadu ir mokytoju. Dar toliau į kairę norės pasukti patys jauniausieji keturvėjininkai, kurie netrukus pasirodys su *Trečiuoju frontu.*

Kadangi po 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo, kurį, man atrodo, be reikalo L. Gudaitis beveik visiškai ignoruoja (kaip ir pavasarinius tų metų seimo rinkimus), smarkiai pašoko tada visoje Europoje vis labiau madingėjantis nacionalizmas ir fašizmas, bent laikinai ir internacionalizmui, ir kairėjimui kelias turėjo būti apsunkintas. Vis dėlto dar 4-tajame *Keturių vėjų* numeryje, kuris, kaip minėjome, pasirodė 1928 m. B. Raila, bene pats jauniausias jų bendradarbis, dar drįs pranašauti, kad „ekspresas internacionalinis" suvėžys „šunį nacionalinį". Taigi laimės internacionalizmas.

1927 m. pabaigoje Studentų humanitarų draugijos iniciatyva Kauno universitete buvo surengtas *Keturių vėjų* teismas. Jie kaip tik ir buvo kaltinami, kad nuvainikavo senąją mūsų literatūrą, pasisavino savo pažiūras į meną iš svetur ir nutolo nuo tautinės krypties (*Permainų vėjai,* p. 183).

Permainų vėjuose skaitytojas ras ir kitų to meto literatūrinių žurnalų (*Baro, Pradų ir žygių*) analizę. Ilgiausiai išsilaikys ir turbūt

didžiausios įtakos turės bendrieji visuomenės ir kultūros žurnalai *Židinys, Kultūra,* prie kurių prisijungs ir *Vairas.* Knyga baigiama skyriumi apie literatūrinę spaudą svetimomis kalbomis ir apie tikrai tarptautinį žurnalą *Muba,* kurį išleido J. Tysliava Paryžiuje 1928 m.

Tiek *Laiko balsai,* tiek ypač *Permainų vėjai* bus ypač įdomūs tiems, kurie tada kaip tik pradėjo savo literatūrinę ir žurnalistinę karjerą. Čia, pavyzdžiui, ras medžiagos apie savo pirmuosius literatūrinius bandymus B. Brazdžionis, S. Santvaras, V. Alantas, A. Vaičiulaitis, P. Gaučys, B. Raila, J. Kutra ir kiti. Visi jie tada buvo labai jauni. Dabar, atrodo, tokiems jaunuoliams kelias į spaudą žymiai sunkesnis.

Vincas Trumpa

METMENIMS AUKOJO:

$200

Audronė Misiūnienė

$100

A.A. Vlado Civinsko ir Vytauto Sauliaus atminimui
Stefa ir Petras Jauniai, Violeta ir Julius Kelertai

Vytautas ir Palmira Janušoniai
Kostas Ramonas
Edvardas Kaminskas
Julius Šmulkštys
Juozas Riauba
Petras Jurkštas

$50

Aušra-Marija Jurašienė

Redaguoja: Vytautas Kavolis
Dickinson College
Carlisle, Pennsylvania 17013

Redakcijos bendradarbiai: Algirdas Titas Antanaitis, Živilė Bilaišytė, Karolis Drunga, Mykolas Drunga, Marija Gimbutienė, Algirdas Julius Greimas, Aušra-Marija Jurašienė, Zina Katiliškienė, Violeta Kelertienė, Algirdas Landsbergis, Ilona Gražytė Maziliauskienė, Icchokas Meras, Algis Mickūnas, Romas Misiūnas, Kostas Ostrauskas, Alina Staknienė, Donatas Šatas, Rimvydas Šilbajoris, Vincas Trumpa, Bronius Vaškelis, Tomas Venclova, Kęstutis Paulius Žygas

Dailės priežiūra: Vytautas O. Virkau

Techninė redaktorė: Henrieta Vepštienė

Administracija: Marija Paškevičienė
Aleksas Vaškelis
3113 W. Vina del Mar Blvd.
St. Petersburg Beach, FL 33706

Kaina: Šio numerio — $8.00. Prenumerata metams — $15.00. Kanados ir užsienio prenumeratoriai prašomi siųsti čekius JAV valiuta.

Leidžiami AM & M Publications nuo 1959 m. dukart per metus.

Laikydamiesi liberalios politikos, leidėjai ir redaktoriai iš bendradarbių nereikalauja vien tokių minčių, su kuriomis pirmieji visada sutiktų.

Spaudė: M. Morkūno spaustuvė, Chicago, Illinois.

Published by AM & M Publications, Non-profit Organization.

ISSN 0543-615X

ALp(LKA)1742
1987, Nr.53

L.arch.

88.291.105